

Н.ТОЧОВ, К.ХУСЕЙНОВ, Р.НАЗАРОВ, М.ТОЧЕВ

ФАРҲАНГШИНОСӢ

**Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои
мактабҳои олии кишвар ҳамчун китоби дарсӣ ба ҷои таъ-
сия намуздааст.**

Мухаррирони масъул:

доктори илмҳои филология, профессор **М. С. Имомов**
доктори илмҳои таърих, профессор **Н.М. Мирзоев**
номзади илмҳои фалсафа, дотсент **М. Манғитов**

Муқарризон:

доктори илмҳои сиёсӣ, профессор **М. Гулахмедов**
доктори илмҳои фалсафа, профессор **Б.Ҷ. Самиев**
номзади илмҳои фарҳангшиносӣ, дотсент **Б. Шомуродов**
номзади илмҳои фалсафа, дотсент **Р. Назариев**

Н. Тоҷев, К. Ҳусейнов, Р. Назаров, М. Тоҷев

**T-76 Фарҳангшиносӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои
олий. – Душанбе, «Шуҷоиён», 2011, 232 саҳ.**

*Китобе, ки дар даст доред дар асоси китобу асарҳои мавҷудан
фалсафӣ, таърихӣ, фарҳангшиносӣ, санъатшиносӣ ва сиёсатшиносӣ
олимони варзидаи ҷумҳурӣ, собиқ Шуравӣ, хориҷӣ, маълумотҳои оморӣ,
истифодаи таҷрибаи бисёрсолаи илмӣ омӯзгори муаллифону
ҳамкасбон, маслиҳату пешниҳодҳои мутахассисон ба таърифи расида, то-
либилмонро ба назарияи фарҳанг, таърихи пайдоиш, шикшӯф, ташиқ-
қул, даврҳои марҳалаҳои асосии фарҳангу тамаддуни аҳли башар ва
халқи тоҷик аз наздик шинос менамояд. Дар китоб муаллифони кӯшиши
намудаанд, ки ба устодону донишҷӯён аз дастовардҳои фарҳангии
халқҳои ҷаҳон, бахусус халқи тоҷик дар тӯли таърих воқеъбинона нақл
намоянд.*

*Боварии комил дорем, ки китоби мазкур дар шароити имрӯза ба ом-
маи висеи хонандагон барои азхуд намудани фарҳангу тамаддуни халқи
тоҷик ва аҳли башар кӯмак хоҳад расонд.*

*Ҳеҷ ғанҷе нест аз фарҳанг бех,
То тавонӣ, рӯй бар ин ғанҷ неҳ.*

А.Рӯдакӣ

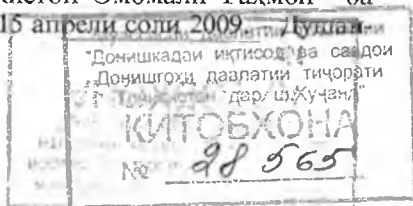
САРСУХАН

Фарҳанг маҳсули фаъолияти дуру дарози таърихии инсон мебошад. Илми фарҳангшиносӣ яке аз илмҳои қадимтарин маҳсуб гардида, тамоми комёбиҳои моддию маънавиеро, ки аҳли башар дар тӯли мавҷудияти худ ба даст овардааст дар бар мегирад.

Омузиши илми фарҳангшиносӣ ба ҳар як фард имкон медиҳад, ки аз дастовардҳои бузурги фарҳангу тамаддуни гузаштаю имрӯзаи аҳли башар, бахусус аҷдодони худ огоҳ шаванд. «Фарҳанг чун падидаи бузург ва арзишманду муассири рӯзгори иҷтимоӣ дар таърих ва рушди маънавии ҷомеаи муосири Тоҷикистон пайваста нақши назаррас мебозад»¹. Илми фарҳангшиносӣ тамоми паҳлӯҳои ҳаёт, фаъолият ва эҷодиёти гуногунҷабҳаи инсонро фаро мегирад. Бе омузиши илми фарҳангшиносӣ эҳёи ботинии инсон имконнопазир аст. Бинобар ин дар шароити имрӯза мардуми сайёра ба масъалаҳои фарҳанг ва омузиши он таваҷҷуҳи хоса зоҳир менамоянд. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аҳамияти фарҳангро барои ҳар як миллат ва аҳли башар чунин тавсиф намудааст: «Фарҳанг, бешубҳа, ифодагари руҳи миллий, расму русум, анъана ва хотираи таърихии ҳар халқу миллат мебошад. Аз фарҳангу ҳунар дида, башарият барои ба ҳам наздик кардани инсонҳо ва ваҳдати умум воситаи самараноктарасро эҷод накардааст»².

¹ . Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, 20 апрели соли 2011.-Душанбе, 2011, сах. 34-35.

² Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 15 апрели соли 2009, Душанбе, 2009, сах. 34.

Рӯ овардан ба илми фарҳангшиносӣ имконият медиҳад, ки мо оид ба фарҳанги сокинони рӯи замин аз давраҳои қадимтарин то замони муосир аз наздик ошно гардем. Аз рӯи таҳмини олимони фарҳангшинос то имрӯз аз тарафи мутафаккирони барҷастаи олам зиёда аз сесад намуди таърифи фарҳанг дода шудааст.

Илми фарҳангшиносӣ дар маҷмӯъ қонунҳои обективии раванди инкишофи фарҳанги байналмилалӣю миллий, пайдоиш ва инкишофи фарҳанги моддию маънавии аҳли башарро меомӯзад. Дар инкишоф ва тапаққули назарияҳои илми фарҳангшиносӣ илмҳои антропология, сотсиология, психология, фалсафа, таърих, забон, адабиёт, этика, эстетика ва педагогика саҳмгуздоранд.

Илми фарҳангшиносӣ дар инкишофи худ давраҳои зеринро тай намудааст:

- давраи этнографӣ¹ (солҳои 1800-1860)
- давраи эволюсионӣ² (солҳои 1860-1895)
- давраи таърихӣ (солҳои 1895-1925)

Дар ин давраҳо раванди ҷамъшавии донишу тасаввуротҳои нави илмӣ оид ба фарҳангшиносӣ вусъати нав ба нав пайдо мекунад. Тадқиқотҳо дар соҳаи илми фарҳангшиносӣ асосан характери назариявӣ доштанд. Вале аз нимаи дуюми асри XX вазъият тамоман тағйир меёбад. Минбаъд фарҳанг дар амалияи тамоми соҳаҳои ҷаҳонияти ғуноғунҷабҳои инсон самаранок истифода бурда мешавад.

Муаллифони ин китоб кӯшиш ба ҳарч додаанд, ки андак баъд ҳам устодону донишҷӯёни мактабҳои олии кишвар ва дӯстдорони илми фарҳангшиносиро бо назарияи фарҳанг, таърихи пайдоиш, инкишоф, тапаққул, давраҳои марҳалаҳои асосии фарҳанги умумиҷаҳонӣ ва ҳалқи тоҷик аз наздик шинос намоянд. Дар ин маводи таълимӣ ба ҳар як давраи инкишофу тапаққули таърихии фарҳанги умумиҷаҳонӣ ва ҳалқи тоҷик воқеъбинона баҳо дода шудааст. Китобе, ки дар даст доред дастовардҳои фарҳангии мардуми ҷаҳон ва ҳалқи тоҷикро аз

¹ Этнография илмest, ки тарзи зиндагӣ, урфу одати халқҳо ва маданияти моддию маънавии онҳоро меомӯзад.

² Эволюсионӣ, яъне таҳаввулӣ. Раванди тағйирот, аз як ҳолат ба ҳолати дигар гузаштани чизе ва ё касе.

даврахои қадимтарин то замони муосир дар бар мегирад. Хангоми таълифи китоб муаллифони он аз асару суханронихои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон, асарҳои олимони маъруфи тоҷику собиқ Шуравӣ ва олимони дигар кишварҳои дуру наздик, бахусус М.С.Андреев, С.Айнӣ, А. Арбобзода, Т. Атахонов, Дж. Асроров, Б.Ғафуров, В.В.Бартолд, Х.Додихудоев, Х.Идиев, И. Каримов, Р.Муқимов, М.Р.Шукуров, А.А. Раҳмонов, А.Мухторов, М.Диноршоев, Г. Зокиров, Р.Қомилов, А.Шамолов, А.Раҳматуллоев, С.Мухторов, Н.В.Пигулевская, Н.Нурҷонов, З.Ш.Рачабов, С.Сулаймонӣ, В.С.Библер, П.С.Гуревич, Р.Фрай, Е.С. Бертелс, В.С.Библер, А.Афсаҳзод, Б.С.Ерасов, С.П.Мамонтов, Е.М.Малышев, А.С. Маҳмадаминов, Ш.Абдуллозода ва дигарон ба таври васеъ истифода намудаанд.

Инчунин асарҳои илмию китобҳои дарсии фарҳангшиносӣ, ки ба қалами олимони маъруфи ватанию хориҷӣ тааллуқ доштанд мавриди истифодаи васеъ қарор дода шудаанд.

Асарҳои илмӣ ва китобҳои дарсӣ, ки аз онҳо ба таври васеъ истифода бурда шудаанд дар рӯйхати адабиёт пурра нишон дода шудаанд.

Маводи мазкур бори нахуст ҳамчун китоби дарсӣ пешкаши устодону донишҷӯёни макотиби олии кишвар мегардад аз ин рӯ, табиист, ки он аз камбудию норасоиҳо ҳолӣ нахоҳад буд.

Мо итминони қомил дорем, ки мутахассисони варзидаю хонандагони нуктасанҷ бо эрод ва маслиҳатҳои муфиди худ ба рои дар оянда беҳтар хубтар намудани сифат ва мундариҷаи ин китоби дарсӣ саҳми арзандаи ҳешро хоҳанд гузошт.

БОБИ 1. НАЗАРИЯИ ФАРҲАНГ ВА ИНЪИКОСИ ОН ДАР ИЛМИ ФАРҲАНГШИНОСӢ

§1. Мақсад, вазифа ва мавзӯи илми фарҳангшиносӣ

Илми фарҳангшиносӣ яке аз илмҳои қадима буда, қомебиҳои фарҳангии давраҳои гуногуни қомеаи инсониро фарро мегирад. Омӯзиши илми фарҳангшиносӣ ба аҳли башар имқоният медиҳад, ки аз дастовардҳои бузурги фарҳангу тамаддуни гузаштаи имрӯзи худ огоҳ шаванд ва ба пешрафти он мусоидат намоянд.

Ҳанӯз дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар Европа омӯзиши илми фарҳангшиносӣ ба роҳ монда шуда буд, ки он мақсаду вазифаҳои муайяни худро дошт. Бо омӯзиши фарҳанг инсон мушкилоту қамбудиҳои тамоми форматсияҳои қамбиятиро барои худ ошқор намуда, барои дар оянда содир нашудани онҳо қӯиш ба ҳарч медиҳад.

Ягон фард худ одами маданӣ тавлид наёфтааст, балки дар қомеа хусусиятҳои маданиро аз бар қарда, онро зина ба зина ташаққул додааст. Таърих собит намудааст, ки дар қомеаи инсонӣ шаҳсиятҳои буданду ҳастанд, ки ба пешрафти фарҳангу тамаддуни инсоният саҳми арзанда гузоштаанд ва меғуздоранд. Ва таърих шаҳсонро ҳам меғонад, ки ба пешрафти фарҳангу тамаддуни аҳли башар таъсири манфӣ расонидаанд ва меғасонанд.

Маданият ва предметҳои он аз тарафи инсон аз давраҳои қадим то инқониб ба вучуд оварда шудаанд. Аз ин рӯ, инсон соҳиби маданият ва маданият ҳоси инсон доништа шуда, фарҳанг ҳамчун субъект инсонро ба объекти худ табдил додааст.

Инсон предметҳои ғайримадании тайёри табиятро бомақсадона истиғода бурда, аз онҳо предметҳои маданӣ меоғарад.

Намояндагони зиёди илму фарҳанги Шарқу Ғарб ибораҳои гуногуни фарҳангро истиғода бурдаанд.

Мутаффақири барҷастаи Шарқ Абӯнасири Фараби дар вақтаи лоиҳаи иттиҳоди ормонии одамонро пешниҳод намуда

буд, ки аз рӯи он мардум дар иттиҳод дар асоси амали қонун арзи зист доранд ва ҳукми қонун кафили ҳушӣву хуррамии онҳо аст. Ба андешии Ҷоробӣ шаҳри ҳақиқӣ бояд дар ҷои мувофиқ бунёд ёфта, талаботи мардумро қонеъ намояду, миёни аҳолии ахлоқӣ неқ ва эҳтироми байниҳамдигарӣ устувор бошад. Дар шаҳри намунавии Ҷоробӣ ҳамаи табақаҳои аҳолии нахлӯи ҳам хушӯ хурсандона қор ва зиндагӣ мекунанд. Олимони давраи навтариин А. Кребер, Коган, Шербина, Д. Лоренс, Т. Рейтер аз рӯи хусусиятҳои таърифи ғулоғуни фарҳангро додаанд. Ба ақидаи А. Кребер «Маданият – кулли ғайолияти ҷамъиятии инсон аст», аз нигоҳи Т. Рейтер бошад «Маданият ҷизҳои моддӣ ва ғайри моддӣ аз ҷониби инсон бунёд шуда» доништа мешавад. Д. Лоренс «Маданиятро рафтору кирдори ба қоидаву қонун даровардашуда медонад». То имрӯз аз тарафи мутафаккирони олам зиёда аз 300 намунаи таърифи фарҳанг ба вуҷуд оварда шудааст. Ин таърифҳои давраҳои қадим, имрӯз ва ояндаро дар бар гирифта, метавонанд дар оянда инқор шаванд.

Ибораҳои неқӣ, бофарҳанг, мардӣ, меҳнатдӯстӣ, қаҳрамонӣ, хирадмандӣ, ватанпарварӣ хусусиятҳои ноишон мешаванд, ки ғайолияти хуби ба анҷом расонидаи инсонро мефаҳмонад. Инсон аввалин предметҳои маданияи худро аз масоҳҳои тайёри табиат сохта, оташу яроқҳои оташфишон, техникаи замонавӣ, қасрҳои боҳафизат ва ғайраҳо иттироъ намудааст.

Ҳамаи ин қомеъҳои мақсаду мароми инсон буда, барои аз байн бурдани мушкилоти зиндагӣ нигаронида шудааст. Бо вуҷуди он, ки омӯзиши илми фарҳангшиносӣ дар замони муосир ба роҳ монда шуда бошад ҳам, предметҳои он аз давраҳои қадим дар илмҳои иҷтимоӣ, санъат, фалсафа, забон, адабиёт, ахлоқ, ҳуқуқ, риёзиёт, таърих, ҷуғрофия омӯхта, таҳқиқ карда шудаанд. То ба ҳамаи мустақил табдил ёфтани фарҳангшиносӣ илмҳои табиӣ ҷамъиятиро нурмазмунтар гардонида, қиммату мартабаи онҳоро баланд мебардошт.

Фарҳангшиносӣ барои пешрафти ҷомеа ва қомеъҳои инсоният дорони аҳамияти бузург мебошад, аз ин рӯ омӯзиши он имрӯз оянда аз аҳамият хоӣ нахоҳад буд.

§ 2. Омилҳо ва унсурҳои муҳимтарини фарҳанг

Омилҳое, ки ба пешрабии фарҳанг мусоидат мекунанд инҳо омилҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, мазҳабӣ ва фарҳангӣ мебошанд. Ҳамаи ин омилҳо омилҳои муҳимтарини фарҳанг маҳсуб гардида, бе яқдигар рушд карда наметавонанд. Дар ҳама давру замон вазъи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва мазҳабӣ ба сиёсати ҷомеа, давлату давлатдорӣ вобастагии зич доштанд ва доранд.

Соҳти ҷамъиятӣ ва ғайриҷамъиятӣ сиёсати сиёсатмадорон ба омилҳои сиёсӣ дохил мешаванд. Омилҳои сиёсӣ қодир аст қорҳои бузургеро барои рушди фарҳанг ба анҷом расонад. Аз тарафи дигар, рафтору амали сиёсатмадорони алоҳида дар ҳар давру замон тавонистааст ва метавонад сабабгори таназзули фарҳанги ин ё он халқ, нестшавии унсурҳои маданият ба монанди забон, анъана, ҳат, фарҳанг ва ғайраҳо гарданд.

Масалан, давраи ҳукмронии сиёсатмадорони сулолаҳои Ҳахоманишиён, Сосониён, Сомониён ба монанди Қуруши Кабир, Дорои Кабир, Ардашери Бобакон, Бобакони Сосонӣ, Шонурӣ яқум ва дуом, Анушервони Одил, вазир Бузургмехр, Сомонхудо, Асад, Исмоили Сомонӣ, вазирон Балъамӣ, Ҷайхонӣ боиси рушду нумӯи фарҳангу тамаддун гардида буданд. Ё баракс. Сиёсати ҷаҳонхоҳии Искандари Мақдунӣ, Чингизхон, Темур Гитлер боиси он гардидаанд, ки ҳазорҳо ва садҳо ҳазор ганҷинаи фарҳангу тамаддуни инсоният несту нобуд ва аз байн бурда шудаанд. Дар ин радиф пандҳои ахлоқии Бузургмехр айни мудааст, ки рӯзе аз ӯ пурсидаанд: «Ҷаро дустан ба осонӣ душман мешаванду душманон бо машаққати зиёд дӯст мешаванд?»

Бузургмехр дар ҷавоб гуфт: «Чунки сӯхтан осон аст, сохтан мушқил аст, шикастан осон аст, пайвастан мушқил аст, маблағ сарф кардан осон аст, маблағ ёфтан мушқил аст». Аз ин гуфтаҳои Бузургмехр чунин бармеояд, ки аз ҳама қори мушқил ин эҷод кардану обод кардан аст. Унсурҳои маданият ва ё фарҳанг он бахшҳои ғайриҷамъиятӣ инсон аст, ки маҳсули тафаккур ва шуури ӯянд. Ҳамин тавр, он паҳлӯҳои ғайриҷамъиятӣ эҷодии инсонро унсур меноманд, ки дар муддати дуру дарози таърихӣ тавассути мушоҳида, таҷриба, донишу хирад ва заковати инсон

ба вуҷуд омада, ҳамчун фарҳанг номбар мешаванд. Ин унсурҳо асоси маданияти маънавию таъкил медиҳанд.

Муҳимтарин унсурҳои фарҳанг забон, хату алифбо, асотири, мазҳаб, анъанаҳо, расму оини, санъат ва ғайраҳо мебошанд. Унсурҳои фарҳанг таърихи қадима дошта, сутуни устувореанд, ки фарҳанг болои онҳо қомат афрохтааст. Онҳо ҷавҳари фарҳанг, ҷаҳонбинӣ ва дастовардҳои мебошанд, ки аз насл ба насл гузашта, ташаккул ёфта, неруи некиву хирад, меҳру муҳаббатро ба худ касб намуда, таҷассумкунандаи таърих ва маърифату маданияти халқҳо гардидаанд. Унсурҳои зикршуда дар раванди меҳнати бунёдкорои инсонҳо пайдо шудаанд. Забон ҳамчун унсури фарҳанг ташаккул ёфта, дар рушди фарҳанг саҳм мегирад ва бо пайдоиши халқияту миллатҳо ғайрияти васеъ касб мекунад ба сатҳи ҷаҳонӣ рафта мерасад. Забон воситаи муҳимтарини алоқаи байни одамон буда, ҳар як шахс ба воситаи он фикрашро баён мекунад ва якдигарро мефаҳманд.

Оид ба хату алифбо ва аҳамияти он дар пешрафти фарҳанг ҳаминаро таъкид кардан лозим аст, ки хат доираи имкониятҳои инсонро васеъ намуда, ба ӯ шароит маҳайё мекунад, ки нахлӯҳои ҳаёти худро бо рамзҳо ифода намояд.

Ҳамин тавр, хат ин низоми аломатҳост, ки ба воситаи нақшу тасвирҳо робитаи одамонро таъмин намуда, хабарро ба фосилаи мулӣи бурда, мероси кӯҳанбунёди инсонро то ба давраҳои минбаъда бурда мерасонад. Аввалин алифборо финикиён ихтироъ карда буданд ва он нақли мукамалтарини хат ба шумор мерафт.

Инсон бо ихтироъи алифбо қадами бузург ба пеш гузашта, китобро эҷод кард. Китоб эҷоди инсон буда, ба мо на наслҳои ояндаи инсоният аз авзон замону таърихи ниёгон маълумотҳои дақиқ медиҳад.

§ 3. Навъҳо ва шаклҳои асосии фарҳанг

Фарҳанг ва тамаддун. Фарҳанги моддӣ ва маънавӣ

Фарҳанг ҳамчун нақшаи таърихӣ дар зинаҳои муайяни тараққиёти ҷомеаи инсонӣ шаклу шеваҳои махсусро ба худ касб карда, инкишоф ёфтааст. Фарҳанги ҳар як халқ бо мурури

замон рушд мекунад ва ё ру ба таназзул оварда, боз бори дигар ҳаё менавад. Фарҳанги инсоният аз насл ба насл гузашта, ба фарҳанги халқҳои мухталифи ҷаҳон бархӯрда, заифию бузургии худро дармезбад. Фарҳангҳо якранг намешаванд. Ч.Викко дар вақташ таъкид карда буд, ки ҳар як халқ дар аснои тараққиёт аз давраҳои илоҳӣ, қаҳрамонӣ ва инсонӣ мегузарад, ки он ба давраҳои ҳаёти инсон ба мисли тифлӣ, балогат ва камолот монанд аст. Ба ақидаи мутафаккир баъди ин рафти инкишоф заиф шуда, таназзул меёбад.

Ба ақидаи мутафаккири дигар Шпенглер дар хусуси тамоми инсоният сухан рондан ғоидае надорад, зарур аст, ки фарҳанги аз ҳамдигар фарқи кулӣ доштаре омӯзем. Ҳамаҷунан мисрӣ, ҳиндӣ, бобуӣ, чинӣ, юнонӣ, римӣ, эронӣ, арабӣ ва русиро қайд карда мегузарад. Ин табақабандии маданият маънои тавачҷӯх намудан ба зинаҳои инкишофи халқҳо дар марҳалаҳои муайяни таърихро дошта, имконият медиҳад, ки тағйироти тақомулотии дохилии фарҳангҳо, мазмуни пурқиммати онҳо дар низоми инкишофи ҷамъияти инсонӣ беҳтар ҳамаҷунан дарк карда шавад. Аксари мутафаккирони олам се навъи фарҳангро таъкид карда мегузаранд, ки инҳо мебошанд: якум, фарҳанги анъанавӣ ё этникӣ, дуум фарҳанги миллию минтақавӣ ва сеюм, фарҳанги умумибашарӣ.

Фарҳанг бо пайдоиши инсон ба вуҷуд омадааст. Тамаддун (сивилизатсия) бошад дар марҳалаҳои муайяни камолоти инсоният арзи вуҷуд намудааст. Истилоҳи «тамаддун»¹ аз ҳамон мафҳуми маъмули маданият баромадааст.

Аз нигоҳи А.Вебер маданият шаклҳои зоҳиршавии маънавиятро инъикос мекунад, тамаддун бошад хосияти ғавқулӯддаи хидматрасонӣ ва ёридиҳандаро дорост. Тамаддун таърифи муайяну мушаххасро доро набуда, онро аз руи аломату нишонаҳояш аз маданият ҷудо мекунанд. Агар ба маданият бештар ҷанбаҳои маънавиро нисбат диҳанд, пас тамаддунро ҳаммаъноии маданияти моддӣ мешуморанд. Тамаддун берунгари маданият, олами ҷизҳои дигаргун намудаи одам, вале маданият сарвати ботинии ҳама инсон мебошад.

¹ Тамаддун – истилоҳи арабӣ буда, маънои ҳаёти боадабона, ҳаёти шаҳрвандӣ, ҳаёти аз руи меъёрҳои давлатӣ ҷоришавандаю ҷоришуда дорад.

Истилоҳи «сивилизатсия» дар асри 18 пайдо шудааст. То асри XX «сивилизатсия» ҳамчун муроди фарҳанг, истифода бурда мешуд.

Фарҳанг барои «сивилизатсия», яъне тамаддун таҳкурси махсуб мешавад. Дар зинаи муайяни таърихӣ фарҳанг мемирад, вале «сивилизатсия»-тамаддун боқӣ мемонад. Ин равандро О.Шпенглер таҳлил намудааст («Заволи Аврупо». Ҳар як фарҳанг дар тӯли ҳазорсолаҳо вучуд дошта метавонад ва баъдан мемирад. Эҳёи он аз имкон берун аст. Халқ фарҳанги навро азхуд карда, зиндагиро идома медиҳад.

Тамаддунҳо тамаддунои индустри, постиндустри, технотронӣ ва аз руи хусусиятҳоишон минтақавӣ ва мазҳабӣ шуда метавонанд, ки давраҳои гуногуни таърихро дар бар мегиранд. Масалан, тамаддуни Шарқи Бостонӣ, тамаддуни Атиқои Европа, тамаддуни Африка, тамаддуни Миср, тамаддуни исломӣ, тамаддуни масеҳӣ, тамадуни буддой ва ғайраҳо ро номбар кардан мумкин аст. Аз рӯи хулосаи фарҳангшиносон тамаддун чор давраи асосиро дар бар мегирад. Якум, тамаддуни Атиқа, дуум тамаддуни асрҳои миёна, сеюм тамаддуни давраи Нав ва чорум, тамаддуни муосир.

Шаклҳои асосии фарҳанг. Вобаста ба он, ки фарҳангро кӣ меофарад ва он дар кадом сатҳи инкишоф қарор дорад, олимони фарҳангшинос се шакли фарҳангро ҷудо мекунанд:

- фарҳанги элитарӣ (олӣ);
- фарҳанги халқӣ (фолклор);
- фарҳанги оммавӣ.

Фарҳанги элитарӣ ба маъниати элита (ҷомеаи олӣ) ба вучуд оварда шудааст, ки он бояд талаботи маънавии аққалияти ҳукмронро қонеъ гардонад. Шiori асосии фарҳанги элитарӣ ин «Санъат барои санъат аст!».

Фарҳанги халқӣ бошад асосан ба эҷодиёти даҳонакии халқ таъсис мекунад, ки дар он тамоми хоҳишмандон ширкат варзида метавонанд.

Фарҳанги оммавӣ дар охири асри XIX ба вучуд омада, дар миёнаҳои асри XX ҳеле ташаккул ёфт. Ин фарҳанг аксари кулли оммаи вақти халқро фаро мегирад.

Дар илми фарҳангшиносии вобаста ба ду шакли асосии истехсолот, яъне моддию маънавӣ фарҳангро ба фарҳанги моддӣ ва маънавӣ ҷудо кардан қабул шудааст.

Фарҳанги моддӣ тамоми соҳаҳои фаъолияти моддӣ ва дастовардҳои он (олоти меҳнат, хона, сару либос, асбобу ағҷҳои рӯзгор, воситаҳои истехсолот, воситаҳои нақлиёт, алоқа ва ғайраҳо)-ро дар бар мегирад.

Фарҳанги маънавӣ бошад шуур ва истехсолоти маънавӣ (доиришу маърифат, ахлоқ ва тарбия, ҳуқуқ, фалсафа, эстетика, этика, илм, санъат, адабиёт, асотир ва дин)-ро дар бар мегирад.

Ба ин шакли фарҳанг инчунин муносибати байни одамон ва муносибати онҳо ба табиат, ки дар рафти фаъолияти моддию маънавии онҳо руҳ медиҳанд дохил мешаванд.

Фарҳанги моддӣ дар натиҷаи фаъолияти эҷодкоронаи меҳнатии инсон ба вучуд меояд, яъне ҳар он чизе, ки асоси моддӣ дошта, бо ақлу заковати инсон ба вучуд оварда шудааст фарҳанги моддиро ташкил мекунад. Фарҳанги маънавӣ гоя ва фарҳанги моддӣ шакли моддӣ гардонидашудаи он аст.

Фарҳанги моддӣ ва маънавӣ аз ҳам ҷудонашавандаанд. Масалан, китоб ё расм аз як тараф предметҳои моддӣ мебошанд, чунки мо онро ба даст мегирем ва бо ҷаҳмонамон мебинем. Аз тарафи дигар онҳо мазмуни ахлоқӣ-эстетикӣ ва дорои гои муайян мебошанд, ки онро ба соҳаи маънавӣ нисбат медиҳад. Ҳатто мусиқӣ ҳам дар шакли нотаҳо моддӣ гардонида мешавад. Аз ин ҷо чунин хулоса мебарояд, ки дар олами моддӣ ва пеш аз ҳама фарҳанги моддӣ чизе нест, ки бе маънавиёт бошад ва баръакс, ягон маҳсули фарҳанги маънавиё нест, ки бе моддиёт бошад.

Дар бораи ягонагии фарҳанги моддию маънавӣ сухан ронда, тафовутҳои табиӣ онҳоро инкор кардан мумкин нест. Ягонагии ҳамзистӣ ва зиддияти онҳо қонуни асосии инкишофи фарҳанг маҳсуб мешаванд.

§4. Функсияҳои асосии фарҳанг

Фарҳанг як қатор функсияҳои асосиро иҷро менамояд. Мо дар ин ҷо функсияҳои муҳимтарини фарҳангро баён намуда, функсияҳои ҷузъии онро дар таркиби функсияҳои асосӣ ва

муҳимтарини фарҳанг нишон хоҳем дод. **Функсияҳои муҳимтарини фарҳанг инҳо мебошанд:**

Якум, функсияи тағйирдиҳанда. Ин функсия яке аз функсияҳои муҳимтарин ба шумор меравад, зеро азхуд намудан ва дигаргун намудани муҳити атроф мақсад ва талаботи асосии инсон мебошад.

Дуюм, функсияи муҳофизаткунанда ва ё функсияи мувофиқ шудан ба муҳит мебошад. Ин функсия ҳам ба инсон ва ҳам ба ҳайвон хос аст. Албатта, инсони соҳибакл дар иҷрои ин функсия аз ҳайвон хеле пеш рафтааст, зеро инсон маҷбур буд, ки ба ду муҳиту вазъият, яъне муҳити табиӣ ва муҳити иҷтимоӣ мутобиқ шавад.

Ҳамаи он чизҳое, ки ба одами ибтидоӣ ва дегтар ба инсон тамаддунӣ барои ҳаёт кумак мерасонад ва маҳсули фарҳанг аст функсияи муҳофизаткунандаро иҷро менамояд. Аммо инсон на танҳо ба табиат мувофиқ мешавад, балки инчунин ба ҷамъият низ бояд мутобиқ шавад, ки он хеле мураккабтар аст. Вазъӣ гардидани доираи ҷаҳолияти инсон ногузир боиси пайдоиш ва сар задани хатарҳои нав ба нав мегардад.

Ин бошад аз фарҳанг талаб менамояд, ки механизмҳои муҳофизаткунанда – ба монанди хизмати тиббӣ, органҳои тартиботи ҷамъиятӣ ва ҳифзи муҳити зистро ташкил намояд. Таҳдиди фалокати экологӣ мавҷе ва мартабаи ин функсияро ба ҷои аввал мебарорад.

Сеюм, функсияи коммуникативии (робитавии) фарҳанг мебошад. Ин функсияи фарҳанг ба функсияи информативии фарҳанг алоқаи зич дорад. Функсияи коммуникативии фарҳанг тақозо менамояд, ки инсон ҳамчун мавҷудоти иҷтимоӣ барои расидан ба мақсадҳои мухталиф ба робита ва алоқа бо дигар одамон эҳтиёҷ дорад. Воситаҳои асосии функсияи коммуникативӣ инҳо забони оддӣ (забоне, ки мо бо он ҳарф мезанем), забонҳои махсуси санъат (мусикӣ, театр, санъати тасвирӣ, кино ва ғайра) мебошанд.

Бо тараққиёти баланди илму техника, технология, воситаҳои нави нақлиёт ва воситаҳои ахбори умум имкониятҳои коммуникативии фарҳанг, яъне қудрати ғилоҳ доштан, расонидан ва интиқоли боигариҳои фарҳангӣ хеле ва-сеътар гардидаанд.

Чаҳорум, функции информативии (ахборотии) фарҳанг. Инсоният таҷҳо ба воситаи фарҳанг метавонад донишу малакаҳои худро бой гардонад, паҳн намояд ва нигоҳ дорад. Вазифаи ин функция ҷамъоварӣ, нигоҳ доштан ва ба танзим даровардани ахборотҳо мебошад, ки раванди фарҳангии пай дар пай шаклҳои гуногуни прогресси таърихро таъмин менамояд. Масалан, бостоншинос дар натиҷаи кофтуковҳои археологӣ пораҳои асбобу анҷоми қадимаро ёфта, аз рӯи он манзараи ҳаёти гузаштагонро муайян менамояд. Ҳамаи ин ахборотест, ки дониши инсонро пурра менамояд.

Панҷум, функции регулятивии (нормативии) фарҳанг мебошад. Ин функция ба тартибандозанда, ба танзим дароваранда ва идоракунандаи аъзоёни ҷамъият махсус мешавад.

Он пеш аз ҳама ба воситаи низоми қонунҳо, қоидаҳо ва талаботҳои ҷамъиятӣ барои ҳамаи аъзоёни ҷамъият дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва ҷамолияти онҳо (меҳнат, ҳаёти маишӣ, муносибатҳои байни гурӯҳҳо, синфҳо, миллатҳо ва шахсиятҳо) муайян карда мешавад. Аз ин рӯ, фарҳанг дар ҳама ба характери нормативии худ нақши бағоят бузургро мебозад.

Вазифаи асосии ин функция нигоҳдории мувозинати иҷтимоӣ дар ин ё он соҳаи ҷамъиятӣ мебошад. Ин функцияи фарҳанг бо як қатор хусусиятҳо ва дараҷаҳои муайяни худ дар амал қорӣ мегардад. Дараҷаи баландтарини ин функция меъёри (қоидаи) ахлоқӣ мебошад. Меъёри ахлоқӣ ин қонуну қоидаҳои инаҳшудамонда набуда, дар натиҷаи робитаҳои доимӣ аз як халқ ба халқи дигар мегузарад ва ҳамеша дар инкишофу тағйирёбист. Дар натиҷаи инкишоф ва бойгару ғанитар гардидани меъёрҳои ахлоқӣ он ба худ характери умумибашарию мегардад.

Сокинони сайёраи мо рӯз то рӯз бештар дарк ва эҳсос намуда истодаанд, ки ҳамаи онҳо аз якдигар вобастаанд ва гӯё дар як киштии умумичаҳонӣ шино доранд ва тақдири онҳо дар ҳамбастагӣ ва ягонагии онҳост. Аз ин рӯ, раванди гуфтугӯи тамаддунҳо дар шароити имрӯза омили муҳимтарини расидан ба ризоият ва ваҳдату ягонагии халқҳои ҷаҳон мебошад.

Фарҳанг, бешубҳа, ифодагари рӯҳи миллий, расму русум, анъана ва ҳитираи таърихӣ ҳар халқу миллат мебошад. Аз фарҳангу ҳунар дида, башарият барои ба ҳам наздик кардани

инсонҳо ва ваҳдати умум воситаи самараноктаре эҷод накардааст. Муассисаҳои қадимтарини иҷтимоӣ, ки меъёрҳои ахлоқиро эҷод менамоянд ва нигоҳ медоранд ин калисо, масҷидҳо, динҳои гуногун ва мазҳабҳо мебошанд.

Бесабаб нест, ки талаботҳои ахлоқии аз тарафи динҳо ба вуҷуд овардашуда дар тамоми динҳои ҷаҳонӣ тақрибан ба якдигар монанд ё наздик мебошанд. Бинобар ин дар ҷаҳони имрӯза муносибати ҳасанаи динҳо бояд пойдор бошад.

Қоидаҳои ахлоқӣ асосан ва бештар дар матнҳо ва ҳуҷҷатҳои динӣ, китобҳои муқаддаси динҳои ҷаҳонӣ ва дар эҷодиёту асарҳои ахлоқии мутафаккирони ҳар даври замон илғиёс ёфтаанд.

Дарачаи дигари ин функсия дар қоидаҳои (нормаҳои) ҳуқуқӣ илғиёс гардидааст. Қоидаҳои ҳуқуқӣ дар асоси меъёрҳои ахлоқӣ тартиб дода шуда, дар қонун ва конститутсияҳо дарҷ мегарданд. Дар пагичаи ин қонунҳо на танҳо қувваи ахлоқӣ, балки илғунин қувваи ҳуқуқӣ низ мегиранд.

Қоидаҳои ҳуқуқӣ вобаста ба шароитҳои конкретӣ-таърихӣ халқҳою миллатҳо ва дарачаи фарҳангнокии онҳо метавонанд гуногун бошанд ва аз якдигар фарқ кунанд. Қоидаҳои ҳуқуқӣ ҳатто метавонанд дар як давлат барои ҳар як минтақаҳои алоҳидаи он гуногун бошад. Мисоли равшани гуфтаҳои болоро дар Штатҳои Муттаҳидаи Амрика дида метавонем, ки меъёрҳои ҳуқуқии штатҳои он аз якдигар фарқ мекунанд.

Хусусият ва дарачаи дигари ин функсия дар урфу одат ва маросимҳо зоҳир мегардад. Урфу одат ин низоми устувори рафтори одамон дар соҳаҳои гуногуни ҳаёт ва дар шароитҳои гуногун мебошад, ки ба меъёр мубаллағ гашта, аз насл ба насл мегузаранд.

Урфу одат характери устувор ва консервативӣ дорад. Чунин урфу одатҳои қадимӣ ба монанди ҳудудҳои, қалингири, қасди хун гирифтани ва як қатор идҳои динӣ ба тағйиротҳои иқтисодӣ иҷтимоӣ ва сиёсӣ нигоҳ накарда, то имрӯз боқӣ мондаанд.

Меъёрҳои ҳуқуқиро вобаста ба шароитҳои конкретӣ-таърихӣ тағйир додан мумкин аст, вале урфу одатҳои устувор новобаста ба ҳама гуна шароитҳо тағйир намеёбанд.

Маросимҳо аз урфу одатҳо бо он фарқ мекунанд, ки онҳо асосан характери динӣ доранд ва ба ин ё он динҳо дахл доранд. Маросимҳо ин амали коллективонаи рамзӣ буда, асосан дар масҷиду калисоҳо гузаронида мешаванд.

Шанум, функсияи семиотикӣ (семиотика – маҷмӯи назарияҳои илмӣ, ки хосияти аломатҳои гуногунро тадқиқ мекунанд) ва ё аломатӣ мебошад. Ин функсия яке аз функсияҳои муҳимтарин дар низоми фарҳангшиносӣ ба шумор меравад. Бе омӯзиши низоми муайяни аломатҳо аз худ намудани дастовардҳои муҳими фарҳанги ҷомеаи башарӣ аз имкон берун аст.

§5. Фаҳмиши фалсафии фарҳанг. Инсон эҷодкори фарҳанг. Моҳияти мафҳумҳои «культура» ва «фарҳанг»

Илми фарҳангшиносӣ дорои хусусиятҳои хоси фалсафӣ мебошад. Фарҳанг системаи донишҳо дар бораи қонуниятҳои зиндагӣ ҳаёти инсон буда, бо қонунҳои табиат алоқаи ҷоғусастани дорад. Дар раванди фаъолияти бошууроани дигаргунсозандагии табиат ва ҷамъият ҳар як насли инсон таҷрибаи андуштаи ниёгонро аз бар менамояд ва дар баробари ин сарватҳои моддӣ ва маънавӣ меофарад, роҳ ва усулҳои истеҳсоли онҳоро такмил медиҳад.

Мутафаккирон ва маорифпарварони Ғарб ба фалсафаи фарҳанг тақони ҷиддӣ ворид карданд, ки боиси дар асри XX ҳеле ташаккул ёфтани он гардид. Фаҳмиши фалсафии фарҳанг аз дигар фаҳмишҳо фарқи ҷиддӣ дорад. Масалан, фаҳмиши «ҷамъият» чӣ маънӣ дорад? Мо «ҷамъият»-ро дида наметавонем. Мо одамон, нақлиёт, хонаҳоро мебинем, вале ҷамъиятро намебинем. Мо онро дарк мекунем.

Фаҳмиши фалсафии фарҳанг дар он зоҳир мегардад, ки мо ба воситаи тафаккур ба моҳияти масъалаҳо сарфаҳм меравем. Кулли фикру ақидаҳои мутафаккирони оламо ҷамъбаст карда, ба фарҳанг ҷулин таъриф додан мумин аст.

Тамоми дастовардҳои моддӣ маънавӣ, ки инсон дар гули фаъолияти дуру дарози таърихӣ худ ба вучуд овардааст маданият ва ё фарҳанг номида мешавад. Ҳамаънои «маданият» «культура» аст ва аз рӯи моҳият ҳарду дар як поя меистанд. «Культура» калимаи латинӣ буда, маънои «кишт кардан»,

«зироаткорӣ намудан», «парваришу тарбия» ва «парваридану руёнидан»-ро дорад. Истилоҳи культура аз асри XVIII инҷониб дар Европа истифода мешавад.

Истилоҳи маданият чӣ маънӣ дорад? Маданият аслан каллимаи арабӣ буда, маънои шахрдорӣ, яъне сокини шаҳр ва шаҳрвандро дорад.

Дар мамлакатҳои Шарқ тарзи зисти шахриёнро бо мафҳуми маданият ва тамаддун ҳаммаъно медонистанд.

Истилоҳи «Фарҳанг» бошад аввалин маротиба дар китоби дини зардушгииён «Авесто» ёдоварӣ мешавад ва аз ду бахш «фар» ва «ҳанг» иборат буда, бахши «фар» маънои комёбиҳои давраи пеш, бахши «ҳанг» маънои овардан ва ё аз насл ба насл гузаштани комёбиҳои давраи пешро дорад.

§6 Санъат ҳамчун унсури фарҳанг

Санъат таърихи қадима дошта, дар ҷамъияти ибтидоӣ дар омезиш бо асотиру этиқодҳои динӣ пайдо шудааст ва дар раванди тапаққули ҷомеаи инсонӣ то имрӯз дар рушду камол аст. Дар бораи санъат мутафаккирони олам бисёр фикру ақидаҳои ҷолиб баён намудаанд. Ба ақидаи аксари мутафаккирони олам санъат як шакли шуури ҷамъиятӣ буда, дарки маърифатно амалии олами воқеиро аз тарафи инсон ифода мекунад. Санъат шеваи махсуси ҷаҳолияти инсон аст, ки дар он воқеият дар шакли бадеӣ ва рамзӣ инъикос ёфта, мазмун, вазифа ва матлаби муайяно дорост. Санъат бо гуногуншаклии худ тамоми паҳлуҳои ҳаёти инсон ва орзуи ормони ӯро дар бар гирифта, имконият медиҳад, ки дар баробари олами воқеӣ, олами дигари зебоӣ офарида шавад. Санъат маҳсули тафаккур, ҷаҳонбинӣ ва маърифати инсон аст.

Одамон ҳангоми эҷод намудани санъат бо асрори зебоии олам ошно гашта, дониши худро оиди он васеъ менамоянд. Инсон офаридаҳои худро ҳамчун воситаи муҳими дарки арзишҳои волеи умумии инсонӣ дар раванди зиндагии худ истифода мебарад. Намудҳои санъат инҳо мебошанд: санъати мучассамасозӣ, санъати мусиқӣ, санъати меъморӣ тасвирӣ, санъати бадеӣ, санъати рақсӣ, санъати бофандагии кӯлолгарӣ ва санъати сарояндагии ораторӣ.

Чуноне, ки мебинем санъат тамоми пахлуҳои рӯзгор ва ҷаҳолияти инсонро фаро мегирад. Санъат гузаштаи инсониятро бо имрӯз ва имрӯзаи инсониятро ба ояндааш пайваست наму- да, умеду орзуи ӯро дар худ таҷассум менамояд.

Мутафаккирони Атиқа санъатро бо ду маъно: васеъ ва танг маъбир кардаанд. Маънои васеъ – маҳорати хонасозӣ, киштиронӣ, хунармандӣ, зироаткорӣ, идоракунии давлат, соҳаи тиб ва ғайраҳоро дар бар мегирад. **Дар маънои танг санъати мусиқӣ, ракс, назм дар назар** дошта шуда, онҳо воситаи қонсӣ гардонидани талаботи фароғатии инсон махсуб меша- ванд. Қашфиётҳои муҳим дар соҳаи санъат арзишҳои умумиинсонӣ касб намуда, дар ғанҷинаи фарҳанги умумиҷаҳонӣ маҳфуз мемонанд.

Аз асрҳои миёна сар карда, санъат ба ҷуррагӣ таҷаккул ёфт ва намуди махсуси ҷаҳолияти инсон шинохта шуд ва ҳар ҳақиқу миллат вобаста ба хусусиятҳои хоси миллии худ онро ҷилов додаанд. Ҳар қадоме аз ин дастовардҳо бемисл ва нотақ- қоранд.

Санъат дар баробари манбаи дониш ва маърифат буда- наш мақсаду вазифаҳои муайяни ҳудро дорад. Ба воситаи мусиқию санъати тасвирӣ дар инсонҳо гоҳҳои ватандӯстӣ, меҳру муҳаббат, хушодобӣ, хушалоқӣ ва эҳсоси зебоинарастӣ ҷой дода мешавад. Аз тарафи дигар санъат ифодагари орзуи ҷомони инсон аст. Инро дар осори классикони тамаддуни ҷаҳонӣ ва сурудҳои мардуми олам эҳсос намудан мумкин аст.

Дар аввалҳои асри XX тамоили ба идеология ва сиёсат омезиш додан ва тобӣ намудани санъат рух дода буд, ки ин ба манфиати санъат, ҷомеа ва умуман инсоният набуд. Яъне, мин- баъд санъат дигар озод набуд ва мебоист манфиати ин ё он синфро ифода ва ҳимоя менамуд.

Дар гули мавҷудияти худ санъат вазифаи маърифатӣ ва тарбиявиро ба ҷо оварда, яке аз омилҳои солим нигоҳ доштани ҷомеаи инсонӣ махсуб мешуд, вале дар раванди омезиш ёфтагӣ ба идеология ва сиёсат санъат ин вазифаи муқаддаси ҳудро то як андоза гум кард. Оид ба аҳамияти санъат дар ҳаёти инсон Ҷаҳласуфи бузурги Юнони Қадим Арасту ҷунин гуфта буд: «Мағзи маданияти бадеи санъат аст».

Гегел бошад санъатро «ҳамчун шакли образноки маъри- фат» маънидод карда буд. Л.Н.Толстой санъатро «ҳамчун во-

ситаи муошират» ва Г.В.Плеханов чун «шакли маҳсули боти-
нии инсон» маънидод кардаанд. Ҳамин тавр, дар зери мафҳуми
маданияти бадеӣ соҳан ғаъолияти руҳию амалии инсон оид ба
офаридаи, паҳн кардан ва азхуд намудани асарҳои санъат ё
маводҳос, ки қиммати бадеию эстетикӣ доранд ғаҳмида меша-
вад. Маданияти бадеӣ омили ҳалқунандаи эҷоди асарҳои бадеӣ
ва равандҳои азхудкунии онҳо (тарбияи эстетикӣ бадеӣ ва
ғайра) мебошад. Масалан, расом ва ҳайкалтаароши рус Эрнест
Нейзвестный, санъаткорони тоҷик Малика Қаландарова, Шои-
сти Муллоҷонова, Одина Ҳошимов, Зафар Нозимов
оҳангсозони рус Растапович ва С.В.Раҳманинов бо эҷодиёти
пурсамари худ шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардаанд.

Аслан, эҷодиёти ходимони илму санъат ба мақсади муай-
ян кардани тамоми имкониятҳои инсон равона карда шудаанд.
Ҳайкалтаарошони бузург – Мирон (миёнаи асри 5 то милод) ва
Поликлет ҳайкалҳос офарида буданд, ки шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо
кардаанд. Ҳамин тавр, санъат дар ҳаёти инсон нақши беандоза
бузургро дорост ва одамон бо санъат ҳаёти худро тасаввур кар-
да намоставад.

§7. Нақши фарҳангофаринии дин дар ҷомеа

Оид ба дин ва сабабҳои пайдоиши он олимони ақидаҳои
мухталиф доранд. Дин ва эътиқодҳои динӣ дар раванди ташак-
кули ҷомеаи инсонӣ ба вучуд омада, инкишоф ёфтааст. Ибораи
«дин» маънои парастии илоҳро дошта, онро дар Европа бо
ибораи «религио» истифода мебаранд ва он ҳаммаънои дин ме-
бошад. Маънои «религио» низ илоҳ ва ситоиш буда, миллатҳои
гуногун ҷаҳонро бо ҳамдигар мепайвандад.

Дин як шакли шуури ҷамъиятӣ буда, оид ба пайдоиши
оламу одам ривоят мекунад. Дин бо тамоми илмҳои
ҷамъиятшиносӣ алоқаи зич дошта, пайваста бо ин илмҳо та-
шаккул меёбад. Бо вучуди он, ки эътиқод ба динҳои гуногун аз
тарафи мардуми олам ба вучуд оварда шуда бошанд ҳам, ҳамаи
онҳо ба парастии Худои ягона бурда мерасонанд. Динҳои
ибтидоӣ ва шаклҳои асосии онҳо инҳоянд: магия, тотемизм, фе-
тишизм, анимизм, баъдтар дар давраи неолит – мифологияи

(асотирҳои) аввалини пайдо шудаанд. Акнун ба шарҳи ҳар кадоме аз онҳо мебардорем.

Тотемизм ҳамчун мафҳуми динӣ дар асри XVIII аз тарафи Ҳиндувони Америка эҷод гардидааст. Тотемизм аз истилоҳи тотеми Ҳиндувони Америка гирифта шуда, маънои саравлод ва ё авлодро дорад. Тотемизм як навъ эътиқоди боварӣ ва маросими динии одамони ибтидоӣ аст, ки асоси онро боварӣ ва вучуд доштани робитаҳои авлодӣ хешовандӣ байни инсонҳо ҳайвонот, қонварон, растанӣҳо ва умуман табиату муҳити атроф ташкил медиҳад.

Анимизм бошад аз калимаи латинии «анима» яъне қон, рӯҳ, арвоҳ гирифта шудааст. Одамони ибтидоӣ боварӣ доштанд, ки ҳама мавҷудоти табиат – ҳоҳ зинда ва ҳоҳ мурда, ҳоҳ дар ҳаракат буда – ҳама соҳиби қону равананд. Одамон бошанд дорои рӯҳ ҳастанд.

Фетишизм- истилоҳи франсузӣ буда, маънои лугавиаш бут ва ё тӯмор аст. Пайравони фетишизм ба қувваи фавқулоҷӣ доштани ашёҳо боварии қомил доштанд ва ба он қоиладаранд. Ҳатто боварӣ доштанд, ки бутҳои онҳо дорои қувваи соҳибқанд.

Магия-одамони ибтидоӣ боварӣ доштанд, ки зухуротҳои ҳаробиовари табиатро ба воситаи магия (аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, маънои қоду, қодугарӣ ва афсунгариро дорад) бар тараф кардан мумкин аст. Онҳо оламо ба воситаи асотириҳо (мифология) дарк мекарданд.

Асотир (мифология) -аз калимаи арабӣ гирифта шуда, маънои ривоят, афсона, ҳикоя, гуфторро дорад.

Асотир (мифология) ҷаҳонбинии одамони ибтидоӣ буда, воқеияти муҳити атрофро дар шакли афсона образнок тасаввур мекарданд, яъне тасаввуроти онҳо оид ба олам ҳаёлии буд.

Ин гуна ҷаҳонбинӣҳои ибтидоӣ баъдтар ба динҳои ҷаҳонӣ ворид гардидаанд. Динҳои ҷаҳонӣ инҳо динҳои буддӣ, насронӣ ва ислом мебошанд.

Дини буддӣ – (Буддо номи аслиаш шоҳзода Сидхартха Гаутама) дар асри VI-V пеш аз милод дар Ҳиндустони Қадим ба вучуд омадааст.

Дини насронӣ (масеҳӣ) – асосгузориаш Исои Масеҳ буда, дар асри якуми милодӣ ба вучуд омадааст.

Дини ислом – бунёдузораш Мухаммад (с) пайғомбар буда, дар асри VII-уми милодӣ дар нимҷазираи Арабистон дар шаҳрҳои Макка ва Мадина ба вуҷуд омадааст.

Ҳар кадоме аз ин динҳои ҷаҳонӣ дорои дастури муқаддаси фарҳангии худ буда, ҷавҳари асосии онҳо аз таълимотҳои ахлоқию фалсафӣ иборат мебошанд. Ин динҳо мардумро ба рафоқат, нексирифтӣ, самимият, покизагӣ, муҳаббати ҳақиқӣ, муттаҳидӣ, саховатмандӣ, бофарҳангӣ, ахлоқи ҳамидаи инсонӣ ҳидоят менамоянд.

Дин дар ҷомеаи инсонӣ бояд вазифаҳои муқаддаси худро иҷро намояд.

Ҳар як таълимоти нав давоми таълимоти пешина аст. Нақши дин дар ҷомеаи инсонӣ хеле бузург аст. Дар тули ҳазорсолаҳо тамаддун дар доираи муқаррароти дин инкишоф ёфтааст ва арзишҳои фарҳангӣ бо таъсири омилҳои динӣ эътирофи умум пайдо карда, асоси устувори фарҳанги ҷомеаи ҷаҳониро ташкил додаанд. Ба ҳамин хотир бисёре аз муҳаққиқон ин ё он тамаддунро ба дин вобаста ва симои маънавии ҷомеаро аз он иборат медонанд.

Табиист, ки дар пешрафти ҷомеаи инсонӣ дин мусоидат кардааст ва анъанаю муассисаҳоро ба вуҷуд овардааст, ки ба пешрафти тамаддун кӯмак расонидаанд. Анъана ва арзишҳои устувори фарҳангӣ, ки ба ақоиди динӣ ораста шудаанд, пойдевори мустаҳками фарҳангиро ташкил додаанд.

Чуноне ки аз манбаъҳо бармеояд баробарӣ, адолати иҷтимоӣ, сулҳу бародарӣ, ки ғояҳои асосии анъана ва арзишҳои фарҳангиро ташкил медиҳанд, дар тамоми динҳои ҷаҳонӣ мавқеи устувор ишғол мекунанд. Масалан, дар дини мӯъбини ислом бузургдошти инсон ва эҳтироми шахсият на танҳо нисбати мӯътақидони он, балки нисбати пайравони динҳои дигар низ ҷорӣ аст.

Мавқеи ислом нисбати пайравони дигар динҳо дар асоси усули таҳаммулпазирӣ ташаккул ёфтааст. Мавқеи таҳаммулпазирӣ дини мӯъбини ислом барои таҳкими муқолама бо дигар дину тамаддунҳо хизмат мекунад.

Дар замони муосир раванди ҷаҳонишавӣ арзишу асолатҳои миллии халқу миллатҳои гуногунро таҳти хатари нобудӣ қарор дода, зухуроти бархӯрди фарҳангу тамаддунҳоро ба мисл овардааст.

Ин зухурот дар давоми қариб се даҳсодаи охир аз ҷониби бисёр сиёсатмадорон ва олимону муҳаққиқони Шарқу Ғарб ҳамчун масъалаи меҳварии муносиботи байни кишварҳо арзёби мегардад.

Аз ин рӯ, таҳлилгарону коршиносон аҳли башарро аз оқибатҳои хатарноки бархурди тамаддунҳо огоҳ сохта, муколама ва гуфтугуи тамаддунҳоро яке аз роҳҳои муассири муқовимат бо ин падидаи номатлуби даврони муосир мешуморанд.

Халқи тоҷик дар тӯли таърихи чандиҳазорсолаи худ ҳамеша аз таҳаммулпазирӣ ва маслиҳату муколама кор гирифта, собит сохтаанд, ки бо роҳи зурӣ ҳал кардани мушкилоту пизоъҳо ва ба ҳам муқобил гузоштани ҷаҳонбиниву ақидаҳои мухталиф метавонад на танҳо сабабгори ғасодии ахлоқ ва ҳалалдор гардидани фарҳангу тамаддунҳо, балки шикасти давлатҳо низ гардад.

Дар замони муосир низ мардуми Тоҷикистон бо тақия ба афкор ва таҷрибаи таърихии ниёғони худ раванди гуфтугуи тамаддунҳоро ҳамеша ҷонибдорӣ менамояд.

Ҳамин аст, ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон борҳо аз минбари баланди созмонҳои байналмилалӣ, аз ҷумла, Созмони Милалӣ Муттаҳид ба ҷомеаи ҷаҳонӣ доир ба оқибатҳои бетарафӣ бо безъиноӣ нисбат ба ҳувият, таъриху фарҳанг ва дигар муқаддасоту арзишҳои миллий ҳушдор додааст.

«Ғалсафаи ҳеле қадимаи муросою мадории халқи тоҷик, таъкид менамояд Эмомалӣ Раҳмон, - имруз низ метавонад ба ҳайси намунаи равшани муколамаи фарҳангу тамаддунҳои гуногун хизмат намояд».¹

¹ Эмомалӣ Раҳмон. Имоми Аъзам ва ҷаҳони муосир.-Душанбе, 2009, саҳ.4.

БОБИ II. ИЛМИ ФАРҲАНГШИНОСӢ ДАР АСРИ XX ВА ИБТИДОИ АСРИ XXI

Аз охири асри XIX ва ибтидои асри XX сар карда, дар илми фарҳангшиносӣ равияҳо, чараёнҳои мухталифу зиёде ба вуҷуд омаданд. Дар ин давра омӯзиши фарҳанг дар доираи антропология ва этнография ривочу раванқ меёбад. Як қатор олимони нақши **коммуникативии (робитавии) фарҳангро** ба назар гирифта, забонро ҳамчун асоси омӯзиши сохти таркибии фарҳанг меҳисобиданд. Ин роҳ боиси дар фарҳангшиносӣ пайдо шудани методҳои нав ба **мисли семиотикӣ** (семиотика - калимаи юнонӣ буда, маънои нишона, аломатро дорад), **забоншиносии таркибӣ, математикӣ ва кибернетикӣ** гардид.

Дар шароити имрӯза, як қатор сотсиологҳо ва фарҳангшиносон ба хулосае омаданд, ки ақидаи ягонаи фарҳангӣ аз имкон берун аст. Яке аз ин гуна назарияҳо **назарияи полисентризм** мебошад. **Полисентризм** (аз калимаи юнонӣ лотинӣ гирифта шуда, маъноҳои бисёр ва марказро дорад) назарияест, ки дар асоси он **гӯё наҷодҳои имрӯзаи одам аз шаклҳои гуногуни одамони қадим дар якҷанд минтақаҳои рӯи замин пайдо шудааст.** Ин назария ба назарияи **моносентризм** зид аст.

Назарияи полисентризм аз ҷумлаи назарияҳост, ки **Ғарбу Шарқро** бо ҳам муқобил гузошта, қонуниятҳои умумии инкишофи ҷамъияти инсониро инкор менамояд. Ба ин назария **назарияи вулгарӣ – технологӣ** муқолиф аст. **Мувофиқи назарияи вулгарӣ – технологӣ** гӯё давлатҳои мутараққии демократӣ ба **зинаҳои балеандгарии фарҳангу тамаддун рафта расида бошанд** дигар давлатҳо не. Пайравони **назарияи вулгарӣ-технологӣ** зиддиятҳои ҷуқури инкишоф ва исрарии ҷамъият, нобаробарии инкишоф ёфтани фарҳанги умумичаҳониро дуруст дарк карда наметавонанд. Онҳо ба мутафаккирони барҷастаи олам, ки эҷодиёташон дастоварди бузурги фарҳанги умумичаҳонӣ маҳсуб мешаванд, баҳои ҳақиқӣ дода натавонистанд.

Дигар назария дар илми фарҳангшиносӣ **назарияи эвидемонистӣ** мебошад.

Эвдемонистон¹ бошанд мақсади олии ҳаёти инсонро дар хушбахтӣ ва хузуру ҳаловат мебинанд.

Эвдемонизм яке аз принципҳои атиқии фаҳмиши ҳаёт буда, баъдтар дар илми ахлоқ (этика) ҳамчун принципи асоснок намудани ахлоқ васеъ қорӣ гардида буд.

Эвдемонизми атиқиро ба ақидаи озодии ботинии Сукрот нисбат медиҳанд. Мувофиқи ақидаи Сукрот озодии ботинӣ дар натиҷаи худшиносии бошууронои шахс ва новобаста будани ӯ аз олами зоҳирӣ ба вучуд меояд. Бо вучуди он, ки эвдемонизм бо гедонизм (назарияи лаззат бурдан, айшу ишрат ва ғайраҳо) алоқаи зич дорад, вале онҳо комилан бо ҳам мухолифанд. Арасту қайд карда буд, ки хушбахтӣ на дар натиҷаи лаззатбарии мунтазам, балки дар натиҷаи дур шудан аз лаззатҳои ҳиссӣ бо роҳи худдорӣ, парҳезкорӣ, даст кашидан аз айшу ишрат ба даст меояд. Як қатор файласуфони Юнони Қадим ва замони Нави Ғарб бар ҳилофи ин ақида қайд менамуданд, ки мақсади асосӣ ва олии ҳар як инсон ба воситаи айшу ишрат ба даст овардани бахту саодат аст. Намояндагони барҷастатарини эвдемонизм Сукрот, Эпикур, Спиноза, Лейбниц, Шефтебери, Фейербах, Штраус, Дюринг, Зидвик, Х.Бехер, Спенсер ва дигарон буданд.

Дар ибтидои асри XX дар илми фарҳангшиносии консепсияҳои мухталиф, мисли этнологӣ, марксизм ва назарияи тамаддунҳои маҳдуд ба вучуд омада, ба таври васеъ паҳн гардидаанд. Пайравони равияи этнологӣ ба проблемаҳои пайдоиши фарҳанг, нақши забон, асотир ва рамзҳо диққати махсус меоданд. Намояндагони барҷастаи он Э. Тейлор, Л.Леви-Брюль, Ф.Баос, А.Кребер, А.Радклифф-Браун, Б.Малиновский, К.Леви-Строс ва дигарон буданд.

Консепсияи марксистии фарҳанг аз тарафи асосгузори назарияи коммунизми илмӣ К.Маркс (солҳои 1818-1883) ва Ф.Энгелс (солҳои 1820-1895) қор карда баромада шуда, дар асарҳои В.И.Ленин (солҳои 1870-1924) инкишоф дода шудаанд. Марксизм фарҳангро ҳамчун раванди ғайроияти мунтазами ба анҷом расонидаи инсон тавсиф менамояд.

¹ . Эвдемонизм-аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, маънои бахт, саодат, хузуру ҳаловат ва фароғатро дорад.

Марксизм таълим медиҳад, ки дар ҷамъияти синфӣ маданият характери синфӣ дорад, аз ин рӯ, дар вақти таҳлили он аз нигоҳи синфӣ бояд муносибат кард.

Дар баробари ин марксизм сарвати умумибашарӣ будани фарҳангро эътироф менамояд. Аз ин рӯ, назарияи марксистии фарҳангро беасос номидан ва пурра инкор кардан аз рӯи адолат нест. Мувофиқи таълимоти марксистӣ ба ҳар як форматсияи ҷамъиятӣ-иқтисодӣ шакли ба худ хоси фарҳанг тааллуқ дорад.

Ивазшавии форматсияҳои ҷамъиятӣ-иқтисодӣ сабаби ивазшавии шаклҳои фарҳанг ва аз байн рафтани фарҳанги кӯҳна низ мегардад. Вале ин маънои онро надорад, ки марксизм дар таълимоти худ аз меросу анъанаҳои фарҳангии аҳли башар пурра даст мекашида бошад. Баръакс, марксизм таълим медиҳад, ки ҳар як форматсияи нав ба талаботи зарурии худ нигоҳ карда, дастовардҳои фарҳангии мероси умумибашарию ба ҷараёни муносибатҳои нави ҷамъиятӣ ворид менамояд ва истифода мебарад.

Баъзе олимони камбудии таълимоти марксистиро дар соҳаи фарҳанг дар он мебинанд, ки гуё марксизм ба фарҳанг танҳо аз нигоҳи синфӣ муносибат кардааст. Дар таълимоти марксистӣ гуё муносибати схематикӣ, сотсиологӣ ва сиёсӣ ба фарҳанг - таъкид менамоянд онҳо - мазмуни худро гум кардааст ва он ба як шакли номуайяни синфӣ табдил дода шудааст.¹

Аз нигоҳи аксари фарҳангшиносон фарҳанги ҳақиқӣ аз сиёсат ва сотсиология дур буда, ба қонунҳои ба худ хос инкишоф меёбад. Тарафдорони консепсияи тамаддунҳои маҳдуд чунин ақида доранд, ки тамоми тамаддунҳо маҳдуд мебошанд. Тамаддунҳо то андозае нотакроранд, ки аз як халқ ба халқи дигар намегузаранд. Аз ин рӯ, аз нуқтаи назари умумитарихӣ, фарҳангҳо дар инкишофи худ ҳамон зинаҳои гузаштаи худро такрор мекунанд ва хеле маҳдуданд. Намояндагони барҷастатарини ин ҷараён Н.Я.Данилевский, О.Шпенглер, П.А.Сорокин ва А.Тойнбӣ мебошанд.

О.Шпенглер (солҳои 1880-1936) дар китоби худ «Заволи Аврупо» пайдоиши фарҳангҳои ҷудогона ва маҳдудро

¹ Б.С. Ерасов. Культура, религия и цивилизация на востоке. – М., 1990, с.58

пенсияҳо менамояд. Аз рӯи концепсияи Шпенглер инкишофи фарҳанг ба шуури одамон вобастагӣ надорад. Ӯ нӯх типҳои фарҳангҳоро муайян менамояд, вале асосан фарҳангҳои Юнону Римӣ (аполлонӣ), Аврупои Ғарбӣ (фаустӣ), византиягӣю арабӣ (муъҷизавӣ)-ро қабул дорад. Рамзи асосии фарҳанги Юнону Римиро ӯ дар инъикоси бадани инсон мебинад. Аз ҷиҳати ӯ рамзи фарҳанги Европави Ғарбӣ дар симони фазо ва вақти беохир таҷассум ёфтааст.

Моҳияти фарҳанги муъҷизаноки византий-арабӣ бошад ба ақидаи ӯ дар муқобилгузориҳои беандозаи рӯҳ ва тан ифода меёбад. Ба ақидаи Шпенглер эҷодкорони ҳаман фарҳангҳо аёнӣ ашроф ва диндорон мебошанд. Дар зери мафҳуми аёнӣ ашроф ӯ тамоми синфҳои ҳукмронро дар назар дошт. Дигар аёнӣ ҷамъиятро ӯ ба табақаи сеюми маънӣ, ки гуё ягонагии маънавӣ надоранд ҷаббат меод. Ғалабаи снӯси табақаи сеюмро (оммаи меҳнаткешонро Т.Н.) фаношавӣ ва нестшавии ҳама гуна фарҳанг медонист. Мутафаккир фарҳангиро, ки рӯҳи он қувваи ҳудро гум кардааст ва дар зинаи фаношавӣ аст тамаддун меномад. Албатта, ба тамоми фикру ақидаҳои ин мутафаккир рози шудан мумкин нест.

Таҳлили системаи асотирии фарҳанг, баробари тадқиқотҳои маънавии он ба муаррих ва файласуфи англис А.Ҷ. Тойнбӣ хос мебошад. Нишонаҳои тамаддунро Тойнбӣ дар ташаккули аёнӣ ашрофи эҷодкори ҷомеа, ки он як қисми халқро ташкил медиҳад мебинад. Ин гурӯҳ, ки вазифаи эҷодкориро дорад аз фаъолияти иқтисодӣ ва хоҷагидорӣ дур аст – таъкид мекунад Тойнбӣ. Аз нуқтаи назари ӯ ба ин гурӯҳ на танҳо аз ҳама рӯҳониён, ҳарбиёнӣ касбӣ ва кормандони давлатӣ дохил мешаванд. Ба тамаддун мавҷудияти қувваҳои муттаҳидкунанда ва ҷудокунанда хос аст.

Аз ҷиҳати Тойнбӣ вазифаи аёнӣ ашрофи эҷодкор (элита) муттаҳиднамунаи ҷамъият аз таҳдиди қувваҳои харобакори дохилӣ ва берунӣ, иҷтимоӣ ва маънавӣ мебошад. Харобакорӣ ба қувваҳои дохилию берунӣ, яъне пролетариат хос аст. Ҷавобан ба фишори берунӣ ва дохилӣ тамаддун ба вучуд меояд.

Тойнбӣ барои баҳодихии дараҷаи тамаддун меъёрҳои универсалӣ, яъне зиддшавии детерминатсияи дохилӣ (мустақилият ва худинкишофӣ дохилӣ)-ро ворид намуд. Ӯ қалисои универсалиро қувваи пуриктидори муттаҳидкунанда

мешуморид. Таъкид мекард, ки парокандашавӣ муттаҳидшавии ҷавбатиро фароҳам меоварад. Назарияи «тамаддунҳои маҳдуд»-и Тойнбӣ имконияти мубодилаи фарҳанго, алоқаи пайдарҳамии тамаддунҳоро имконпазир мешуморад. Аз нигоҳи ӯ инкишофи техника ва технологияи пешқадам, ақидаҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ низ омилҳои муттаҳидкунанда шуда метавонанд. Тойнбӣ прогресси инсониятро дар камолоти маънавии он меидид.

Фарҳангшиноси рус П.А.Сорокин (солҳои 1889-1968) бар зидди як қатор ақидаҳои Тойнбӣ мебарояд. Ӯ таъкид менамояд, ки фарҳанг назар ба организми зинда зухуроти махсус, хеле мураккаб ва комил мебошад. Фарҳанг аз нигоҳи Сорокин бевосита ба иқтисодиёт вобаста нест. Он системаи арзишҳо мебошад, ки қудрат ва самти кӯшишҳои инсонро муайян месозад.

Сорокин якҷанд тамоилҳои инкишофи тамаддуни муосирро нишон медиҳад. Тамоили якум, ҷойивазкунии маркази қувваҳои эҷодкор. Таърихи башар собит намудааст, ки марказҳои бузургтарини фарҳангӣ бо мурури замон ҷойи худро иваз кардаанд. Охирин маркази тамаддун Европай Ғарбӣ буд.

Тамоили дуюм, таназзули тадриҷии фарҳанги сексуалистӣ (ҳиссӣ) мебошад. Фарҳанги сексуалистӣ ба ивази фарҳанги спиритуалистӣ (илоҳӣ, динӣ)-и асри миёна омад. Он дар Европа аз асри XV оғоз ёфта, то имрӯз идома дорад.

Кӯшишҳои як қатор фарҳангшиносон, ки дар мавқеи европоцентризм меистоданд ба фарҳанги умумибашарӣ таъсири манфӣ расонидаанд. Ин ҷиҳатҳои манфиро ба назар гирифта, тадқиқотчиҳои фарҳанг И.Р.Гердер олимонаро даъват намуд, ки аз европоцентризм дар фаҳмиши фарҳангу ҷамъият даст кашанд, зеро ин усул хеле маҳдуд буда, имконияти дарки дурусти фарҳангҳои ҷудогонаи миллиро намедиҳад.

Файласуфи немис Ф.Шеллинг қайд менамояд, ки фарҳанг ва дарки олам дар Шарқу Ғарб, Атиқа ва давраи Нав ба якдигар мувофиқ намоянд. Дар баробари чараёну равиҳои позитивно сотсиологӣ дар фарҳангшиносӣ равиши интуитивӣ – иратсионалӣ инкишоф меёфт, ки намоёндаи барҷастатарини он Ф. Нитшене буд.

Ф. Нитше (солҳои 1844-1900) мутафаккири немис, асосгузори фалсафаи нигилизм¹ буд. Чавҳари фалсафаи Нитше-ро мафҳуми ҳаёт ташкил мекунад. Аз нигоҳи ӯ мақсади асосии фарҳанг ба инсон кӯмак расонидан аст то ин, ки ӯ худро амалӣ карда тавонад ва ба олами атроф мутобиқ шавад. Ба ақидаи ӯ асоси ҷӣ ҳаёт ва ҷӣ олами атроф дар иродаи инсон ниҳон аст. Ба ояндан наҷандон дури тамаддуни европоӣ назари маъюсона (пессимистӣ) дошт.

Бисёр ақидаҳои Ф. Нитше-ро дар асри XX намоёндагони мактаби Франкфуртӣ Т.Адорно (солҳои 1903-1969), Г.Маркузе (солҳои 1898-1979) ва М.Хоркхаймер (солҳои 1895-1973) қабул карда инкишоф додаанд.

Дар маркази диққати онҳо танкиди фарҳанги оммавӣ меистод. Таназзули маданият ва фардияти инсонро дар шароити ҷомеаи имрӯзаи индустриалӣ онҳо дар идоракунии умумӣ ва аз байн рафтани ташаббусҳои озод меиданд.

Дар муборизаи тезу тунди фарҳангии тамаддунҳои ҳаракатҳои фундаменталистӣ ба миён меоянд, ки онҳо бештар дар зери идеологияи динӣ амал мекунанд.

Таърих гувоҳ аст, ки дар олами исломӣ, насронӣ, ҳиндуӣ ва ғайраҳо ҳаракати васеи фундаменталистӣ ҷой дошт. Агар аз нуқтаи назари фарҳангшиносӣ ба раванди инкишофи тамаддунҳои фарҳангӣ назар афканем ҳаракати фундаменталистӣ ин кӯшиши азнавсозии шуури динии анъанавӣ мебошад, вале он гоҳо характери қатъӣ ва дағалро ба худ мегирад, ки ин пеш аз ҳама аз маданияти сиёсӣ вобаста аст.

Фундаментализмро на танҳо ратсионализм, балки инчунин традиционализм (анъаналарастӣ, расмипарастӣ) рад менамояд, зеро фундаментализм тағйирёбии таърихӣ анъанакорро эътироф накарда, ба он кӯшиш менамояд, ки анъанакорро ҳамчун талаботҳои бетағйир ва шахшудамонда нигоҳ дорад.

Фундаментализм аз консерватизм бо шарту талаботҳои худ ба радикализм (амалиёти қатъӣ) майл менамояд.

Фарҳангшиноси америкой Т.Элиот консепсияи элита ва фарҳангшиноси испанӣ Х.Ортега-и-Гассет консепсияи ҷамъияти оммавиро фарҳанги оммавино кор карда баромаданд. Мувофиқи консепсияи имрӯзаи элитизм қисми ногузири тарки-

¹ Пайравони фалсафаи нигилизм маслаку мафкура, ҳулку одоб ва соҳти маъмулии ҷамъиятро инкор менамоянд.

бии ҳама гуна ҷомеаи инсониро аққалияти ҳукмрон – элита¹ ташкил мекунанд.

Дар давраҳои гуногуни таърихи инсоният мафҳуми элитаро дар маънии мухталиф истифода менамуданд. Аммо дар ҳар ҳолат дар маънии «ҷомеаи олӣ» истифода намудани он баргарӣ дошт. Дар илмҳои ҷомеашиносӣ бошад, мафҳуми «элита» то охири асри XIX ва ибтидои аср XX васеъ истифода наметардид. Маҷмӯи инфиродҳо, ки баргариҳои зиёд доранд ва нишондиҳандаҳои бехтаринро соҳибанд элитаро ташкил медиҳанд. Элита асосан дар се соҳаи пешрафти иҷтимоӣ ташаккул меёбад: яқум, соҳаи сиёсӣ, дуҷум соҳаи иқтисодӣ ва сеҷум соҳаи ақлонӣ.

Назарияи маҷмӯи «ҳукмронии демократии элита» ба оммаи халқ нақши ҷарх ва ба элита (яъне синфҳои ҳукмрон Т.Н.) – нақши муҳаррик (мотор)–ро дода, исбот кардани мешаванд, ки дар ҷомеаи инсонӣ баробарӣ умуман вучуд надорад ва вучуд дошта ҳам наметавонад.

Ҳамин тавр, ба маънияти элита фарҳанги элитарӣ ба вучуд оварда мешавад, ки он бояд талаботи маънавии аққалияти ҳукмронро қонеъ гардонда тавонад. Мувофиқи таълимоти элитизм аз сабаби мураккаб гардидани шароитҳои идоракунии ҷомеаи инсонӣ гуё нақши элита қомилан меафзуда бошад.

Фарҳанги оммавӣ дастраси умум буда, он дар зери таъсири омилҳои иқтисодӣ ва маънавӣ пайдо шудааст. Фарҳанги оммавӣ дар Европа дар асри XIX дар натиҷаи инқилоби саноатӣ ва зиёд шудани шумораи аҳоли ба вучуд меояд. Ташаккулёбии пурраи фарҳанги оммавӣ дар миёнаи асри XX вақте, ки воситаҳои коммуникатсионии оммавӣ (радио, кино, телевизион, рӯзномаҳо, маҷаллаҳо, китобҳои арзон, навиштаҳо, грампластинкаҳо ва магнитофонҳо) дастраси намоёндагонии тамоми табақаҳои аҳоли гардид ва дараҷаи маълумотнокии омма боло рафт ба вучуд омад.

Дар ин раванд демократишавии нисбии фарҳанг низ ба вучуд меояд. Фарҳанги оммавӣ метавонад ҳам миллий ва ҳам байналмилалӣ бошад. Баръакси фарҳанги элитарӣ он оммаи васро фаро мегирад.

¹ Истилоҳи «элита» аз забони франсузӣ гирифта шуда, маънои бехтаринҳо, баргузидагон, интихобшудагонро дорад.

БОБИ III. ФАРҲАНГИ ДАВРАИ ҶАМОАИ ИБТИДОИ

Ҷамоаи ибтидоӣ, ки асоси муносибатҳои истеҳсолиашро моликияти ҷамъиятӣ будани воситаҳои истеҳсолот ташкил меёрад. Аввалин олотҳои меҳнати одамони ҷамоаи ибтидоӣ аз санг сохта мешуданд, аз ин рӯ, он давраро давраи асри санг меноманд. Асри санг асосан аз се давра — асри санги қадим (палеолит), асри санги миёна (мезолит) ва асри санги нав (неолит) иборат мебошад. Дар бораи пайдоиши одам ва фарҳанг дар байни олимони фикру ақидаҳои мухталиф мавҷуд аст. Аз ҳама нуқтаи назари қадима нуқтаи назари дин аст, ки мувофиқи он одам офаридаи Худованд аст.

Дин таълим медиҳад, ки фарҳанг тӯхфаи Худованд ба инсон аст. Оиди ин масъала нуқтаи назари дигар низ мавҷуд аст, ки мувофиқи он дар давраи палеолит маҳлуқи боақле аз яке аз сайёраҳои наздик ба Замин (яъне сайёраи мо Т.Н.) кучонида оварда шудааст.

Аз нуқтаи назари марксизм бошад маймунҳои одаммашакл дар раванди меҳнати тӯлонӣ ба одам табдил ёфтаанд. Маданият ва предметҳои он дар ҷомеаи ибтидоӣ ба вучуд омада, зинаҳои гуногуни камолотро аз сар гузаронидааст. Оддитарин олоти офаридаи инсон, ки аз санг иборат буд, то дарки асрори оташу кашф намудани тиру камон ва бӯрут ҳама сарватҳои маданиянд. Инчунин дину забон, ҳату алифбо, санъат, давлату давлатдорӣ, илму адабиёти шифохӣ, бинову корхонаҳо, китобу мусаввараҳо, либосу асбобҳои рӯзгор, истиқоматгоҳҳо ва техникаи ҳозиразамон, ки ҳама эҷоди одамон аст ба сарватҳои маданӣ дохил мешаванд.

Маданият рафтор, тафаккур ва ғайолияту амали одамонро дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ (маданияти меҳнат, суҳаншӯӣ ва муносибатҳои фардӣ) ифода менамояд.

Аввалҳо маданиятро чун таъсири мақсадноки одам ба табиат (коркарди замин) ва тарбияи ҳуди инсон меҳисобиданд. Намояндагони илми фарҳангшиносӣ бо далелу санадҳо исбот менамоянд, ки маданият дар тӯли мавҷудияти худ шаклҳои гуногунро аз сар гузаронидааст. Маданияти ҷомеаи ибтидоиро аз рӯи хусусиятҳои маданияти синкритӣ номиданд, ки маънои

дағал, дурушт, омехта ва соддалавҳона будани олоти предметҳои одамони он давраро мефаҳмонад. Предметҳои маданияти моддию маънавиро дар маҷмӯи предметҳои маданият меноманд. Раванди маданияро бештар ба фаъолияти меҳнатии инсон (касбу кор) вобаста медонанд.

Дар давраҳои мухталифи ҷомеаи ибтидоӣ дар ҳаёти одамон дигаргуниҳои кулӣ ба амал меояд. Маданияти ҷомеаи ибтидоӣ давраҳои гуногуни инкишофро (асри санг, асри биринҷ ва асри оҳанро) аз сар гузаронидааст. Аз қомебию дастовардҳои маданияти он давраҳо осори зиёде боқӣ мондааст.

Одамони замони палеолит ҷизҳои дар табиат тайёр бударо истифода карда, барои зистан ба шикор машғул мешуданд. Онҳо ҳанӯз зарфсозӣ, зироат ва ром кардани ҳайвонотро намедонистанд.

Дар замони неолит бошад одамон дар қатори шикор ва ҷамъ намудани маводи ғизӣ шаклҳои ибтидоии зироатчиӣ ва ром кардани ҳайвонотро қаму беш ёд гирифта буданд. Агар палеолити поёни ва миёна давраи ташаккули инсон ва шаклҳои аввалини ҷамъияти ибтидоӣ ҳисобида шаванд, пас палеолити болоӣ ва неолит давраи пурра инкишоф ёфтани ҷамъияти ибтидоӣ-авлоди модарӣ ба шумор меравад. Аз рӯи тахмини бостоншиносон тақрибан 8 ҳазор сол пеш дар Осиёи Миёна, Осиёи Хурд, Фаластин ва Шимоли Байнаннаҳрайн аввалин маданияти зироатчиӣ пайдо шуда будааст. 6 ҳазор сол пеш бошад маданияти зироатчиӣ дар Миср ва Шумер пайдо шуда буд.

Ҳанӯз дар давраи асри санг одамони ҷамъияти ибтидоӣ ҳангоми ҷустуҷӯ ва коркарди асбобҳои сангӣ бисёр хусусиятҳои ҷинсҳои кӯхиро омӯхтанд. Одамон дар вақти гулхан афрӯхтани оташ даргирондан обшанӣ ва хушк шуда, фишурда ва мустаҳкам гардидани мадани мисро мушоҳида карданд ва аз он ғудохтани фулузотро омӯхтанд. Баттар ба маъдани мис ҳамроҳ кардани сурб ва дигар унсурҳоро кашф намуда, фулузи биринҷиро, ки нисбатан мустаҳкаму сердошттар мебошад ихтироъ намуданд.

Дигаргуниҳои бузурги иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ки дар асри биринҷӣ ба амал омадаанд, ба коркарди фулузот ва ҷорводорӣ роҳ кушодад, ки дар он маҷмӯи асосиро мардон ишғол мекарданд ва аз ҷиҳати иқтисодӣ нуфузашон боло гирифт. Дар ин

мулдат модаршоҳӣ ба падаршоҳӣ бадал шуд. Акнун на ин, ки мардон, балки занҳо ба авлоди падарӣ дохил мешуданд. Онҳо мустақилияти писбии худро тамоман аз даст дода, мутеъи мардон мегарданд. Таппаккули қувваҳои истеҳсолкунанда ба он оварда расонд, ки дар ин давра баъзе авлодҳо ва дар дохили онҳо оилаҳои патриархалии ҷудогона мавқеи махсуси иқтисодиро ишғол намуда, соҳиби чорво, олотҳои истеҳсолӣ, асбобҳои рузгор ва ғайра мегарданд. Акнун ҷой моликияти ҷамъиятиро моликияти хусусӣ мегирифтагӣ шуд. Инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда боиси такмил ёфтани ақлу идроки одамон гардид. Одамон оҳиста-оҳиста муносибати хешро нисбат ба ҳодисоти табиат дигар карда, дар таҷриба ба коркарди мис, қалъагӣ, қурғошим, тайёр намудани сафол ва асбобу анҷоми сафолӣ малака ҳосил намуда, фулузотро қапф ва усули ғудохтани онро ёд гирифтанд.

Асри биринҷӣ даврае буд, ки қувваҳои истеҳсолӣ хеле инкишоф ёфта, хусусияти чорводорӣ ва барзгарӣ тамоман тағйир ёфт. Дар зироатчиғӣ обёрӣ ҷорӣ шуда, техникаи коркарди замин мураттаб гардид. Истеъмол намудани шири чорво, ҳамчун нақлиёт истифода бурдани чорпоён ҷорӣ гардид. Шикору моҳидорӣ фақат аҳамияти ёрирасони хочагиро доштанду бас. Ҳунарҳои мухталифи коркарди мису биринҷ, сафол, сангбурӣ, бофандагӣ ва ғайра дар ҳаёти одамон шугли доимӣ гаштанд. Сохтмони биноҳо аз хишги хом ривоч ёфт. Намудҳои гуногуни санъати тасвирӣ ба вучуд омаданд.

Дар оғози таърихи инсонӣ шаклҳои ибтидоии дин мисли магия, тотемизм, фетишизм, анимизм баъдтар дар давраи неолит аввалин асогирҳо (мифология) ба вучуд омаданд.

БОБИ IV. ФАРҲАНГИ ШАРҚИ ҚАДИМ

Олимон ва бостоншиносон аз руи дастовардҳои фарҳангиву бозёфтҳои археологӣ маълум карданд, ки ғаввораи тамаддуни инсонӣ Шарқи Бостон¹ аст. Олимони машҳури рус Н.И.Вавилов, Р.Ю. Виппер, Б.Б.Пиотровский Шарқро ғаввораи қадимтарин тамаддун дар руи замин ва ғаввораи тамаддуни инсонӣ, маскани асосии тамоми инсоният арзёбӣ намуданд.

Н.И.Вавилов дар Осиё мавҷуд будани панҷ маркази фарҳангу тамаддунро қайд кардааст. Ба ақидаи ӯ дар асл як роҳи борики хушкӣи курраи замин дар давраи инкишофи маданияти заминдорӣ нақши асосиро бозидааст. Ба ақидаи бостоншиносе маъруфи англис Чеймс Миллерг тадқиқоти илмӣ имруза, тамоми хулосаҳои Н.И.Вавиловро ба пуррагӣ тасдиқ намудааст.

Шумеру Аккад, Бобулистон (Байпаннаҳрайн), Мисру Ҳиндустон, Чину Загрос, Эрону Осиёи Миёна ва Осиёи Сағир – ғаввораи қадимтарин тамаддуни инсонӣ дар руи замин маҳсуб мешаванд.

Олими маъруфи рус Виппер Шарқро ҳамчун сарчашмаи тамаддуни ҷаҳонӣ маънидод мекунад. Ӯ дар ибтидои асри XX навишта буд, ки «аксари комёбиҳо ва эътиқодҳо ҳама маҳз аз Шарқ ба Европа омадаанд». Таъкид кардан бамаврид аст, ки дар баҳо додан ба тамаддуни Шарқ Ғарб ягонагии фикр мавҷуд нест. Лекин аксари олимон бар он ақидаанд, ки дар давраи қадим маданияти Европа нисбат ба Шарқ хеле маҳлуд буд. Ба қавли файласуфи муосири немис К.Ясперс Осиё дар муқоиса бо Европаи хурдакӣ бо тамоми бузургии масоҳати худ намудор мегардид. Ин хулосаҳо кашфиётҳои бостоншиносии асрҳои XIX – XX дар қисматҳои гуногуни ҷаҳон ба тариқи равшанаванда исбот кардаанд.

¹ Мафҳуми «Шарқи Бостон» шартӣ аст ва тамаддунро, ки дар ҳазорсолаи VII-IV то милод аз Миср то Ҳитойю Эрон ба вуҷуд омада, ташаккул ёфтааст дар бар мегирад.

§1. Фарҳанги Мисри Қадим

Мисри Қадим¹ яке аз давлатҳои қадимтарини Шарқи Бостон буда, дар қисмати Шимолу Шарқи Африка воқеъ гардидааст. Мисри Қадим таъриху тамаддуни хеле қадима дошта, мардуми он бо зироатчиӣ, чорводорӣ боғпарварӣ ва хунармандӣ машҳур буданд.

Дар ҳаёти мисриён дарёи Нил нақши муҳимро мебозид. «Зарурати пасту баланд шудани об дар дарёи Нил астрономияи Мисро ба вуҷуд овард-таъкид намуда буд мутафаккири бузурги асри XIX Карл Маркс.

Хати мисриён дар давраи хеле қадим ба вуҷуд омада буд, ки дар нагисаи он нахустин ёдгориҳои хаттии ин мардум пайдо шуданд. Забони мисрӣ, ки дар асоси хатти тасвирӣ (изроглафӣ) инкишоф меёфт, мавҷудияти худро дар асри IV-уми пеш аз милодӣ хифз намуда тавонист.

Марказҳои фарҳангиву тамаддунии Миср шаҳрҳои Мемфис ва Фиви ба ҳисоб мерафтанд. Мисриён ба санъати насосҷӣ ошно буданд ва аз ҷуб дӯконҳои бофандагӣю мебелу заврақҳо низ месохтанд. Онҳо аз захираҳои зеризаминӣ пурра истифода бурда, ба мардуми давлатҳои қадимтарини ҳамсоя рафтуомад ва робитаҳои тичоративу фарҳангӣ доштанд. Пас аз истилои юнониён дар ин сарзамин Минои Искандария бунёд карда шуд, ки минбаъд он ҳамчун осорхона, академияи илмҳо, хобгоҳи олимон, маркази техникӣ, китобхонаи лулапечи миллий, дидбонгоҳ ва маркази ситорашиносӣ истифода бурда мешуд. Меъмори Минои Искандария Сострат буд.

Минои Искандария дар муддати панҷ сол сохта ба истифода дода шуда буд. Баландии бурҷи он 120 метр буда, шарораи оташро аз масофаи зиёда аз 600 км дидаи мумкин буд. Ин манора дар асри XV милодӣ дар натиҷаи заминҷунбии саҳт хароб гардид. Дар Миср сохтмони аҳромҳо (пирамидаҳо) хеле инкишоф ёфта буданд, ки аз пешрафти санъати меъмории мардуми ин кишвар дарак медиҳад. Ин аҳромҳо ба хогири фиръавнҳо (шоҳони Миср)- Рамзес, Тутмоси якум дуюм ва ди-

¹ Миср -- номи мамлакат дар Шарқи араб, ки маънои «Шаҳри хос»-ро дорад.

гарон сохта шуда буданд. Яке аз он аҳромҳо аҳроми Хеонс ба шумор мерафт, ки то 150 метр баландӣ дошт. Мақбараи фиръавн Чосер 60 метр баландӣ дошта, бо сарвари меймор Имхотеп сохта шуда буд. Онҳо фираъавиҳои худро писарони худон офтоб (Роъ) гуфта ситониш мекарданд.

Ба ақидаи муаррихи Юнони Қадим Геродот мисриён сермазҳабтарин мардуми ҷаҳон буданд. Худон бузурги онҳо Осирис модар-худоянон Бадлат Ҷабал ном доштааст. Санъати мейморию муҷассамасозии мисриён инкишоф ёфта, ба эътиқодҳои диниашон зич алоқаманд мегардад. Илму фарҳанги Миср таърихи 3500-сола дошта, аввалин намунаҳои адабиёти хаттии Миср аз навигтаҷотҳои зиндагиномаи ашрофон ва таърихи тоҳон иборат буданд.

Дар кори тартиб додани панду андарзҳо, рисолаҳои динӣ, тиббӣ, риёзӣ ва нучум мирзоҳо-руйнавискунандагон шӯҳрат пайдо карда буданд. Барои азхуд кардани илмҳои гуногун дар Миср мактабҳои равияшон гуногун таъсис дода шуда буданд. Дар ин мактабҳо шогирдонро барои азхуд кардани илм ва пайдо кардани дониши кофӣ маҷбур мекарданд. Дар насихатномаи устодони ин мактабҳо оид ба ин масъала чунин омадааст: «Ман туро маҷбур мекунам, ки донишро аз модар бештар дӯст дорӣ». Шогирдон аз синни 5 то 30-солагӣ таҳсил мекарданд ва хату саводу илмро муқаддас медонистанд.

Адабиёти Мисри Қадим ба пешрафти адабиёти умумиҷаҳонӣ ба мисли яҳудӣ, арабӣ, юнонӣ, эронӣ, ҳиндӣ таъсири хеле бузург расонидааст. Геродот дар «Таърих» ном асараш оид ба мисриён чунин навишта буд: «Онҳо (яъне мисриён Н.Т.) аввалин тақвимо ихтироъ карданд ва ё ба вучуд оварданд». Аз рӯи ин тақвим як сол аз 12 моҳ, яъне 365-366 рӯз иборат буд.

§2. Фарҳанги Байнаннаҳрайни Қадим

Байнаннаҳрайн (номи юнониаш Месопотамия), сарзаминест, ки дар миёни ду дарё- Дачла ва Фурот (Тигр ва Евфрат) воқеъ гардидааст. Зидда аз 5000 сол пеш аз милод дар байни дарёи Дачла ва Фурот давлатҳои Шумер, Аккад, Бобулистон (Вавилон), Финикия, Ошур (Осир) ба вучуд омада буданд. Ин сарзаминҳоро юнониён Месопотамия, славянҳо Двуречье ме-

номиданд. Байнаннахрайн асосан сарзамини имрузаи Ироку Сурияро дар бар мегирифт.

Сокинони Байнаннахрайн ба зироатчиғӣ, мохидорӣ, чорводорӣ, хунармандӣ, тичорат машғул шуда, ба воситаи дарёҳои Дачлаю Фурот ба халқҳои ҳамсоя робитаи зичи тичоратӣ доштанд. Халқҳои Байнаннахрайн тамаддуни Эрони Бостонро ба Миср ва Арабистонро бо Ошӯр пайваست менамуданд. Ин халқҳо дар натиҷаи робитаҳои тичоратӣ фарҳангии худ ба фарҳангу тамаддуни якдигар таъсири мусбӣ расонида, аз комёбиҳои кашфиётҳои волеи ҳамдигар хеле хуб истифода бурдаанд. Аз замонҳои қадим мардуми Байнаннахрайн ҳатти қадимаи тасвирии худро доштанд, ки онро пиктография меноманд. Ин ҳат то 1500 аломатҳои мусаввароро дар бар мегирифт. Ҳатҳои минбаъдаи мардуми Байнаннахрайн дар асоси ҳатҳои пиктографӣ ба вучуд омаданд. Дар байни сокинони Байнаннахрайн бисёрхудои маъмул буд ва онҳо Худои бузурги худро Мардук номида, онро мепарастиданд. Дар баробари ин мардуми Шумеру Аккад ва Бобулистон модархудои Мисри Қадим – Балъат Ҷабалро низ мебарастиданд. Онҳо ба ҳасти охираи боварӣ доштанд аз ин рӯ, дар қабрҳо ҳамроҳи ҳасадӣ одамон зарфҳои пур аз хӯрок, маснуоти зебу зиннатӣ ва ҳайкалчаҳои аз лой сохташударо мегузоштанд.

Минбаъд бинобар сабаби пешрафти зиндагӣ, ташаккули шуури одамон муносибати онҳо нисбат ба Худо тағйир ёфтаи мегирад. Рафта-рафта онҳо офтобу моҳтоб, заминро осмонро Худо не, балки ҳисмҳо ва ҳодисаҳои табиӣ меҳисобидагӣ шуданд. Одамон баъдтар худро ба инсон шабоҳат меодонагӣ шуданд. Дар Шумеру Аккад дар идоракунии давлат идораҳои хоҷагӣ вучуд доштанд, ки дар онҳо шахсони мутасаддӣ қор ва фаъолият мекарданд.

Дар Шумеру Аккад ва Бобулистон санъати меъморӣ, муҷассамасозӣ, тасвирӣ, мусиқӣ хеле хуб инкишоф ёфта буд. Барои сохтани муҷассамаҳо санги диоритро аз Арабистони Ғарбӣ қанҷонда меоварданд. Дар асри XXIII то милод дар Шумеру Аккад шоҳ Гудеа ҳукмронӣ мекард. Дар давраи ҳукмронии ӯ маданияти қадимаи Шумер рушду нумӯи тоза пайдо карда буд. Гудеа ро шоҳи меъморгараст меномиданд, зеро ӯ бо маъбадҳо меҳро муҳаббати бепоён дошт ва тамоми давраи подшоҳии худро барои бунёди маъбадҳо сарф кардааст.

Хизматҳои шоёни Гудеа то ҳол аз ёди халқаш нарафааст. Бисёр унсурҳои тасвирии маъбадҳои Шумери Аккад баъдтар дар сохтмони як қатор масҷиду мадрасаҳо ва калисою ибодатхонаҳои Шарқ Ғарб ба таври васеъ истифода бурда шудаанд. Достони Шумерӣ дар бораи Гилгамеш ба забонҳои ҳеттӣ ва хурритӣ тарҷума карда шуданд. Достони «Гилгамеш» яке аз муҳимтарин асарҳои бадеии адабиёти Бобул ба шумор меравад. Муаллифи ин асар то ҳол маълум нест, вале дoston дорои аҳамияти баланди ахлоқию фалсафӣ мебошад. Мазмуни асосии dostonро муборизаи часурунаи Гилгамеш бар зидди беадолатӣ ташкил медиҳад. Дар doston орзуҳои инсон оид ба ҳаёти ҷовидонӣ васф карда мешавад.

Дар замони ҳукмронии Хамураппӣ Бобулистон ба яке аз давлатҳои пуриқтидори дунё табдил ёфта буд. Шоҳ Хамураппӣ тамоми Байнашҳарайро дар атрофи як марказ муттаҳид намуда буд.

Яке аз ёдгориҳои бебаҳои маданияти давраи ҳукмронии шоҳ Хамураппӣ ин маҷмӯи қонунҳои баровардаи ӯ буд, ки аз 182 модда иборат буда, меъёрҳои ахлоқию ҳуқуқии ҷомеа ба таъзим мебаровард. Кодекси Хамураппӣ дар зери таъсири қонунҳои Шумери Қадим эҷод гардидааст. Вазифаи асосии ин Кодекс аз барқарор намудани адолат дар мамлакат иборат буд. Дар ин қонун (Кодекс) унвонҳои шоҳ оварда шуда, бузургию хайрҳои ӯ васф карда мешавад. Дар Кодекс, инчунин номгуи моддаҳои ҳуқуқҳои ҷиноӣ, мувофиқи судӣ, ҳуқуқҳои оилавӣ, вайронкориҳои ҳуқуқии моликиятдорӣ (ба монанди дуздӣ, горагари), ҳуқуқҳои ҷанговарон ва ғайраҳо гирд оварда шудаанд.

Тамоми ҳокимият дар ин давлати мутамарказонидашуда аз ҳокимияти қонунгузорӣ, иҷрокунандаи судӣ ва динӣ иборат буда, ҳаман онҳо бегуфтугӯ ба шоҳ итоат мекарданд. Кодекси (қонунҳои) Хамураппӣ шахсияти шоҳро ба дараҷаи Худо боло мебардорад. Чунинчӣ, Хамураппӣ дар бораи худ мегӯяд: «Ман Хамураппӣ ашӯди шоҳзодаи писари Худо Син... Шоҳаншоҳи мушак, бародари Худо Замам... Шоҳаншоҳи илоҳӣ... Мардук (Худои онҳо Т.Н.) маро даъват намуд, ки роҳбарии халқро ба уҳда гирам, ба мамлакат некуаҳволӣ ва ободӣ орам».

Аз сарчашмаҳои таърихӣ чунин бармесеяд, ки дар давраи подшоҳии Хамураппӣ сохтмони капалҳо, обёрикунонии

заминҳо хеле авҷ гирифта, богдорию чорводорӣ ру ба беҳбудӣ оварда будааст.

Дар Бобулистон бо амри шоҳ Новуходонсор барои ҳамсараш маликаи модииён боғҳои зиёде бунёд карда шуда буданд. Боғҳои чоркатора болои зинаайвонҳои бузург бунёд карда шуда буданд, ки деворҳои баланд ва айвонҳои сутундор асоси онҳоро ташкил медоданд. Ҳар кадоме аз он 27 метр баландӣ дошт. Айвонҳо аз боло бо тахтасангҳои бузург пушонида шуда буданд.

Яке аз комёбиҳои бузурги мардуми Байнаннаҳрайн ихтироӣ хат буд. Сокинони Байнаннаҳрайн дар ҳазорсолаи 4-уми милодӣ хати меҳии худро доштанд, ки баъдтар он дар тамоми Осиёи Пеш паҳн гардид. Хати меҳӣ ба маданияти қадимаи як қатор давлатҳо, ба монанди Аккад, Ошур, Хеттӣ, Урарту, Сурия ва Эрон ворид мегардад. Дар миёнаи ҳазораи дуюми то милодӣ хати меҳӣ ба системаи хати байналмилалӣ табдил меёбад.

Дар ин сарзамин мактабҳои зиёде таъсис дода шуда буданд, ки ин мактабҳо боиси баланд гардидани сатҳи дониши толибилмон мегардиданд. Дар Бобулистони Қадим илмҳои забон, математика, муҳандисӣ, ситорашиносӣ, илоҳиёт, ҳуқуқ, тиб, мусиқӣ, санъат, фалсафа ва адабиёт хеле инкишоф ёфта буданд.

Дар Байнаннаҳрайн адабиёт ба ду шохаи асосӣ-динию гайридинию ҷудо мешуд. Дар адабиёти бадеии Аккадию Бобулистонӣ насри бадеӣ мавқеи асосиро ишғол менамуд. Дар адабиёти онҳо назмҳои драматӣ низ мушоҳида карда мешуд. Мардуми Байнаннаҳрайн барои аз худ намудани илму фарҳанг диққати ҷиддӣ медоданд. Комёбиҳои бузурги фарҳангии мардуми Байнаннаҳрайн то ба имрӯз аҳамияти худро гум накардаанд.

§3. Фарҳанги Ҳиндустони Қадим

Ҳиндустон яке аз кишварҳои қадимтарини дунё ба шуморафта, мардуми он дар атрофи дарёҳои Ҳинд ва Ганг маскан гирифта, зинагӣ мекарданд. Тамаддуни Ҳиндустон яке аз тамаддуноҳои қадимтарин ба шумор меравад. Бозёфтҳои бостоншиносӣ ва дастовардҳои фарҳангӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки

мардуми Ҳиндустон аз давраҳои хеле қадим бо давлатҳои ҳамсоя робитаҳои зичи тичоратӣ фарҳангӣ доштанд.

Маданияти Ҳиндустони Қадим аз ҳазорсолаи III-юми пеш аз милодӣ оғоз ёфтааст. Тамаддуни Ҳиндустони Қадимро тамаддуни Харапп (аз номи маҳалле, ки нишонаҳои ин тамаддун ёфт шудааст) меноманд, ки он дар ин сарзамин тамаддуни қадимтарин махсуб мешавад. Тамаддуни дигари Ҳиндустонро тамаддуни Моҳинҷо-Доро меноманд. Ин тамаддунҳо баъди тамаддунҳои Шумеру Аккад ва Миср дар ҷаҳон аз қадимтарин тамаддунҳо ба ҳисоб мераванд. Дар давраҳои қадим дар Ҳиндустон илм, фарҳанг, санъати меъморӣ, ҳунаромандӣ хеле илқишоф ёфта буд.

Дар охири ҳазорсолаи II-юми то милод ба сарзамини Ҳиндустон қabilaҳои ориёӣ омада, водии дарёи Гангро забт менамоянд ва урфу одат, маданияти аҳолии таҳҷоиро қабул мекунанд.

Аз тарафи ориёӣҳо қабул карда шудани маданияти қадимаи дравидҳо ба асотирҳои ҳиндӣ рӯҳи мазмуни тоза бахшид ва онҳоро бойтару сермазмунтар гардонид. Қabilaҳои ориёӣе, ки аз ғарб ба Ҳиндустон омада буданд пай дар пай бо аҳолии таҳҷоии он – дравидҳо омезиш ёфтанд. Дар байни маданиятҳои қадимаи дунё маданияти Ҳиндустон хеле ҷурасор ва ҳайратангез мебошад. Инро дар либос, рафтор, рақс ва тафаккури мардуми ҳинд дидан ва эҳсос кардан мумкин аст. Маданияти Ҳиндустони Қадимро ба се давраи асосӣ тақсим кардан мумкин аст:

1. Ведӣ (тақрибан солҳои 1500-600 то милодӣ).
2. Динию Эпикӣ (солҳои 600-200-уми то милодӣ вақте, ки ду эпоси асосии ҳинд «Маҳанҳарата» ва «Рамаяна» эҷод карда шудаанд ва динҳои ҷайнию буддизм ба вуҷуд омаданд).
3. Ба вуҷуд омадани мактабҳои фалсафии ҳиндуия (аз соли 200-уми то милодӣ).

Комеъбни бузургтарини мардуми Ҳиндустон дар давраҳои қадимтарин ихтироъи хат буд, ки хати қадимаи онҳо низ ба монанди хати Шумеру Аккад ва мисриёни қадим хати тасвирӣ (иероглифӣ) буда, он дар ҳазорсолаи 3-юми пеш аз милод ба вуҷуд омада буд. Хати қадимаи онҳоро хати браҳмӣ низ меноманд. Дар Ҳиндустони Қадим танҳо дар охири асри 3-юми то

милодӣ хати алифбои ҳичой паҳн мегардад. Муҳимтарин асарҳои динӣ-фалсафии давраи қадими Ҳиндустон бо хати қадимӣ ведӣ-браҳмӣ ва баъдтар бо хати санскритӣ ва оромӣ таълиф шудаанд. Аввалин дастоварди фарҳангии, ки давраҳои тамаддуни қадимтарини Ҳиндустонро дар бар мегирад китоби «Махабхарата» мебошад.

Фарҳанги мардуми Ҳиндустони Қадим аз ибтидо дар руҳияи динӣ инкишоф меёфт. Дар ҳаёти иҷтимоии Ҳиндустони Қадим **браҳманҳо (коҳинон)** нақши бузург мебозиданд. Таълимоти дини қадимтарини ҳиндуҳо- браҳманизм дар қисматҳо (навиштаҷотҳо)-и Ведаҳо (маънои хирад, дониш, дониши муқаддасро дорад) ҷамъ оварда шудааст. Ведаҳо маҷмӯи матнҳои қадимаи дини браҳмания буда, тақрибан дар ҳазорсолаи дууму якуми то милодӣ таълиф шуда, дар ҷаҳон маҷмӯа – «Ригведа», «Самаведа», «Ячурведа», «Атхарваведа» гирд оварда шудааст.

Дар таълимоти браҳмания ақидаҳои тотемистӣ ҷои муҳимро ишғол менамояд. **Пайравони браҳмания Ҳудон бузургӣ худ Браҳма, нигоҳбону ҳофизи коинот Вишнуи валинеъмат ва харобкунандаи мавҷудот Шиваро мепарастиданд.**

Дини браҳмания ба манфиати табақаҳои болоии ҷамъият хидмат карда, шахсияти шоҳро то ба дараҷаи Худо мерасонид. Мақсади асосии ин дин мустаҳкам намудани мавқеи системаи авлодӣ ва коҳинон дар ҷомеа буд.

Минбаъд бо ташаккул ёфтани ҷомеа, болоравии сатҳи маданӣ ва маънавии мардуми Ҳиндустон ҷараёнҳои нави динию фалсафӣ пайдо шуданд, ки нисбати дини браҳманӣ дар байни халқ оҳангҳои нобовариро талқин мекарданд. Дар натиҷа дини браҳманӣ ва баробари он системаи кастагӣ рӯ ба сукут мениханд. Бар зидди он динҳои нав – буддӣ ва ҷайнӣ муборизаро оғоз менамоянд.

Буддӣ – таълимоти динию фалсафист, ки дар Ҳиндустони Қадим дар асрҳои 6-5-уми то милод ба вучуд омада, дар раванди инкишофи худ баробари масеҳият ва ислом ба дини ҷаҳонӣ табдил ёфтааст. Асосгузори ин дин шоҳзода Сидхартха Гаутама (солҳои 563-493 пеш аз милод) буда, баъдтар ӯ бо номи Буддо маъхур мегардад. Писари шоҳ Сидхартхаро сарвату давлат интизор буданд, вале ӯ аз ҳамаи ин даст мекашад ва

дар ҷустуҷӯи ҳақиқат мешавад. Таълимоти Буддо дар «Типитага» яъне «Се қонун» гирд оварда шудааст.

Буддоия дар ибтидои мавҷудияташ аз 18 фирқа иборат буд. Баъдтар дар ибтидои аввали асри милодӣ ба ду шоҳи асосӣ- ҳинаяна ва махаяна чудо мегардад. Буддо кӯшиш менамуд, ки роҳи нави зиндагӣ, роҳи аз азоб раҳо додани инсонро пайдо кунад, онро ба одамон нишон диҳад. Бо ҳамин мақсад Буддо ба одамон ҷаҳор ҳақиқати наҷибро меомӯзонад. Буддо таълим меод, ки: «Ҳаст азоб, ҳастанд сабабҳои азоб. Ҳаст қатъи азоб ва ҳастанд ҳашт роҳи наҷибӣ қатъ намудани азоб». Аз нуктаи назари Буддо ҳамаи инро бо роҳи хайр, ҳудтарбиякунӣ, озод шудан аз диггармиҳои зиндагӣ ба даст овардан мумкин аст.

Дини дигари ҳиндувон дини ҷайнӣ буд, ки дар нимаи дуоми асри VI ва аввали асри V то милод ба вучуд омада буд.

Дини ҷайнӣ талаботи асосии ҳудро дар шакли зайл ифода мекард: «Ба махлуқи ҷондор зарар нарасонидан, ҳақгӯи будан, моли қасорро аз ҳуд накардан, ба бадахлоқӣ роҳ наодан» ва ғайра. Ҳамин тавр, фарҳангу санъати баланди мардуми Ҳинд ба пешрафти фарҳангу тамаддуни халқҳои гуногуни ҷаҳон таъсири мусбӣ расонида, боиси ташаккули фарҳанги умумиҷаҳонӣ гардидааст. Дастовардҳои фарҳангии мардуми ҳинд асарҳои машҳури «Маҳабхарата», «Панҷтантарата», «Рамаяна», «Ригведа», «Қонуни Ману» мебошанд.

Таъсири маданияту фалсафаи Ҳинд дар эҷодиёти бисёр мутафаккирон, шоирону нависандагони Осиё, Европа ва Америка ба мисли И.Гердер, И.В.Гёте, Г.Гейне, Р.Киплинг, Ф.Шиллер, Экерсен, У.Г.Торо, У.Уитмен, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ, А. Ҷомӣ, Л.Уайт, Карамзин, Н.М.Жуковский, Л.Н.Толстой, Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Амир Хусравӣ Деҳлавӣ, Бедил, Зеруносо, М.Иқбол, С.Айнӣ, С.Улуғзода, М.Турсунзода ба ҳубӣ эҳсос карда мешавад.

Санъати мусиқӣ, муҷассамасозӣ ва меъмории Ҳиндустон таърихи ҳеле қадима дорад. Яке аз мавзӯҳои дӯстдоштаи санъати наҷсонии мардуми Ҳинд тасвири ҳудоҳо ва одамон маҳсуб мешуд. Дар Ҳиндустони Қадим санъати меъмории ба авҷи баланди инкишофи ҳуд расида буд. Ёдгории қадимтарин ва барҷастатарини санъати меъмории Ҳинд Мохинҷо-Доро ба шумор меравад. Маданияти волои мардуми ҳинду ориёӣ гувоҳи

он аст, ки ҳиндуён ва ориёиҳо аз давраҳои қадим бо ҳам алоқаи хеле наздики тичоратию фарҳангӣ ва шояд ҳешу таборӣ низ дошта буданд.

Яке аз анъанаҳои қадимтарини мардуми Ҳинд анъанаи Сатти (сахамарата) (дар танҳои ва ё якҷоягӣ зинда сӯзондани ҳасади одам) буда, онро ба хоҳири содиқ ва вафодор будан ба ҳамдигар ба ҷо меоварданд. Ин анъанаи онҳо то замони мо идома дорад. Бозиҳои шохмог низ эҷоди мардуми Ҳинд аст. Шохасарҳои меъморӣ онҳо ба мисли маъбадҳо, буткадаҳо, баҳусус қасри «Точмаҳал» бинандаро дар ҳайрат меғузорад. Хулоса, мардуми Ҳинд ба ганҷинаи тамаддуни ҷаҳонӣ саҳми босазо ва арзандаи ҳешро гузоштааст.

§4. Фарҳанги Хитойи Қадим

Хитой (Чин) низ яке аз ғажвраҳои тамаддуни аҳли башар маҳсуб мешавад. Давраи қадимтарин дар инкишофи маданияти Хитой ҳазорсолаи IV-уми то милодӣ ва ҳазорсолаи III –юми то милодӣ ба шумор меравад.

Шаҳрҳо ва давлатҳои қадимтарин дар Хитой дар ҳазорсолаи II-юми то милод ба вучуд омада буданд. Машхуртарини онҳо давлати Шан буд, ки онро сулолаи Ин идора мекард. Баъдтар ин давлатро қabilaи Чжоу забт кард ва бо ҳамин ҳукмронии сулолаи Чжоу оғоз ёфт. Дар асри III –юми пеш аз милод дар сарзамини Хитой империяи мутамарказ – шохигарии Тсин ба вучуд омад. Маҳз дар ҳамин давра сохтмони девори Бузурги Хитой оғоз ёфт. Сулолаи дигаре, ки Хитойро то асри IV идора карда буд ин сулолаи императории Хан буд. Баъди давраи парокандагӣ, дар асри VII империяи пуриқтидори Тан ба вучуд меояд. Баъдтар бошад, Хитойро сулолаи Сун муттаҳид менамояд. Оғози давлатдорӣ дар Хитой ба давраи ҳукмронии хонадони Шан-Ин (асрҳои XVIII-XII то милод) рост меояд. Дин дар Хитой барои мустаҳкам намудани обрӯй ва мақоми шох истифода бурда мешуд. Шох «Писари Осмон» номида мешуд. Аксари қомебиҳои тамаддуни Хитойӣҳо ба сатҳи ҷаҳонӣ расида, ҳамчун муъҷизаи олам эътироф шудаанд.

Маданияти мардуми Хитойи Қадим бо хусусиятҳои муҳимтарини худ аз маданияти халқҳои дигар фарқ мекунад. Яке аз мӯъҷизаҳои эҷодкардаи онҳо бунёди девори бузурги Хитойи Қадим мебошад, ки дарозияш 2700-3000 км буда, баландиаш 14-15 метр будааст. Ин девор мардуми Хитойро аз хавфу хатари обхезӣ, ҳучуми дуншманони берунашон хифз менамуд.

Дар Хитойи Қадим санъати меъмории, муҷассамасозӣ, тасвири, минҷури, мусиқӣ, кулолгарӣ ва бофандагӣ ҳеле инкишоф ёфта буд. Меъмории мардуми Хитой аз меъмории дигар халқҳо бо хусусиятҳои хоси худ ба кулли фарқ мекунад.

Мардуми Хитой дар соҳили дарёҳои Янтсзе ва Хуанхе зиндагӣ карда, асосан ба зироатчию чорводорӣ, боғдорӣ, шохӣбоғӣ, кулолгарӣ, моҳигирӣ ва тичорат машғул буданд.

Тоҷирони кишварҳои хориҷӣ низ барои тичорат ба Хитой меомаданд. Хитойҳои Қадим қоғаз, борут, кутбнамо ва соатро ихтироъ карда буданд. Хатти мардуми Хитой дорои хусусиятҳои хоси худ мебошад. Онҳо то ҳол дар навиштан зиёда аз 6000 аломатро истифода мебаранд.

Дар Хитойи Қадим илмҳои риёзӣ, нучум, тиб, ахлоқ, фалсафа, ҳуқуқ, адабиёт, таърих ҳеле инкишоф ёфта буд. То имрӯз хитойҳо таълимоти ахлоқиро ватанпарварӣ, ҳуқуқӣ ва инсондӯстии аҷдодонашонро сармашки қор ва ғайолияти худ карда меоянд.

Эътиқодҳои динӣ, анъана ва расму оини хитойҳо аз эътиқоду анъанаҳои дигар халқҳои олам ба кулли фарқ мекунад. Худоҳои хитойҳо дар давраҳои қадим бо номҳои гуногун ёдоварӣ мешаванд. Хитойҳо аз рӯи анъанаҳои худ орзуҳоиашонро дар тахтачаҳо сабт менамуданд. Гуё худоҳо ба асп саворанду орзуҳои онҳоро амалӣ мегардонда бошанд. Дар баробари ин хитойҳо ба тӯморҳо эътиқоди қомил доштанд, зеро ба ақидаи онҳо гуё ин тӯморҳо бехатарии ҷои қор ва барори қори онҳоро таъмин мекарда бошанд. Мардуми Хитой аз давраҳои қадим то ҳол ба «Ҳафт бахт» эътиқоди қомил доранд.

Дар Хитойи Қадим ҷуний таълимотҳои динӣ фалсафӣ ба мисли конфутсиячигӣ, даосизм ва буддоия амалӣ мекарданд. Конфутсиячигӣ дар охири асри 5 то милодӣ пайдо шудааст. Асарҳои асосии мутафаккири Чин Конфутсий баъди маргаш аз тарафи шогирдону пайравонаш таълиф шудаанд. Асарҳои асосии Конфутсий «Китоби табдил», «Китоби сурудҳо», «Сӯхбат

ва муҳокимаҳо» мебошанд. Конфутсий дар давраи барои халқи Хитой ҳеле вазнин, давраи гузариш аз сохти ғуломдорӣ ба сохти феодалӣ ҳаёт ба сар бурдааст. Дар маркази диққати конфутсиячӣ масъалаи ахлоқ, тарбия ва инсондӯстӣ қарор дорад. Ӯ таълим меод, ки «чизеро, ки ба худ муносиб намендонӣ ба дигарон махох». Дар таълимоти Конфутсий Осмон меҳвар аст. Он ҳам як ҷузъи табиат ва ҳам қувваи олии руҳонӣ мебошад, ки тақдири табиат ва инсонро муайян мекунад. Манбаи ахлоқии инсон низ аз осмон аст. Инсон бояд мувофиқи он сифати ахлоқие, ки ба ӯ ато шудааст амал кунад ва худро бо роҳи омӯхтан такомул диҳад. Аз рӯи таълимоти Конфутсий ҳокимияти император ин шабоҳати ҳокимияти падар дар оила буда, муносибагаш бо раият ба муносибати падар ва фарзандон монанд аст. Зинаи идорӣ ва ҷамъиятӣ аз тобсияти «поёниҳо», «нодорҳо» ба «болоиҳо», «дороён» бояд иборат бошад. Ӯ тарафдори ҳокимияти ашрофони бохираду донишманд буда, ашрофи бехирад набояд ба вазифаи идорӣ роҳ ёбад. Конфутсий ба қонунгузори давлат эътимод надошта, онро як амали манфӣ мешуморид.

Баъди марги Конфутсий императорони Чин ӯро Худо эълон карда, барои эҳтиромаш ибодатхонаҳо месохтанд ва ба ӯ ибодат мекарданд.

Дар дини Конфутсий табақаҳои руҳониён мавҷуд набуд. Ин вазифаро сарварони оила, авлод ё хизматчиёни давлатӣ адо мекарданд. Парастии авлодони гузашта яке аз талаботҳои асосии оини Конфутсий буд. Ӯро як авлод ё оила ибодатҳои худро дошт. Дар таълимоти мазкур принсипи инсондӯстию гуманизм мавқеи хоса дошт. Аз рӯи таълимоти Конфутсий инсон дар ҷомеа ва оила бояд аз рӯи хирад, масъулиятшиносӣ, эҳтироми яқдигар, муҳаббат ба калонсолону хурдсолон амал кунад. Аз асри 3-юми милодӣ сар карда, императорони Хитой дини Конфутсийро дини давлатӣ эълон карда буданд.

Дар охири асри VI-уми милодӣ дар Хитой таълимоти нави мазҳабии Даосизм пайдо шуд, ки мазмун ва моҳияти он дар китоби «Дао-де-тси» баён ёфтааст. Муаллифи ин китоб файласуфи Хитойи Қадим Лао –Тси буд. Дар охири асри VI-уми милодӣ Даосизм низ мақоми давлатӣ пайдо кард, ки таълимоти ахлоқии он чунин аст: манъи қуштор, манъи дудӣ ва манъи шаҳватпарастӣ. Аз ғилоҳи Лао Тси қонунҳои табиату ҷамъият

аз ҷониби Дао (Худои худро ҳамин тавр меномиданд. Т.Н.) муайян карда мешаванд. Дар муносибат бо Дао ҳама баробаранд. Ҳамаи бадбахтӣ ва беадолатӣ аз он сар задааст, ки мардум аз Дао дур шудааст. Дао метавонад адолатро барқарор намояд, моликиятро аз дороён ва сарватмандон гирифта, ба камбағалон диҳад.

Дастовардҳои фарҳангӣ ва тамаддун, қонунгузориҳои давлат тибқи Даосизм, роҳи хато ва дур шудан аз Дао шуморида шуда, зӯроварию ҷанг маҳкум карда мешавад. Дар таълимоти Даосизм фазилатҳои бехтарини ахлоқи инсонӣ ба мисли иҷрои қарзи фарзандӣ, садоқат ба калонсолону ниёғони хеш, муҳаббати самимӣ, сабру тоқат, муқобилият ба рафтори бад, зиёд кардани саршумори чорво, парвариши растаниҳои судманд, сохтмони роҳҳо, маърифатнок намудани бесаводон, қироату тиловати китобҳои муқаддас ва риояи расму оини гузаштагон мақоми хоса доранд.

§5. Фарҳанг ва тамаддуни Эрони Қадим.

Эрон яке аз қадимтарин давлатҳои Шарқ маҳсуб мешавад, ки таърихи зиёда аз 5-ҳазорсола дорад. Соқинони эронзаминро дар давраҳои қадимтарин ориёӣ – яъне мардуми ориф, наҷиб, аснӣ, аснӣвода, покиза, донишманд, аз хонаводаи наҷоди сафед ва сарзамини онҳоро Ориёно меномиданд. Оиди ориёӣҳо, сарзамини аввалӣ аснӣ онҳо, давраҳо ва роҳҳои ҳичрати онҳо назарияҳо ва консепсияҳои мухталиф мавҷуд аст. Вале аз ҳама ақидаи ба ҳақиқат наздик он аст, ки аҷдодони тоифаҳои мухталифи ориёӣҳо то замони азҳамҷудонашӣ дар сарзамини Осиёи Миёна (Ориёнои таърихӣ) ва ноҳияҳои ҳамхӯрӯди он зиндагӣ ба сар бурда, сипас, як гурӯҳи онҳо аз ин ҷо ба Ҳиндустон кӯчидааст ва гурӯҳи дигар тақрибан дар миёнаҳои ҳазорсолаи дуюми пеш аз милод дар Осиёи Пеш маскан гирифта, осори ҷузъӣ ва маданияти худро боқӣ гузоштаанд. Ҳамчунин гурӯҳи дигари ориёӣҳо, яъне аҷдоди мидийҳо ва форсҳо ба самти Эрони Ғарбӣ ҳаракат карда, дар он ҷо суқунат ихтиёр намуданд.¹ Чунин нуқтани назарро аксари муаррихон ва донишмандони

¹ Гафуров Б.Г. Тоҷикон..., китоби якум.- Душанбе, 1998, сах. 45-59

забонҳои эронӣ тарафдорӣ мекунанд. Бостоншиносони маъруфи дунё ориёихоро аҳли маданияти андронӣ ва ё Осиёи Миёнаи аҳли биринҷӣ мешуморанд.

Ҳанӯз аз давраҳои қадим зиддиятҳои дохилӣ ориёихоро ба ду ғуруҳи калони бо ҳам зид чудо карда буд. Ғуруҳи якум эронӣни гарбӣ буданд, ки ба он мардуми Эрони имрӯза, балучиҳо, курдҳо, мидиҳо ва ғайраҳо дохил мешуданд.

Ба ғуруҳи дуум эронӣни шарқӣ – ачдодони тоҷикон, ығе сугдиён, бохтариҳо, сакоиҳо, хоразмиҳо дохил мешуданд. Бо вучуди он, ки аҷнабиён сарзамини Эрони Бостон ва Ориёноро забт карда бошанд ҳам, мардуми ориёӣ тавонистанд, ки марказҳои илмӣ фарҳангии худро нигоҳ доранд.

Баъди аз байн рафтани давлати овозадори Ҳахоманишиҳо дар сарзамини Ориёно сугдиён, бохтариҳо, хоразмиён ва портҳо давлатдорӣ кардаанд. Мароқанд, Бохтар, Балх, Нисо, Тайсафун, Персеполес, Нишопур, Истахр шаҳрҳои маданият фарҳангии онҳо буданд, ки то имрӯз шаклу шукӯҳи худро нигоҳ дошта меоянд.

Намунаи равшани инро дар мақбараи Курӯши Кабир, катибаҳои тахти Чамшед, катибаҳои тахти Доро, меъмориҳо ва навиштаҷотҳои Кӯҳи Бесутун, меъмориҳои оғашкадаҳо, меъмориҳои шаҳри Персеполес, меъмории қасрҳои шохонӣ аҳли Сосониён, боғҳои шохон, меъмории Академияи Гунди Шопур ва китобхонаю бемористонҳои он, ки дорои хусусиятҳои хос буданд дидан мумкин аст.

Тамоми комёбиҳои мардуми ориёӣ дар дастовардҳои фарҳангӣ таърихи онҳо «Авесто» ва қиссаю номаҳои шохон сабт ёфтааст. Илму фарҳанг ва санъати давраи Сосониён ба пешрафти илму фарҳанги тамоми ҷаҳон таъсири ниҳоят бузург расонидааст. Қавмҳои эронинаҷод ба монанди дигар халқҳои олам дорои таълимотҳои зиёди мазҳабиву фалсафӣ мебошанд.

Таълимоти мазҳабиву фалсафии ориёӣ бо ҳам омехтаанд. Ин тамоилро дар аксари таълимотҳои пешин, аз қабилҳои онҳои ориёӣ – маздакия, зардуштия, монавия бараъло мушоҳида кардан мумкин аст.

Ориёӣҳо ҳамчун мардуми қадима ба ягонагии Худованд имони комил доштанд.

Эътиқод ба Мехр ва ё Митра (Худои осмон) ва Анахит (модархудо) аз қадимтарин эътиқодоти мардуми Эрони Бостон аст.

Дар бораи парастишу эҳтиром нисбат ба Худои Мехр дар катибаҳои Доро ва дар давраи Ҳахоманишиҳою рӯзгори Сосониҳо ривоятҳои зиёде мавҷуд аст. Ҷашнҳои Наврӯз ва Мехргон бо шукӯҳи бузурге таҷвил мегаштанд. Ин расму оинҳо ва анъанаҳо ба мазҳабҳои зардуштия, масеҳият ва дини монавия таъсири амиқе расонидааст. Дар китоби муқаддаси дини зардуштиён «Авесто» суруде дар ситоиши Мехргон ҷой дода шудааст, ки номи Мехряштро гирифтааст. Ҷашни Мехргон баъдтар дар байни румиҳо низ паҳн гардид.

Дар байни худоеи саршумори мардуми ориёӣ Аҳурамаздо (Худои доною хирадманд ва Худои некӣ) мавқеи хеле бараҷаста доштааст. Мувофиқи маълумотҳои китоби «Авесто» асосгузори дини зардуштӣ- Зардушт Иброҳими Спитамен будааст. Дини зардуштӣ дар ибтидои ҳазорсолаи якуми пеш аз милод ба вучуд омада, то наҳншавии ислом дар сарзамини ориёиҳо дини асосӣ ва ҳукмрон буд. Таълимоти ахлоқии сегонаи дини зардуштӣ – «Пиндори нек», «Гуфтори нек», «Рафтори нек» то ҳол аҳамияти тарбиявии худро барои аҳли башар гумона кардааст.

БОБИ V. ФАРҲАНГИ АТИҚА

Аксари олимони дунё бар он ақидаанд, ки фарҳанг ва тамаддуни мардumi Европа нисбат ба фарҳанг ва тамаддуни халқҳои Шарқ дегтар ба вучуд омадааст.

Қисми хеле ками олимони дунё фарҳангу тамаддуни Юнону Римро сарчашмаи тамаддуни башарият қаламдод меку-нанд.

Аксари кулли олимони дунё бошанд Шумеру Аккад (Ме-сопотамия), Мисру Ҳиндустон, Чину Загрос, Эрону Осиёи Миёна, доманакуҳои Анатолия (Осиёи Сағир)-ро гахвораи қадимтарини тамаддун дар руи замин, таҳкурсии тамаддуни инсонӣ ва маскани асосии тамоми инсоният меҳисобанд.

Олими маъруфи рус Р.Ю.Виппер Шаркро ҳамчун сар-чашмаи тамаддуни ҷаҳонӣ ҳисобидааст. Ӯ навишта буд: «Евро-паи кӯҳан аз давраҳои қадимтарин сар карда, ру ба тараққи ниҳода буд. Барои онҳо рӯшнӣ ва боигарӣ, аслиҳаҳои мубори-за бо табиат ва маснуоти рӯзгор, усули кор ва асбобҳо, мафҳумҳо ва эътиқодҳо – ҳама маҳз аз Шарқ меомаданд... Ҳама гуна зинаҳои маданияи Европа аз таъсири ихтироъкорҳои бузурги Шарқ ба вучуд омадаанд»¹.

§1. Фарҳанги Юнони Қадим

Сокинони қитъаи Европа низ дар ташаккули фарҳанг ва тамаддуни аҳли башар саҳми босазо гузоштаанд.

Қазираи Крит дар қитъаи Европа аз қадимтарин марказҳои тамаддуни инсонӣ ба ҳисоб меравад. Фарҳангу та-маддуни Юнони Қадим, ки дар зери таъсири тамаддуни Шарқи Бостон ташаккул ёфтааст аз тарафи олимону бостоншиносони олам то андозае таҳқиқ карда шудааст ва он ба чор давраи асосӣ ҷудо карда мешавад, ки инҳоянд:

- **Юнони давраи Гомерӣ** (асрҳои XII-VIII-уми то милод). Ин давраи пароканда гардидани ҷамоаи авлодӣ ва пайдо шу-

¹ Виппер Р.Ю. Новые горизонты в исторической науке. – М., 1906, стр. 268-273.

дани давлат буд. Ин давра дар манзумаи эпикӣ «Илиада» ва «Одиссея» ифодаи худро ёфтааст. Тақрибан дар асри VII то милод халқе бо номи эллинҳо пайдо мешавад, ки номи мамлакати онҳо Элладаро мегирад.

- **Юнони давраи архаикӣ.** Дар ин давра шахрҳо – давлатҳо ба вучуд меоянд (асрҳои VII-VI то милод).

- **Юнони давраи классикӣ.** Ин давраи гул-гулшукуфӣ ва напъунамои полисҳои юнонӣ мебошад (асрҳои V-IV то милодӣ). Дар ин давра фалсафа, санъати театри ва адабиёт арзи вучуд мекунад.

- **Юнони давраи эллинистӣ** (охири асри IV ва асри I пеш аз милод). Ин давраи пайдоиши империяҳои бузург мебошад. Ин давра аз истилои Искандари Мақдунӣ оғоз ёфта, бо истилои Рим аз тарафи варварҳо анҷом меёбад. Рим дар ибтидои асри II-юми то милодӣ Юнонро тобеи худ гардонид. Аз асри IV то истилои шудани Византия аз тарафи туркҳо дар асри XV Юнон қисми асосӣ ва таркибии империяи Византия махсус мешуд.

Фарҳанг ва тамаддуни ҳар яке аз ин давраҳо бо хусусиятҳои хоси худ аз якдигар фарқ мекунанд. Қадимтарин ёдгориҳои ҳагтии ин мардум бори аввал аз ҷазираи Крити шаҳри Кнос ёфт шудааст. Дар он ҷо ба қасри шоҳи афсонавии ҷазираи Крит-Минос маълумот дода мешавад. Мувофиқи ин маълумотҳо қасри шоҳи афсонавӣ аз биноҳои боҳашамати 2-3 ошёна иборат буда, масоҳаташ ба 16000 м.кв баробар будааст ва дар он зиёда аз 300 хона ҷой доштааст. Дар деворҳои ин қаср санъаткорон, рассомон, меъморон, наққошон, кулолгарон, заргарон санъати баланди волои худро нишон додаанд. Юнониҳо ва Римӣҳо асосгузори театр ва амфитеатр ба шумор мераванд. Масалан, театри Дионис дар Афина 70 ҳазор ҷой, театри шаҳри Эфес 60 ҳазор ҷойҳои нишаст доштанд.

Дар Юнон драматургия низ инкишоф ёфта буд. Асосгузори он Софокл, Эсхил, Аристофан ва дигарон буданд, ки асарҳои драматикӣ эҷод мекарданд. Эзоп- яке аз масалғӯни Юнони Қадим буд, ки масалҳои зиёди пурмазмуне эҷод карда буд. Ӯ дар бораи худ чунин мегӯяд: «Гарчанде, ки Эзоп тамоми умр гулом зистааст, вале ӯ озод мурдааст».

Аксари олимону файласуфони Юнони Қадим зодаи шаҳри Милет буданд. Фарҳанги мардуми Милет дар зер

таъсири маданияти қадимаи Эрону Миср ва Бобулистон инкишоф ёфтааст.

Дар байни мардуми Юнон бисёрхудои маъмул буд. Худои аввалини юнониён Худозан маҳсуб мешуд ва онҳо баъдтар образи Худои барзаговро эҷод карда буданд. Онҳо худоҳои худро бо номи Зевс, Прометей, Афина, Димитрий, Посейдон, Гелиос, Дионис, Аполлон ва ғайраҳо парастиди карда, ба хотири худоҳояшон қурбониҳо мекарданд.

Юнониён мучассамаҳои худоҳои худро сохта, дар ибодатхонаҳо ғиғоҳ медоштанд. Масалан, мучассамаи Зевс 58 метр баландӣ дошта, дар назди кӯҳи Олимп дар муддати 9 сол сохта шуда буд. Мучассама бо бузургию ҳашамати худ яке аз муъҷизаҳои нотакрори тамаддуни аҳли баниар эътироф гардидааст.

Мардуми Эгей низ ба ҳазинаи тамаддуни ҷаҳонӣ аз худ мероси гаронбаҳое боқӣ гузоштаанд. Онҳо ҳанӯз дар ҳазорсолаи 2-юми то милод хати худро ихтироъ карда буданд.

Санъати наққошии эгейҳо ба санъати Атиқа ва минбаъд ба санъати монументалии асрҳои миёнаи Византия, Руси Қадим, Булгория, Франсия ва давраи Эҳё таъсири муфиде расонидааст.

Анъанаҳои бинокорӣ ва меъмории қадима баъдтар дар давраи классикӣ васеъ инкишоф меёбанд. Ҳоло ҳам маданияти он давраро ҳамчун сарчашмаи маданияти мардуми Европай имрӯза эътироф намудан мумкин аст. Яке аз қадимтарин ёдгориҳои маданияти Микен санъати меъмори ва мақбараҳои Пелопоннес, Афинаю Спарта маҳсуб мешаванд.

Аз ин рӯ, мутафаккири Юнони Қадим Гомер дар асараш «Иллиада» Микенро «кони тилло» номида, шояд он Агаменионро дар байни шохон аз ҳама пурзӯртарин муаррифӣ намудааст. Дар давраи пас аз гомерӣ (асрҳои VIII-VI пеш аз милодӣ) маданияти мардуми Юнон ҳеле ташаккул ёфта, аз мамлакатҳои Шарқи Қадим ҳеле нест мегузарад.

Дар ташаккул ва инкишофи маданияти давраи гомерии Юнон таъсири маданияти Шарқ тавассути робитаҳои тиҷоратӣ фарҳангӣ ҳеле барҷаста аст. Масалан, асоси алифбои юнониҳоро хати финикиягӣҳо ташкил мекунад. Дар он танҳо баъзе аломатҳои ҳамсадою садонокҳо дохил карда шудаасту бас. Бисёр алифбоҳои мардуми ҷаҳон аз ҷумла, алифбои

кириллӣ гарчанде, ки аз хати юнонӣ сарчашма гирифта бошанд ҳам асосашро хати Финикияи қадим ташкил медиҳад. Мардуми Юнон сирри аз рег тайёр кардани шиша ва ғайраҳоро аз мардуми Финикия ва Ошур омӯхтаанд.

Дар илми пучум, геометрия (ҳандаса), меъморӣ мисриён ва бобулиён устодони юнониён ба шумор мераванд. Ба илму фарҳанги бойи мардуми Шарқ тақя карда, юнониёну римиёни қадим дар соҳаи илму фарҳанг, мактаб, меъморихо, амфитеатрҳо, театрҳо, бозихои миллий, давлатдорӣ ва демократия ба комёбиҳои бузург ноил гардидаанд.

Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи маданияти мардуми Юнон ин асотирҳои онҳо мебошад, ки аз он на фақат санъат ва адабиёти онҳо, балки дин ва то андозае илми юнонӣ низ ғизои маънавӣ гирифтааст. Дар байни юнониён бисёрхудои маъмул буд ва онҳо худоҳои худро ба худоҳои заминию осмонӣ чудо мекарданд. Аз рӯи эътиқоди юнониён тӯё асбоби мусикии лира (уд) аз камони Аполлон сохта шуда бошад. Аз ин хотир Аполлонро пешсафи нӯх олиҳа, яъне худоҳои ҳофизон, мусикичиён ва пешниҳукунандагон меномиданд. Яке аз сабабҳои асосии бо суръати балеанд иққиноф ёфтани илму фарҳанги Юнони Қадим дар он буд, ки бисёр олимон, файласуфону санъаткорони он ба мамлакатҳои Шарқи Бостон сафар карда, илму фарҳанг, таълиму мардуми Шарқро омӯхта, малакаю таҷриба ва ҷаҳонбинии хешро сайқал медоданд ва онро дар Юнон амалӣ мегардонанд. Мутафаккирони Юнони Қадим дар соҳаи илми тиб, риёзиёт, геометрия (ҳандаса), ҳуқуқ, ахлоқ, фалсафа, мусиқӣ, пучум, меъморӣ, таърих, цуғрофия, табиатшиносӣ ва забону адабиёт асарҳои беҳамто эҷод намуда, Юнонро машҳури ҷаҳон гардониданд.

Бисёр мутафаккирони илму фарҳанги Юнони Қадим мактабҳои худро таъсис дода буданд, ки машхуртарини он Академияи Афлотун буд. Афлотун шогирди Сукрот буд. Ӯ баъди қатли Сукрот бо мақсади ба амал баровардани ғояҳои ғиёсии устодани Сукрот онд ба давлат ва давлатдорӣ ба сафари мамлакатҳои Шарқ мебарояд. Дар давоми 12 соли сафараш аз мамлакатҳои Миср, Киренаика, Италияи ҷанубӣ, Ситилия дидаи карда, ба тарзи давлатдории онҳо аз наздик шинос мешавад. Баъди аз сафар баргаштан Афлотун дар мавзеи қаҳрамон – Академа мактаби худро мекушояд (аз ин ҷост номи академия),

ки баъдтар он номи Академияро мегирад. Академияи Афлотунро бузургтарин олимони асри IV –уми то милодии Юнон Евдокс, Евклид, Арасту хатм намудаанд.

Дар инкишоф ва ташаккули илму фарҳанги Юнони Қадим мутафаккирон Гераклит, Фалес, Пифагор, Парменид, Зенон, Асклепий, Гигия, Панатсея, Гиппократ, Демокрит, Анаксагор, Сукрот, Евклид, Афлотун, Арасту, Геродот, Гомер, Фидий, Поликет, Аполлдор, Ксенефон, Ариан, Лукиан, Ситсерон, Вергилий ва дигарон саҳми арзанда гузоштаанд.

Тибби Юнони Қадим низ дорои таърихи қадима мебошад. Дар сарчашмаҳои таърихӣ аввалин маълумот оид ба тибби Атикаи Юнон дар асри XII-уми то милодӣ дода шудааст. Дар он давра тибби юнониҳо касби мустақил гардида, духтурони касбиву мактабҳои оилавии пизишкӣ пайдо шуда буданд. Оид ба таърихи тибби Юнони Қадим маълумотҳо хеле каманд, вале баъзе хусусиятҳои тиббӣ онвақта дар манзумаҳои «Илиада», ва «Одиссея»-и Гомер таҷассум ёфтаанд. Гомер роҷеъ ба вазъи тиб ва мавқеи пизишкони Юнони Қадим маълумоти мухтасар медиҳад.

Дар Юнони Қадим оилаҳои пизишкони касбӣ вучуд доштааст, ки мактабҳои «оилавии» пизишкиро ташкил мекарданд. Аз рӯи эътиқоди юнониҳо Асклепий (бо латини Эскулан) сарвари оилаи пизишкӣ ва устои онҳо буда, фарзандони ӯ Махон ва Подалирий шоғирдонаш махсуб мешуданд.

Гомер пизишки Юнони Атика Букротро ҳам аз авлоди онҳо меҳисобад. Оид ба Асклепий қиссае мавҷуд аст, ки бевоқифа ба таърихи тиб тааллуқ дорад. Аз рӯи ин ривоят Асклепийро падараш Аполлон аз батни модар гирифта будааст. Баъдтар юнониҳо Асклепий-ро Худои тиб меномидагӣ шуданд. Ӯро дар симои мӯйсафед, ки бо асои морпеч така кардааст, тасаввур мекарданд. Дар асотирҳои мардуми Шарқи Қадим ҳам бисёр вақт мор нақш меёфт, ки он аҷаб нест рамзи тандурустии одамон бошад. Аз рӯи ривоятҳо оилаи пизишкии Асклепий-ро ду духтари ӯ нурра мекарданд, ки якеро Гигия (маънои «сихати»-ро дорад) меномиданд. Ӯро ҳамчун олиҳаи «сихатӣ» менарастиданд ва имрӯз истилоҳи «гигиена», ки маънои «беҳдошт»-ро дорад аз номи ӯ баромадааст.

Олиҳаи «сихатӣ»-ро чун ҷавондухтаре тасвир мекарданд, ки бо дасти ҷани худ ҷомеро медошт ва море аз он ҷом чизе

мешушид. Ин акси мор ва чом баъдҳо рамзи (эмблемаи) тиб гардид. Духтари дигарани Панатсея гуё «ҳама гуна беморӣ»-ро табобат карда метавонистааст.

«Иллиада», «Одиссея», «Табиат», «Давлат», «Метафизика», «Сиёсат», «Сафедкушӣ», «Критон ва Федон», «Ибтидо», «Поэтика», «Риторика» «Теогения», «Аякс», «Шоҳ Эдиш», «Фива», «Орестея» драмаҳои Эсхилу Софокл яке аз дастовардҳои бузурги фарҳангии юнониҳои аҳди Атика ба шумор мераванд.

Шаҳри Искандарияи Миср муҳимтарин маркази илмию фарҳангии давраи Эллиний ба ҳисоб мерафт. Дар он ҷо қасри бузург бино карда буданд ва дар назди он китобхонаи асосии Искандария ҷой дода шуда буд, ки дар онҳо 700 000 папирусҳои лулаласи ғилоҳ дошта мешуданд.

Дар китобхонаи Искандария адабиётҳои зарурӣ онд ба тамоми соҳаҳои илм ва ба ҳамаи забонҳои маъмули он давр ба мисли юнонӣ, мисрӣ, яҳудӣ, форсӣ ва ғайраҳо гирд оварда шуда буданд. Роҳбарии китобхонаю осорхонаи Искандария ба ҷамаи ходимони маъруфи маданияти он замон – Зенодот, Каллимах, Аристрихи Самофракиягӣ, Аполлони Родосӣ ва дигарон гузашта шуда буд. Дар инкишофи илмҳои математика Евклид, астрономия ва физика Аристарх саҳми бузург гузоштаанд.

Аристарх яшналӣ шуда, давр задани заминро дар гирди офтоб ҷанф карда буд. Дар инкишофи илми нучум бошад, саҳми Гиппарх ва шоғирдонаш Эратосфену Кирена ниҳоят бузург аст. Онҳо гирифтани моҳ, масофаи байни моҳ ва замин, дарозии васеъии ҷаид маротиба аз ҳаҷми замин зиёд будани ҳаҷми офтобро ҷанф ва аниқ карда буданд. Ҳамаи ин ҷанфҳои осорхонаи Искандарияро машҳури ҷаҳон гардонид, онро ба маркази маданияи олам табдил дода буд.

Маркази дигари илму фарҳанг ва санъати давраи эллиний, Пергам (Мақдуния) махсуб мешуд. Шоҳони он намоёндагони илму санъатро дар маркази давлати худ гирд оварда буданд. Файласуфони маъруфи он давра Эпикур ва Зенон буданд, ки атомҳои беохирро дар фазо муайян ва вазни атомро пешгуи карда буданд.

Давраи нав дар инкишофи маданияти Атика замони ҳукмронии Искандари Мақдунӣ махсуб мешавад. Фарҳанги

Юнон аз асри III-юми пеш аз милод сар карда, ба тамоми мамлакатҳои ҳамсоя таъсири худро расонид, аз доираи маҳдуди юнонӣ берун баромада буд. Дар давраи эллинизм ба ивази полиси юнонӣ давлате ба вуҷуд омад, ки сарзамини васеъ ва аҳолии бисёрмилионро фаро гирифта буд. Дар чунин шароит идеологияи космополитизм (космополит, яъне шаҳрванди ҷаҳон) ташаккул меёбад.

§2. Фарҳанги Рими Қадим.

Рими Қадим низ яке аз давлатҳои қадимтарини Атикаи Европа махсус шуда, дар он ҷо ҳанӯз 4000 сол пеш аз милод тамаддуни инсонӣ вуҷуд дошта будааст. Мардуми он асосан ба моҳидорӣ, шикорчигӣ, чорводорӣ, заминдорӣ ва хунармандӣ машғул буданд. Онҳо санъати сангтарошӣ, кулолгарӣ ва истифодаи оҳанро низ хуб медонистанд.

Рим дар сарзамини Италияи имрӯза воқеъ гардида, яке аз қадимтарин шаҳрҳои кишвар ба ҳисоб меравад. Мардуми он дар соҳили дарёи Тибр маскан гирифта, шаҳри худро ба маркази илму фарҳанг ва тичорату тамаддун табдил дода буданд. Дар бораи маданияти Рими Қадим дар илми фарҳангшиносӣ ақидаҳои мухталиф ҷой доранд. Аз ҷумла, фарҳангшиносони маъруф О.Шпенглер, А.Тойнбӣ, бостоншиносон Шлимен ва Эванс қайд мекунанд, ки тамоми қомебиҳои Рим аз таназзули тамаддуни Атиқӣ шаҳодат медиҳад, яъне римиён дар натиҷаи робитаҳои тичоратӣ фарҳангӣ ва мазҳабӣ худ аз маданияти баланди юнониён истифода бурда, ба қомебиҳои беназир илол гаштанд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки ҷаҳонбинии динии римиён низ заминаи худро аз эътиқодҳои динии юнониён гирифтааст.

Дар натиҷаи ташаккул ёфтани ҳаёти ҷамъиятии сиёсӣ дар Рими Қадим талабот ба мутахассисони босаводу бомаърифат меафзуд. Аз ин рӯ, ҳукуматдорони Рим барои қонун гардонидани талабот ба мутахассисони соҳибмаълумоту ботаҷриба ба Юнон муроҷиат менамоянд. Ин раванд алоқамандии Римро бо тамоми вилоятҳои Баҳри Миёназамин мустақкам намуд. Римиён барои пеш бурдани умури давлатдорӣ ва иқтисодиёти киш-

нари хеш аз собик давлатҳои эллини юнониҳо донишмандон, мутафаккирон ва гуломони босаводно оварда, аз донишу малакаи онҳо ба таври васеъ истифода мебарданд. Илова бар ин онҳо ба таври ҷиддӣ омӯзиши забон, адабиёт, фалсафа, таърих, ҳуқуқ, санъати поэтикӣ ва театро ба роҳ мемонанд. Сарватмандони римӣ бошанд фарзандонашонро барои таҳсил ба шаҳрҳои Юнон мефиристоданд. Донишмандони юнонӣ муаррих Полибий, файласуфон Посидоний ва Панетий ба Рим рафта, ғайринути илмӣ худро дар он ҷо идона мебуданд. Бо мақсади боз ҳам мустаҳкам намудани риштаҳои дӯстии римӣҳои юнониҳо римӣён таърихи Римро ба забони юнонӣ таълиф мекарданд. Дар он тавассути образи афсонавии Эней бо ҳам хеш будани римӣёну юнониҳо талқин карда шуда, таъкид мегардид, ки бисёр шаҳрҳои Италия бевосита аз тарафи қаҳрамонони юнонӣ ва троягӣ бунёд карда шудаанд. Мутафаккирони юнонӣ дар навбати худ ба ҳукмронии римӣён таъдид, ягонагии юнониёну римӣён ва анъанаю одатҳои ин ду халқро исбот менамуданд. Чунин, ки мебинем дар мифологияю анъанаҳои маданияту маънавии мардуми Рим тағйиротҳои назаррас ба амал меояд. Тарзи номгузорӣ, эътиқодҳои динӣ, анъанаи юнониёну римӣён мазмуни якхела пайдо мекунад.

Дар натиҷаи омезиши ин ду маданият минбаъд римӣён дар санъати портретӣ, муҷассамасозӣ, меъмории (театр, сирк, амфитеатрҳо, гулгаштҳо, гармобаҳо ва ғайраҳо) хеле пеш меравад. Санъати рақс ва мусиқӣ дар Рим қори паст ҳисоб меёфт, аз ин рӯ ба ин намуни санъат диққати дарқорӣ дода наместанд.

Дар яке аз қиссаҳои мардуми Рим гуфта мешавад, ки сарзамини Рим аз тарафи худро офарида шудааст ва римӣён назаркардаи худро мебинанд. Мардуми Рим бародарон Ромул ва Ремро асосгузориҳои шаҳри Рим меҳисобанд. Яке аз талаботи асосӣ, ки дар ин асотири оварда шуда буд, садоқат ба шаҳри Рим мебошад. Аз ҳамин сабаб дар нимаи аввали асри V-уми то милод дар Рим маъбади Садоқат сохта шуда буд. Талаботи дуюм, Мардонагӣ ва талаботи сеюм, Озодӣ номида шуда буд. Мафҳумҳои Садоқат, Мардонагӣ ва Озодӣ арзишҳои воқеии ахлоқии римӣёно дар давраи пукуфониҳои шаҳр – давлати Рим таъкид мебуданд. Дар давраҳои қадим римӣён ба бисёрхудоӣ рӯй оварда, ҳатто ҳайвонҳоро парастид мекарданд. Баъдтар дар асри I-уми милодӣ дини насрониро қабул карданд.

Рақамҳои римӣ (I-I, III-3, IV-4, V-5, IX-9, X-10, XXI- 21 ва тайраҳо), инчунин солшумории милодӣ ва номи моҳҳои имрӯза (январ, феврал, март, апрел, май, июн, июл, август, сентябр, октябр, ноябр, декабр), ки аз тарафи оламиён пазируфта шудаанд эҷоди мардуми Рим мебошанд.

Аксари дастовардҳои фарҳангӣ, касифиётҳои илмӣ римӣ то ҳол аҳамияти худро гум накардаанд. Ҳоло ҳам римӣён асоси бунёди меъморӣҳои шаҳри Рим-ро маҳсули дасти бародарон Ромул ва Рем медонанд.

Яке аз аввалин намоёндагони фарҳанги римӣён шоир ва мутафаккир Архий буд, ки Ситсерон уро устоди худ хондааст.

Таъсири маданияти Юнон ба Рим ва дар айни замон хусусиятҳои хоси маданияти Рими Қадим дар эҷодиёти бузургтарин шоир, нотик ва ходими давлати Марк Тулий Ситсерон (106-43 то милод) инъикоси худро ёфтааст. Ситсерон дар асарҳои худ «Сарвар Понтийский», «Оид ба замони ман», «Дар бораи давлат», «Дар бораи республика», «Дар бораи ӯҳдадорӣ», «Дар бораи қонунҳо», «Парадоксҳо», «Академикҳо» кӯшиш намудааст, ки назарияҳои юнониро бо назарияҳои хоси римӣ мувофиқ созад. Барои Ситсерон сохти республика бо идораи омехтаи он идеал ҳисоб мешуд.

Ситсерон волеияти қонунро дар мадди аввал мегузошт. Ба ақидаи ӯ ҳама чиз – табиат, ҷомеа, ҳатто ҳудоҳо ба қонун итоат мекунанд. Дар таърихи тамаддуни Рими Қадим давраи инкишофи насри латинӣ маҳз бо номи Ситсерон вобаста аст.

Асарҳои адибони Рими Қадим аз асарҳои муаллифони юнонӣ, ки аксаран оҳанги мифологӣ доштанд, маҳз бо ҳақиқатшиносӣ ва руҳияи заминӣ худ фарқ мекарданд. Ин хусусиятҳо пеш аз ҳама дар эҷодиёти бузургтарин намоёндагони адабиёти Рими Қадим Вергилий, Горасий Флакк, Проперсий, Овидий ва дигарон равшан зоҳир гардидаанд.

Горасий мутафаккире буд, ки реализм дар ашъори ӯ мавқеи асосиро ишғол мекард. Вергилий бошад табиатшиноси Рими Қадим буд, ки тамоми асарҳои худро оид ба табиат таълиф намудааст.

Мунаҷҷим ва мутафаккири Рими Қадим Балтимус оид ба даврзананда будани замин фикру андешаҳои ҷолиб баён намудааст. Ин фикру андешаҳои ӯ минбаъд ба Коперник, Галилей, Дарвин, Нютон ва дигарон таъсири бузурги мусбӣ расонида-

аст. Овидий бошад – олим, мутафаккир, файласуф, фарҳангшиноси бузурги Рими Қадим ба шумор меравад. Ӯ асосан ҳаҷвнигор буд.

Математики машҳури Рим Архимед оид ба сирру асрори риёзиёт ва амалҳои он асарҳои зиёде эҷод кардааст, ки то ҳол аҳамияти худро гум накардаанд.

Ҷолинус (тақрибан солҳои 130-200 милодӣ) – табиби бузурги Рим буда, дар инкишофи илми тиб саҳми бузург гузоштааст. Ӯ дар ҷавониаш ба омӯзиши тиб машғул шуда, ба марказҳои илму фарҳанги он замон – шаҳрҳои Смирн, Коринф, Искандария сафар карда, дар он шаҳрҳо умр ба сар мебарад ва илми тибро аз худ менамояд. Баъди ҷанҷ соли сафари ҳеш ба Рим баргашта, мақтаби худро таъсис медиҳад ва дар соҳаи тиб шогирдони зиёдеро ба воя мерасонад ва дар ин ҷода шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо мекунад. Ӯ тасаввуротро дар бораи сохти бадан ва ҷараёнҳои дар он ба амалояндаро васеъ намуда, муқаррар кард, ки деворҳои меъда, рӯда, шарён, бачадону узвҳои дигар як хел нестанд ва онҳо аз якҷанҷ қабат иборатанд. Ҷолинус ҳағто роҳи ҳаракати хунро дар бадан муайян намуд.

Рисолаи ӯ «Дар боби набз» солҳои дароз китоби рӯимизии пизишкон буд. Баъди Букрот Ҷолинус низ «табиат» (табъ)-ро ба ҳолат ва хусусияти бадан алоқаманд медонист. Ӯ таъкид менамуд, ки пизишкон то бемориҳоро наомӯзанд, ташҳиси дуруст накунанд, пешгунии беморӣ ва таъмини муолиҷаи беморӣ ғайриимкон аст.

Ӯ инчунин оид ба масъалаҳои фалсафа, мантиқ, риёзиёт ва дигар илмҳои фикрҳои ҷолиби диққат баён кардааст. Ақидаи Ҷолинус дар бораи табиати бадан ба таълимоти Букрот мувофиқ меояд. Мувофиқи гуфтаи ӯ тамоми бадан аз чор унсур – ҳаво, об, замин ва оташ иборат аст, ки пайвастагиҳои гуногуни онҳо қисматҳои саҳт ва моеъи баданро ба вуҷуд меоранд ва узвҳои соддаю мураккаб аз ҳамин қисматҳо таркиб ёфтаанд.

Яке аз намояндагони асосии мактаби эпикурии юнонӣ дар Рими Қадим Лукретсий (асри 1 то милод) мебошад. Файласуфи бузурги Рими Қадим Лукретсий дар асари худ «Оид ба табиати ҷисмҳо» таъкид мекунад, ки : «Рӯҳи инсон чун тамоми дунё аз модда иборат аст ва баробари мурдани одам рӯҳи ӯ низ маҳв мегардад. Бинобар ин аз марг тарсидан маънӣ надорад».

У меуффт, ки тавассути узвҳои ҳис одам дунёи моддиро тавре, ки ҳаст ҳамон тавр дарк менамояд. Одам ба ақидаи Лукретсий ҳамчун ҳайвони мураккаб ва баланд тараққиқарда аз ҳама охир пайдо шудааст. Онҳо аввал ҳамчун ҳайвонҳо зиндагӣ мекарданд, оила надоштанд, қонун, санъат ва касбу ҳунарро намедонистанд.

Баъди ихтироъи оташ одамон ба ҳаёти маданӣ қадами нахустин гузошта, оила таъкил мекунанд ва барои ҳифзи фарзандонашон зарурати бо ҳам муттаҳидшавӣ ба миён меояд. Забон воситаи асосии муттаҳидгардии одамон гардида буд. Одамон тадриҷан заминдорӣ, ғудохтани мис ва оҳанро ёд мегиранд.

Мутафаккирони Юнони Қадим ҳудро шоғирдон ва пайравони олимону файласуфони Рими Қадим меҳисобиданд. То асри XVII мардуми Европа ба маданият ва санъати гузаштаи худ танҳо тавассути ёдгориҳои боқимондаи Рими Қадим шинос мегардиданд.

Яке аз сабабҳои асосии руҳ додани чунин вазъият аз он иборат буд, ки забони латинии Рим дар Европа ҳамчун забони расмӣ дини насронӣ барои ҳамаи мардуми саводнок фаҳмо буд.

Хулоса, дар зери таъсири илму фарҳанги Юнони Қадим фарҳанги Рими Қадим ба вучуд омада, ташаккул ёфт ва ба қуллаҳои баланди инкишофи худ расид.

БОБИ VI. ФАРҲАНГИ АРАБУ ИСЛОМӢ

АРАБИСТОН. Арабистон «Ал-Қазира» аз ғарбу шарқ дар ихотаи кӯхҳои тафсон воқеъ гардидааст ва ба воситаи халиҷи Форс ба водии Фурот пайваст мешавад. Арабистон аз ҷиҳати ҳудуд ба ҷоряки қитъаи Европа баробар аст. Табиати он гарм буда, ба мавзеҳои наздизоҳиӣ ва биёбонҳо тақсим мешавад. То нимаи дуюми асри VII арабҳо ҳаёти кӯчманчигӣ ва нимкӯчманчигиро аз сар мегузaronиданд.

Нимқазираи Арабистон ба қисмҳои ҷанубу шимол тақсим мешавад. Қабिलाҳои ҷанубӣ нисбат ба шимолиҳо ба роҳи тамалдун пештар гузаштаанд. Давлати ҷанубиён ҳанӯз дар ҳазорсолаи сеюми то милод бо номи Мугон пайдо шуда буд. Қабिलाҳои лаҳмиҳо, ҳасаниҳо, киндиҳо аз ҷануб ба шимол ҳичрат карда, тамалдуни навро ҷорӣ карданд. Ин қабिलाҳо бо мамлакатҳои нисбатан тараққиқардаи он замон – Сосониён ва Римиён наздик шуда, давлатҳои Ҳасаниҳо, Лаҳмиҳо ва Киндиҳоро ташкил дода будаанд.

ЭЪТИҚОДҲОИ ДИНИӢ. Дар нимқазираи Арабистон ҳар як авлод, қabila ва шаҳр худон худро доштанд. Дар охири асри I-уми то милодӣ эътиқод ба худоҳои «як халқият» ба ҷои аввал мебарояд. Аз асри IV-уми милодӣ сар карда, барои гузаштан ба динҳои яккахудони яҳудӣ ва насронӣ заминаҳои мусоид фароҳам меояд.

Дар ҳамин давра динҳои қадимаи бутпарастии қабिलाҳои маҳаллӣ низ қувват мегиранд. Муборишаҳои ғоявӣ тамоми Арабистонро фаро мегирад. Дар ин мубориша ғояи нави сиёсӣ - ғояи ягонагӣ, муттаҳидии ҳамаи қабिलाҳои Арабистон ва барпо намудани давлати ягонаи арабҳо галаба мекунад. Дар ин ҷода дини ислом саҳми арзанда мегузорад.

Арабҳо то ислом бутпараст буданд. Ҳар оила дар ҳавлии худ бӯте дошт. Аъзоёни оила нисп аз шурӯъ намудан ба коре, ё амале аввал ба зиёрати бӯт рафта, аз ӯ фотиҳа мегирифтанд.

Аз рӯи асотирҳо бутпарастӣ дар байни арабҳо баъди вафоти ҳазрати Одам дар замони писарони ӯ Шис ва Қобил оғоз ёфта будааст.

АРАБ. Арабҳо ба гуруҳи халқҳои Сомӣ¹ дохил мешаванд. Аввалин маълумотҳои хаттӣ оид ба истилоҳи «араб» ҳанӯз дар сошномаҳои шоҳони Осурий ва Бобулистони нав (асрҳои VIII-VI то милод) дар шакли ачв (арбаа ё арибӣ) оварда шудаанд. Ачв аслан истилоҳи яҳудӣ буда, маънояш хушк, беоб, биёбон мебошад. Сарчашмаҳои хаттии аккадӣ, оромӣ (арамей) ва яҳудии қадим низ истилоҳи «ачв»-ро ҳамчун хушк, беоб ва биёбон маънидод кардаанд.

Араб ҳамчун этноним ба категорияи номҳои қадими этникӣ, ба монанди аморейҳо, канъонӣҳо, (ханааниҳо), оромӣҳо, (арамейҳо), финикиягӣҳо, яҳудиён ва ғайра дохил мешавад. Ин ном на номи қabila, балки лақаби ин ё он исми мавзеъро, ки аз тарафи ҳамсоягони водинишӣ – яҳудиён, насронӣҳо, осуриён (ошуриён), сабейҳо, маинӣҳо дода шуда буданд ифода мекард. Қabilaҳо, ки араб ном гирифтанд аслан худро наботӣ, қадарӣ, лихенӣ, самудӣ меҳисобиданд. Ҳамаи онҳо кучманчӣ ва нимкучманчӣ буданд ва дар масофаҳои дур аз ҳамдигар маскан доштанд. Онҳо як гуруҳи этнолингвистӣ ва иҷтимоӣ – эътиқодиро ташкил медоданд ва бо тарзи зиндагии хоси худ аз халқҳои дигари Арабистону Шарқи Наздик фарқ мекарданд. Минбаъд аз решаи калимаи яҳудии «ачв» калимаи «араб» ба вучуд меояд ва дар асри VII милодӣ дар заминаи қabilaҳои араб номидашуда мафҳуми умумии халқи «араб» ташаккул меёбад.

ИСЛОМ. Ислом дар луғат маънои сар фуруд овардан, тобеш шудан, фармонбардорӣ, итоаткорӣ, таслим ва ё қoил шудан дар назди қудрати Худовадро дорад.

Ислом яке аз се дини (дар қатори буддоӣ ва насронӣ) умумиҷаҳонӣ мебошад. Он дар охири давраи қадим – ибтидои асри VII-уми милодӣ дар қисми ғарбии Арабистон пайдо шудааст. Асосгузори дини ислом пайғомбар Муҳаммад (с) мебошад.

Ислом дар нимҷазираи Арабистон яку якбора ба вучуд наомадааст. Ба пайдоиши он вазъияти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, маданӣ ва маънавии қabilaҳои араб, ки ҳанӯз аз

¹ Сом – номи писари Нӯх пайғомбар буда, ӯ гуё сарачдоди гуруҳи халқҳои Сомӣ – Шом (Сурия), яҳуд, ҳабаш, айсор ва осуриёни қадим (бобулиён ва финикиягӣҳо) махсуб мешудааст.

давраҳои қадим дар ин сарзамин маскан доштанд сабаб гардидааст.

Аз қадимулайём дар нимчазираи Арабистон ду забон – забони арабҳои Шимол ва забони арабҳои Ҷануб (ҳоло вучуд надорад) амал мекард. Ҳарду забон ба ғуруҳи забонҳои Сомӣ дохил мешуд. Арабҳои Шимол, ки аз худуди нимчазира берун ронда шуда буданд, дар тӯли асрҳо хати оромиро истифода мекарданд. Баъдтар дар асоси он хати арабҳои шимол – сокинони сарҳадҳои Синоӣ, Фаластин ва Урдун ба вучуд меояд. Ҳамин тариқ, дар ибтидои асри VI-уми милодӣ забони ягонаи адабии арабҳои Шимол ташаккул меёбад. Адабиёти тоисломии араб дар жанрҳои қасида, ғазал, фаҳрия, мадҳия, рисо (марсия), ҳаҷвия, зӯҳдия, ҳамрия, ҳикмат ва васф маҳз дар ҳамин забон инкишоф ёфта буд. Арабҳо дар ин забон ду намуди наср – насри мусаччаъ (кофиядор) ва насри мурсал (равон)-ро эҷод кардаанд.

Бузургтарин шоирони тоисломии араб Имрул Қайс, Набигӣ, Зухайр, Тарафа ва Ангара буданд. Қабилаҳои Шимолу Ҷануби Арабистон дар ибтидо ба ҳудоҳои гуногун – Лог, Уззо, Манот эътиқод доштанд. Дар байни ҳудоҳои арабҳои Шимол Оллоҳ Худои олий ҳисоб мешуд ва онҳо ба Оллоҳ махсус сачда мекарданд.

Аз ибтидои асри VI милодӣ дар нимчазираи Арабистон таъсири дину мазҳабҳои гуногун, пеш аз ҳама, яҳудӣ, насронӣ, арийонӣ, зардуштӣ қувват мегирад. Дар ҳамин давра аз муҳити ҳуди арабҳо низ ғуруҳи ҳанафиро пайдо шуда, ба ҷои бутпарастӣ ғояҳои яккахудоиро тарғиб мекунанд.

Ҳамин тариқ, аз ибтидои асри VI милодӣ сар карда, дар нимчазираи Арабистон равақи вайроншавии ҷамъияти ибтидоии қавмӣ-қабилавӣ бо суръат идома ёфта, нобаробарии иҷтимоӣ, сиёсӣ, молӣ, пулӣ қувват мегирад. Вазъияти рӯйдодаро танҳо бо роҳи барҳам задани ҷудои қабилавӣ, даст кашидан аз бисёрхудӣ ва дар атрофи як ғояи умумӣ муттаҳид намудани халқ ислоҳ кардан мумкин буд. Ташкили чунин як давлате, ки тамоми қабилҳои арабро дар зери ғояи умумӣ муттаҳид мекард дини ислом буд.

Пайдоиши ислом дар ҳаёти халқи араб воқеаи муҳими таърихӣ гардид. Ҳаракати соф динии Муҳаммад(с) пайғомбар, ки меҳост ҷудои мазҳаби ро барҳам зада, ба ҷои бисёрхудӣ

яккахудоиро ҷорӣ намояд, дар асл ба шикасти сохти қабилавӣ ва ба ҷои он ба вучуд омадани давлати ягона ва ҳамҷунин мафҳуми умумии халқи араб сабаб гардида буд.

Дини ислом дини яккахудой буд. Он ба ҷои бисёрхудой парастии Худои якка ва ягона, иҷрои талаботи имон, намози панҷвақфа, рӯза, закот ва ҳаҷро аз фароизи асосӣ ҳисоб мекард. Ислом ба мӯъминон талқин менамояд, ки ба ҳафт чиз (ҳастии Оллоҳ, фариштаҳои Худо, пайғомбарони ӯ, китобҳои муқаддас, тақдир, зиндашавӣ баъд аз мавт ва ба рӯзи қиёмат) бовар карда, ба дил тасдиқ намоянд.

Баъдтар дар ислом ду мазҳаби асосӣ – Сунна ва Шиъа пайдо шудаанд.

Илму фарҳанги мусулмонӣ дар натиҷаи таъсири мутақобилаи мардуми арабу аҷам бо заҳмати зиёди олимону файласуфон ва санъаткорон Ал-Киндӣ, Ибни Рушд, Салмони Форс, шоир Холид-ал-Файёз, Ҳорис ибни Калда, Имом Бухорӣ, Имоми Аъзам, Ибни Сино, Ибни Ҷоҳиз, Абурайҳон Берунӣ, Форобӣ, Ғазолӣ, Шайх Аттор, Соҳиб ибни Хосир, мусиқишинос Ибни Муҳриз ва дигарон ташаккул ёфта, ба сатҳи ҷаҳонӣ расид. Баробари паҳншавии ислом дар давлатҳои Шарқ намудҳои нави санъати меъмории, санъати наққошию тасвирии ва бадеӣ ба сатҳи баланд расида буд. Ривоятҳои китоби «Ҳазору як шаб» аз таърихи мардуми арабу аҷам шаҳодат медиҳад. Солшумории ҳиҷрӣ, номи моҳҳои мусулмонӣ ва анбанаҳои онҳо то ҳол дар байни аксари мардуми олам маъмул аст. Таълимоти ахлоқию фалсафии Қуръони Маҷид оид ба пайдоиши оламу одам, ҳуқуқ ва ахлоқи ҷомеа то ҳол мавриди таҳқиқу омӯзиши муҳаққиқон қарор дорад.

БОБИ VII. ФАРҲАНГИ ДАВРАИ ЭҲЁ ВА ИСЛОҲОТ. МАОРИФПАРВАРИ ВА ЭҲЁИ ШИМОЛӢ. ХУСУСИЯТҲОИ ХОСИ ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ ҒАРБ ДАР ЗАМОНИ НАВ.

Гузариш ба фарҳанги Замони Нав ду ҳаракати бузург – Эҳё ва Ислохотро ба вучуд овард, ки тарзи ҳаёти феодалии ас-римийёнагиро инкор ва тағйир доданд. Эҳё равияи дунявӣ, Ислохот бошад равияи динӣ маҳсуб мешуданд. Ғояи Эҳё асосан дар байни табақаҳои болоии ҷомеа паҳн гашта буд. Онҳо ба оммаи васеи халқ тақя намекарданд, вале ғояҳои ислохотчиғӣ аз тарафи тамоми табақаҳои ҷамъиятӣ дастгирии пурра меёфт.

Давраи Эҳё ва Ислохот аз огози Давраи Нав дар таърихи тамаддуни европой гувоҳи мебуданд.

§1. Фарҳанги давраи Эҳё

Давраи ЭҲЁ (Возрождение) дар Италия оғоз ёфта, бар зидди ғарббодии феодалии нигаронида шуда буд. Истилоҳи Renaissance (Эҳё) бори аввал аз тарафи расом, меъмор ва таърих-нигори санъат Дж.Вазари истифода шудааст. Маънои истилоҳи Эҳё аз нав зиндашавӣ, умри дубора ёфтаи буда, дар забони франсузӣ ренессанс ҳам меғӯянд.

Аз асри XV сар карда, дар як қатор мамлакатҳои Европа тағйиротҳои куллии иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва маънавӣ ба амал омаданд, ки ба сохти феодалии ва ҳукмронии дину калисо зарбаи сахт зада, ба тараққиёти сохти нави ҷамъиятӣ – ҷамъияти капиталистӣ роҳ кушодаанд. Тараққиёти саноат, ҳунармандӣ, инқилоб дар Нидерландия, инкишофи савдо, саршавии сайёҳатҳои умумичаҳонӣ (Магеллан, Колумб), кашфи Америка боиси тағйиротҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, пайдо шудани синфҳои нави ва табақаҳои нави ҷамъиятӣ дар мамлакатҳои Европа гардидаанд. Ин надидаҳо ба тағйиротҳои бузурги маънавӣ дар ҷомеа сабаб шуданд. Дар давраи Эҳё дар ҳаёти ҷамъиятӣ раванди **секуляризатсия** (озодшавии омма аз зери таъсири дину калисо) ва тараққиёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ

маънавӣ ба амал меояд, ки ба инкишофи соҳаҳои нави илм, фалсафа ва маданияту маънавият кӯмак расонидаанд. Дар натиҷа дар ҷамъият имконият пайдо шуд, ки ҷиҳатҳои муҳими маданият, санъат ва фалсафаи замони Атиқаро аз нав барқарор ва эҳё намоянд.

Хусусияти хоси фалсафа ва ҷаҳонбинии замони Эҳё аз он иборат буд, ки дар он давра ба санъат ва инкишофи он диққати махсус дода мешуд. Агар асрҳои миёна давраи тантанавӣ дину калисо бошад, пас давраи Эҳё замони инкишофи илму фарҳанг, этикаю эстетика ва санъат буд.

Агар дар давраи Атиқа дар маркази диққат проблемаи тадқиқи коиноту табиат гузошта шуда бошад, дар асрҳои миёна масъалаи Худою дину калисо, пас дар давраи Эҳё дар маркази диққат – масъалаи одам ва мақоми он дар ҷомеа меистод. Аз ин рӯ, тафаккури фалсафии давраи Эҳёро **антропосентризм** (яъне давраи одаму одамшиносӣ) меноманд. Барқарор намудани ғояҳои гуманизм ва шахсиятҳои маъруфи замон, инкишофи ҳамаҷаҳонаи шахс ғояҳои асосии давраи Эҳё ба шумор мерафтанд.

Ин равандро барои инкишофи нуравҷи меъмории, санъати рассомӣ, бофандагӣ, илмҳои математика, фалсафа, этика, эстетика, педагогика ва ғайраҳо роҳи васеъ кунодаанд.

Ҳамин тавр, нишонаҳои асосии тамаддуни давраи Эҳё инҳо махсус мешаванд:

1. **Антропосентризм, гуманизм;**
2. **Тағйир додани анъанаҳои асримиёнагии дини насронӣ;**
3. **Муносибати хоса ба замони Атиқа, яъне эҳёи ёдгориҳои санъати Атиқа ва фалсафаи Атиқа;**
4. **Муносибати нав ба олам.**

Ин нишонаҳои номбаршуда бо якдигар алоқаи зич доранд ва онҳо дар ҳамбастагӣ омӯхта мешаванд. Фарҳанги Эҳёи итолиёвӣ ба олам ҷунин мутафаккирони барҷаста ба мисли шоир Данте Алигъери (1265-1321), рассом Љотто ди Бондоне (1266-1336), шоир, гуманист Франческо Петрарку (1304-1370), шоир, нависанда, гуманист Љованни Бокаччо (1313-1375), ҳайкалтарош Донателло (1386-1466), рассом Мазаччо (1401-1488), гуманист, нависанда Лоренцо Валлу (1407-1457), гуманист, нависанда Пико дела Мирандолу (1462-1494), файласуф, гуманист Марсилио Фичино (1433-1494), рассом Сандро Ботти-

челли (1447-1510), рассом, олим Леонардо да Винчи (1452-1519), рассом, хайкалтарош, меъмор Микеланчело Буонаротти (1475-1564), рассом Рафаэля Санти (1483-1520) ва дигар шахсиятҳои бузургро додааст.

Аз рӯи мазмуну мундариҷа эҷодкорихои онҳо нисбати давраҳои гузашта ба кулӣ фарқ мекарданд. Хусусиятҳои хоси ин давра аз он иборат аст, ки дар ин давра проблемаҳои гуманизм, шахсият, диалектика ба ҷои аввал баромада, диққати мутафаккиронро ба худ ҷалб мекунад.

Тамоилҳои реалистӣ дар эҷодиёги шоирон, санъаткорон, меъморон, хайкалтарошон, рассомон ва гуманистон – Данте, Ариолфо ди Комбио, Николло Пизано, Петро Ковалинӣ, Љотто, Лоренцо Ватта, Пико - делла Мирандоло, Алберти, Браманте, Паладио, Лесско, Делори ва дигарон, ки дар Италия, Франция, Англия эҷод карда буданд баръало дида мешуд.

Мутафаккирони давраи Эҳ ба имкониятҳои ақлонии инсон боварии комил доштад аз ин рӯ, онҳо ақидаҳои схоластикӣ ва зиндагии зоҳидонаро инкор мекарданд.

Меъморони давраи Эҳ иморатҳоро ороиши бадеии маҳсус дода, ба қасру биноҳо шукӯху ҳашимати тоза мебахшиданд. Рассомони давраи Эҳ тарзи тасвири бадеии ҳамаи сарватҳои олами воқеӣ манзараҳои онро аз худ менамуданд.

Дар адабиёти давраи Эҳ бошад ёдгориҳои бешум ба мисли «Гаргантуа ва пантакрюэл»-и Рабле, драммаву асарҳои У.Шекспир «Гамлет», «Шоҳ Лир», «Ромео ва Жуллиетто», «Оттелло», романи «Дон Кихот»-и Сервантес ва ғайраҳо эҷод карда шуданд, ки дар онҳо ба давраи Атиқа таваҷҷӯҳи ҳоса зоҳир карда мешуд.

Дар давраи Эҳ ғояҳои фалсафии навафлотуния (Фичино) ва пантеизм (Патрица, Бруно ва дигарон), кашфиётҳои бузург дар соҳаи илмҳои ҷуғрофия, нучумшиносӣ, физика, кимиё, биология (Коперник, Везалий ва мишбаъд Галилей) сурат гирифтанд. Ғояҳои Эҳ ба заиф гардидани тасаввуротҳои динии феодалӣ мусоидат намуданд. Яке аз хусусиятҳои хоси давраи Эҳ пайдоиши гуманизм мебошад¹.

¹ Гуманизм - истилоҳи латинӣ буда, маънои инсондӯстӣ ва инсонпарвариро дорад. Гуманизм тақозо менамояд, ки дар ҳома инсон бояд

Гуманизм ҳамчун чараёни маданияю адабӣ, илмию фалсафӣ аввал дар Италия зухур карда, баъдтар дар Франция, Германия, Нидерландия ва Англия паҳи гардидааст.

Намояндагони барҷастаи гуманизми давраи Эҳё – Ф.Петрарка, А.Данте, Эразми Роттердамӣ, Ч.Бруно, Ф.Рабле, М.Монтен, Н.Коперник, Галилей, У.Шекспир, Ф.Бэкон мебошанд.

Минбаъд гоҷҳои гуманистиро маорифпарварони Ғарб, соғсиалистони ҳаёӣ ва револютсионерони демократи рус идона додаанд. Гуманизм дар ҳаёти халқи тоҷик дар асрҳои миёна мавқеи хоса дошт. Оиди гуманизм мутафаккирони барҷастаи форсу тоҷик Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ҷоробӣ, Ҷазоӣ, Абдуллоҳи Ансорӣ, Имоми Аъзам, Ал-Бухорӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҷофизӣ Шерозӣ, Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ, Ҷалолуддини Рӯмӣ фикрҳои ҷолиб баён намудаанд. Хусусияти дигари фарҳанги давраи Эҳё ратсионализм¹ мебошад.

Ратсионализм чараёни фалсафист, ки намояндагони он омили ақлонӣ ва назарияи илмиро ба ҷои аввал гузошта, таҷрибаву муноқиҳаро басанда наменуморад. Асосгузори он Р.Декарт ва дигарон буданд. Унсурҳои ратсионализм дар фалсафаи Ақиқа ва асрҳои миёна пайдо шудаанд. Дар фалсафаи классикии тоҷик низ тамоили ратсионалистӣ вучуд дошт, ки яке аз намояндагони барҷастаи он Абуали ибни Сино ба шумор мерафт. Дар асрҳои миёна илоҳиётшиносони насронӣ исломӣ далелҳои ақлонӣю маъниқиро истифода бурда, як навъ ратсионализми схоластикии диниро ба вучуд оварда буданд. Ратсионализм ҳамчун чараёни гноссологӣ ва методологияи маърифати илмӣ асосан дар фалсафаи асри XVII-и Европа ташаккул ёфтааст. Ба ратсионализм файласуфон Декарт, Лейбниц, Спиноза, Гоббс пайравӣ мекарданд.

Хусусияти дигари фарҳанги ин давра реализм буд. Реализм – чараёни фалсафист, ки дар асрҳои миёна бо чараёни фалсафии поминализм дар масъалаи мафҳумҳои умумӣ ва алоҳида, универсалӣ ва индивидуалӣ баҳсу муноқиҳа мекард.

соҳиби қадру қимат бошад ва барои инкишофи ҳаматарафаи ӯ бояд тамоми шароитҳо муҳайё карда шаванд.

¹Ратсионализм аз калимаи латинӣ гирифта шуда, маънои хирадро дорад.

данд. Реалистони меғуфтагид, ки универсалиҳо ва мафҳумҳои умумӣ аввал пайдо шудаанд ва асоси оламро таъкил медиҳанд. Асосгузори он Августин, Дунс, Скот ва Фомаи Аквинӣ буданд.

Файласуфони Юнони Қадим Афлотун ва Арастуро асосгузори ҷараёни реализм эътироф намудаанд.

Дар адабиёт ва санъати давраи Эҳёи Ғарб назари санъаткорон на бо воқеоти ҳақиқатӣ зиддагӣ, балки ба ҷамъбасти ҳулосаҳои ғалсафӣ бадеии дорои характери умумибашаридонига ҷалб мешуд. Дар ин давра сюжетҳои қадима мазмунӣ нағз гирифта, барои ифодаи идеалҳои гуманизм хизмат мекарданд.

Мисоли равшани инро дар драмаҳои У.Шекспир ва асарҳои нависандагони асри XVII-и Ғарб мушоҳида карда метавонем, ки онҳо ташқи барҷастаи иҷтимоиву ахлоқӣ офарида, асосҳои аввалини реализми муътадилро пойдор гардониданд.

§2. Фарҳанги давраи Ислоҳот (асрҳои XVI-XVII)

Давраи муҳимтарин дар инкишофи фарҳангӣ таърихии Европа давраи Ислоҳот (Реформатсия) махсуб мешавад. Ислоҳотчиӣ (реформатсия) ин ҳаракати васеи динӣ ва иҷтимоӣ шисаи мешавад, ки дар аввали асри XVI дар Германия ба вуҷуд омада, барои тағйироти ислоҳотҳо даровардан дар дини насронӣ нигаронида шуда буд.

Ислоҳотчиӣ аввалин барномаи қатъии буржуазия бар зидди тартиботи кӯҳнаи асримиёнатии феодалӣ ба шумор меравад. Намояндагони барҷастатарини ислоҳотчиӣ Мартин Лютер, Томас Монтеер, Жан Калвин, Жон Усслиф, Эразми Роттердамі на дигарон буданд. Онҳо масъалаҳои ислоҳоти католицизм, демократикунони қалисо, барқарор намудани муносибатҳои одилонаи байни Худо, қалисои диндорон ва маҳдуд кардани ҳуқуқи Папаи Римро ба миён гузошта буданд.

Ислоҳотчиӣ дар натиҷаи бӯҳрони шадиди сохти феодалӣ, ба вуҷуд омадан ва мустақкам гардидани мавқеи синфи буржуазия дар ҷомеа, барои гардидани давлатҳои марказиятноки европӣ, умумиевропӣ гардидани Папаи Рим ва қалисои католикӣ, бӯҳрони қалисои католикӣ ва қанда шудани алоқаи

он бо халқ, қафомонӣ аз ҳаёт, паҳншавии босуръати ақидаҳои гуманистӣ дар Европа, ташаққулиҳои ҳудудиносии шахсият ва фардият, афзоиши таъсири таълимоти зиддикатоликии динию фалсафӣ ба вучуд омадааст. Ислоҳотчиғӣ ба он оварда расонид, ки дар асри XVI мазҳабҳои мухталифи насронӣ аз католитсизм ҷудо шуда, ба худ номи протестантизмро гирифтанд.¹ Равияҳои мазҳабии протестантизм инҳо лютерчиғӣ ва калвинизм мебошанд. Аҳамияти таърихии ислоҳотчиғӣ дар он аст, ки вай ба идеологияи муборизаи сиёсӣ барои ислоҳоти қалисо ва зидди католитсизм ибтидо гузошт, ки он дар давоми асри XVI ва минбаъд қариб дар ҳамаи мамлакатҳои Европа давом кард. Ин мубориза ба он оварда расонид, ки католитсизм дар як қатор мамлакатҳои Европа рӯ ба таназзул оварда, боиси худмуайянкунии тақсимои динӣ дар он ҷо гардид. Дар натиҷаи ислоҳот равиҳои гуногуни протестантизм (ба мисли лютеранӣ, калвинизм ва дигарон) дар Германия, Шветсария, Британияи Кабир, Голландия, Дания, Шветсия, Норвегия ба вучуд омада, тантана карданд.

§3. Маорифпарварӣ.

Асри XVIII ба таърих ҳамчун асри Маорифпарварӣ дохил шудааст. Ватани Маорифпарварӣ Англия, баъдтар Франция, Германия ва Россия гардида будаанд.

Маорифпарварӣ чарағи адабию фарҳангӣ ва иҷтимоию сиёсӣест, ки намояндагони он бо роҳи таблиғи ғояҳои хайр, адолат, илму маърифат ишлатҳои сохти муайяни ҷамъиятиро аз байн бурдани шуда, анъана ва сиёсати онро тағйир додан мехостанд.

Пайравони Маорифпарварӣ шуурро омили ҳалқунандаи таракқиёти ҷамъият, бемаърифатии одамонро бошад сабабҳои ишлатҳои иҷтимоӣ медонистанд.

Маорифпарварон аҳамияти ҳалқунандаи омилҳои моддиро дар таракқиёти ҷамъият дарк накарда, инкишоф додани маориф ва маърифатнок намудани омро ҳамчун роҳи асосии ҳалосӣ аз беадолатӣ медонистанд. Дар Европайи Ғарбӣ ғояҳои

¹ Протестантизм – аз калимаи латинӣ гирифта шуда, маънои норозӣ ва эътирозкунандаро дорад.

Маорифпарварӣ дар эҷодиёти намояндагони илму фарҳанг ва санъати он Волтер, Монтескё, Лессинг, Гёте, Жан-Жак Руссо, Дени Дидро, Тюрко ифода ёфтааст. Онҳо ба муқобили аҳкомпарастии асримиёнагӣ ва идеологияи феодалию динӣ ҷаълона мубориза бурдаанд. Таълимоти онҳо ба паҳншавии ду озодандешии минбаъда, алаҳхусус, сотсиалистони ҳаёли ва маорифпарварони рус имкон додааст.

Маорифпарварӣ идеология ва ҷунбиши ақлоние буд, ки дар асрҳои XVII-XVIII аввал дар Англия, Франция ва баъдтар дар аксари кишварҳои Европа ба вучуд омада буд. Одатан бе-дори фикрӣ ва ҷунбиши иҷтимоиро афкор ва ҳаракати **Маорифпарварӣ** меноманд.

Маорифпарварон аз номи хирад баромад карда мегуфтанд, ки сохти феодалӣ ба хирад зид аст, аз ин рӯ, дар ҷомеа тарғиботи нави оқилона, ҳукмронии хирадро барқарор кардан лозим аст. Онҳо аз сидқи дил боварӣ доштанд, ки одамон бо ин роҳ ба адолати ҳақиқӣ ва хушбахтӣ ноил хоҳанд гардид. Мақсади онҳо аз байн бурдани иллатҳои сохти ҷомеаи мавҷуда ва тақомули маорифу маърифатнок намудани омма буд.

Яке аз пешвоёни ғоявии Маорифпарварони франсуз Волтер (1694-1778) буд. Ӯ нависанда, шоир ва мутафаккири барҷастатарини он давра ба шумор мерафт. Волтер бар зидди тарғиботи феодалӣ ва калисоҳои католикӣ мубориза бурда, фикру андешаро оид ба камбудии ҷомеа ҳамаҷаъла асоснок карда, баён намудааст. Дигар намоёнди Маорифпарварони Франция Монтескё буд, ки борҳо ба Англия сафар карда, бо намоёндагони барҷастаи Маорифпарварон ва файласуфони англис суҳбат намудааст. Ӯ тарафдори ҳокимияти конституционӣ судӣ буд ва талаб мекард, ки ин органҳо ба қору ҷаълолияти амалдорону шох пазорат кунанд.

Нависанда, маорифпарвар, бастакори машҳури дигари Франция Жан-Жак Руссо (1712-1778) мебошад, ки бо асарҳои ғайраро сиёсати машҳур аст. Руссо моликияти хусусиро маҳкум намуда, онро асоси побаробарии иҷтимоии одамон менумонид. Руссо баробарии моликиятро талқин намуда, таъкид менамуд, ки ҳар як шахрванд бояд меҳнат кунад. Ӯ таъкид карда буд, ки: «Ҳар як шахрванди бекорхӯра дӯзд аст». Руссо бо ин меҳнат тамоми мардумро ба ҳалолкориро меҳнатдӯстӣ сафарбар намояд.

Маорифпарвари дигари Франсия Дени Дидро буд, ки уро чаҳониён ҳамчун мутафаккир ва нависандаи барҷаста мешиносад.

Ҷ а с а р и бузурги худ «Энциклопедия»-ро пинҳонӣ ба таъби расонида, рӯҳониёниро ба зерӣ тозиёнаи танқиди саҳт мегирад.

Мутафаккири бузурги асри ХХ В.И. Ленин ба Маорифпарварони Европа баҳои баланд дода буд. Фаъолияти ҷурсамари Маорифпарварон боиси он гардид, ки маданияти моддӣ ва маънавӣ ташаккул ёфта, дар ҳаёти халқҳои ҷаҳон дигаргуниҳои кулӣ ба амал омаданд.

Дар соҳаи маданияти моддӣ навоариҳои зиёде ба вуҷуд омад, ки дар натиҷаи он воситаҳои истеҳсолот хеле тараққӣ карда, боиси афзоиши ҳосилнокии меҳнат гардид ба буд.

Дар соҳаи маданияти маънавӣ низ комёбиҳои бузурги илмию техникӣ ба даст оварда шуд, ки онҳо барои бартараф намудани мушкилоти инсон истифода бурда мешуданд. Дар натиҷаи кашфиёту ихтироотҳо истифодаи захираҳои зеризаминӣ ба роҳ монда шуданд. Дар тамоми намудҳои санъат ба монанди рассомӣ, меъмории, муҷассамасозӣ, мусиқӣ, тасвири таъсири ғояҳои Маорифпарварон эҳсос карда мешуд.

Дар меъмории услуби Барокко истифода бурда мешуд. Моҳияти услуби Барокко аз он иборат буд, ки биноҳо бо ҳайкалу нақшҳои барҷаста чунон оро дода мешуданд, ки дар он ҷои ҳамвор намонд. Бо усули Барокко бисёр қасрҳои калосоҳо сохта шуда буданд, ки зебоии онҳо ҳоло ҳам инсонро ба ҳайрат меорад. Ин усули меъмории аз таҷрибаи меъмории Юнон ва Рими Қадим гирифта шуда буданд.

Санъаткорон ба ҳунари санъаткорони Атика пайравӣ менамуданд ва хусусиятҳои онро аз нав эҳё менамуданд.

Маорифпарварон тамоми инсониятро барои барпо намудани ҷомеаи боадолат даъват намуда, дар ин раванд ба санъат аҳамияти махсус меоданд, зеро ба ақидаи онҳо санъат метавонад дар тарбияи шаҳрвандон нақши беандоза бузургро бозад.

Ҳамин тавр, ҷавҳари фарҳанги даврани Эҳё, Ислоҳот ва Маорифпарвариро гуманизм, ратсионализм ва реализм ташкил мекарданд.

§4. Эҳёи Шимоли.

Эҳёи Шимоли дар навбати аввал дар тамаддуни Нидерландия ва Германия зоҳир мегардид. Шаҳрҳои Антверпен, Нюрнберг, Аугсбург, Галле марказҳои асосии ин тамаддун махсуб мешуданд. Баъдтар ташаббус ба Амстердам мегузарад. Дар ташаккули Эҳёи немис нақши муҳимтаринро омилҳои иқтисодӣ: инкишофи қори қўҳнавардӣ, китобчоққунӣ, саноати нассочӣ бозидаанд. Дар давраи Эҳёи Шимоли санъати меъморӣ, наққошӣ, ҳайкалтарошӣ, мусиқӣ, портретӣ хеле ривочу раванқ ёфта буданд. Эҳёи Шимоли муддати тӯлониро фаро нагирифтааст, вале таъсири он ба фарҳанги Европа то имрӯзо эҳсос карда мешавад.

Ҷанги Сисола (солҳои 1618-1648) инкишофи фарҳанги халқи немисро муддати тӯлонӣ боздошт. Вале ин давра дар таърихи фарҳангу тамаддуни баширияг ҳамчун зуҳуроти томи ҳайратангез ба олам нобиғаҳои нотақрорро ато кардааст.

§5. Хусусиятҳои ҳоси ташаккули фарҳанги Ғарб дар Давраи Нав.

Фарҳанги Давраи Нав асрҳои XVII-XIX-ро дар бар мегирад.

Давраи Нав бо тарзи истеҳсолоти буржуазӣ асос ёфта, ба он ғояҳои гуманизм, антропоцентризм, европоцентризм, стиситизм ва телеологизм дар фаҳмиши прогресс ҳос аст. Дар баробари ин ҳар яке аз ин асрҳо дорои хусусиятҳои ҳоси худ буданд.

Асри XVII ин асри танқиди феодализм дар Нидерландияю Англия, танқиди оқилонаи схоластика дар Франция ва дигар мамлакатҳо буд. Асри XVIII — ин асри Маорифпарварӣ ва санҷиши ғояҳои он дар амалияи инқилобҳои Бузурги Франция ва Америка буд. Асри XIX давраи гул-гулшукуфии фарҳанги буржуазӣ ва дар баробари ин оғози бӯҳрони он махсуб мешавад. Ҳар яке аз ин давраҳо масъалаҳои рӯзмараи ҳепро самарабахш ҳал менамуданд. Дар асри XVIII дар мамлакатҳои Ғарб фарҳанги нави ташаккул ёфта буд. Дар ин давра дар Франция Вольтер, Руссо, Дидро дар Англия Кавединш, Уатт, Филдинг,

дар Россия Ломоносов, Радищев, дар Германия Лессинг, Гёте, Шиллер, Кант зиндагӣ ва эҷод мекарданд.

Асри XVIII дар Европа даврае буд, ки дар ин давра гузариш аз феодализм ба капитализм анҷом меёфт. Тараққиёти иҷтимоӣ ғоявии мамлакатҳои Европа ноҳамвор буд. Масалан, агар дар Италия ва Германия парокандагии феодалӣ ҳукмрон бошад, пас дар Англия табaddулотӣ саноатӣ ба амал омада буд, ки онро ба давлати пешрафтатарини Европа табдил дод. Дар ин давра дар Франция вазъияти инқилобӣ ба амал омада буд, ки боиси сар задани инқилоби Бузурги Франция (солҳои 1789-1793) гардид.

Дар ин давра мутафаккирони барҷаста: Волтер, Гердер, Монтеस्कье, Дидро, Руссо, Гелветсия, Голбах, Тюрго, Фалконе, Гудон, И.С. Бах, Мотсарт, Бюффон кор ва фаъолият менамуданд. Дар инкишофи фарҳанги Замони Нав асри XIX мақоми махсусро ишғол менамояд. Дар натиҷаи инқилоби саноатӣ ҷомеаи индустриалӣ ба вуҷуд омад. Тамаддуни индустриалӣ аз давраҳои пештараи тараққиёти буржуазӣ ба кулӣ фарқ мекард.

Тамаддуни индустриалие, ки дар асри XIX дар Европа пойдор гардид, арзиши асосиаш прогресси илмӣ-техникӣ махсус мебуд.

Аз рӯи ҳулосаҳои П.Сорокин асри XIX нисбат ба тамоми асрҳои гузаштае, ки инсоният аз сар гузаронидааст бештар кашфиётҳо ва ихтироъкорихоро ба вуҷуд овардааст. Аз рӯи ҳисоби сотсиологҳо дар гули асри XIX шумораи кашфиёту ихтироъкорихо ба 8527 расида буд¹.

Ҳамин тавр, дар асри XIX илму фарҳанг ба қомеъҳои беназир ноил гардид.

¹ Культурология. – Ростов на Дону, 2000, с.271.

БОБИ VIII. ДАВРАҲО ВА МАРҲАЛАҲОИ АСОСИИ ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГ ВА ТАМАДДУНИ ХАЛҚИ РУС

Оид ба давраҳои асосии инкишофи фарҳанг ва тамаддуни халқи рус дар байни муҳаққиқон фикру ақидаҳои мухталиф мавҷуд аст. Як гурӯҳи олимон чунин ақида доранд, ки мувофиқи он аз асри IX сар карда то имрӯз дар тамоми сарзамини, ки имрӯз Россия номида мешавад як тамаддун вучуд доштааст.

Тадқиқотчиёни дигар бар он ақидаанд, ки то асри VIII дар сарзамини Рус танҳо як тамаддун – тамаддуни «русӣ-европой» ва ё тамаддуни «славянӣ-европой» вучуд доштааст ва аз асри XIV сар карда, тамаддуни «европоию осиёгӣ» (евразийская) ва ё «россиягӣ» ба вучуд омада будааст.¹ Аз ҳама ақидаи ба ҳақиқат наздиктар он аст, ки халқияти қадими рус дар натиҷаи омезиши славянҳо, мардуми Балтика, финҳою угорҳо тапаккул ёфта, германҳою туркҳо ва мардуми Кавкази Шимолӣ низ ба ҷараёни этногенези халқи рус то андозае ворид шудаанд.²

Мардуми рус ба гурӯҳи халқҳои славянҳои шарқӣ дохил мешаванд. Ба гурӯҳи славянҳои шарқӣ русҳо, украинҳо, белорусҳо дохил шуда, аз қадимулайём дар соҳилҳои дарёҳои Волга, Днепр, Об, Нева ва ғайраҳо ҳаёт ба сар бурда, ба моҳигирию зироатчиӣ ва ҳунармандию тичорат машғул буданд.

Халқи рус дар асрҳои миёна соҳиби аввалин давлати бузурги худ – Руси Киевӣ гардида буд. Онҳо аз асрҳои IX –X сар карда, ба бунёди марказҳои тичоратӣю маданӣ ва фарҳангӣ оғоз намуда буданд. Дар ташаккули фарҳангу тамаддуни мардуми рус саҳми халқҳои Юнону Рими Қадим ва Византия ниҳоят бузург аст. Русҳо дини насронӣ ва санъати мсьмориро аз юнониёну римиён ва византиягӣҳо қабул намуда, мавриди омӯзишу истифода қарор доданд.

¹ Культурология. -Ростов на Дону, 2000, с.271

² Дар ҳамон ҷо, сах.368-369.

Мардуми рус дар замонҳои қадимтарин мисли дигар халқҳои дунё ба ҳудуди зиёде эътиқод доштанд. Князи Руси Қадим Владимир соли 988 дини насрониро қабул карда, онро ба дини давлати рус таъдил дод. Қабули дини насронӣ барои мардуми рус воқеаи бузургӣ таърихӣ махсус мешавад, зеро ғояи ин дин инкишофи руҳии мардуми русро ба танзим даровард, маҳдудиятҳои минтақавиро бартараф намуд ва барои ташкил додани давлати мугамаркази Рус заминаҳои мусоид фароҳам овард.

Ҷорӣ гардидани дини насронӣ дар Рус аз ҷиҳати таъсири нокиаш инкилобиро менамояд, ки ҳамроҳи худ арзишҳо ва тарзи ҳаёти навро оварда, урфу одатҳои кӯҳнаи қабилавиро ғайришароиф партофт. Баъди қабули дини насронӣ фарҳанги Руси Қадим ҳелс напешунамо ёфт. Ин равандро махсусан дар давраи ҳукмронии Ярослав Мудроӣ суръати нав пайдо намуд. Дар ин давра аз санг сохтани калосоҳо оғоз ёфт. Соборҳои София дар Киев ва Новгород аз санг сохта шуда буданд.

Ба вучуд омадани ҳуруфоти кириллӣ боиси тарҷумаи ёдгориҳои фарҳангӣ, саргузашти мардуми славян ва дастовардҳои фарҳангии онҳо гардида буд.

Дар Руси Қадим бо ҳуруфоти нав дастхатҳои қадимаи славяниро тарҷума ва рӯйнавис мекарданд. Дар натиҷа шумораи китобҳо ҳеле зиёд шуда, боиси ташкил карда шудани китобхонаҳо дар дарбори князҳо ва дар назди ибодатхонаҳои шаҳрҳои марказӣ гардида буданд. Ба вучуд омадани китобнависӣ ва пахшавии он дар ҳудуди васеъ ғувоҳи он аст, ки дар Руси Киевӣ илму фарҳанг ҳеле напешунамо ёфта будааст.

Дар ин давра дар Рус нусахбардории китобҳо ва ороиш додани онҳо ҳеле инкишоф ёфта буд. Бо қабули дини насронӣ дар Рус китобҳо ва асарҳои муаллифони Юнони Қадим ва Византия, китобҳои ибодатии дини насронӣ тарҷума карда, дар дайроҳо (монастирҳо) низомии таълим ташкил карда мешуданд ва бисёр марказҳои маданӣ ба вучуд омаданд.

Православия асоси маънавияти мардуми Рус мешардад. Ягонагии забон, дин ва ҳокимият ба вучуд омад, ки дар оянда барои барпо намудани давлати ягонаи марказиятноки рус шароитҳои мусоид фароҳам овард.

Вале ҳуҷуми мугулҳои бодиянишини бефарҳанг ба илму фарҳанги халқи рус зарбаи ҳалокатовар зад. Дар натиҷаи

хучуми мугулҳо аҳолии рус қир карда шуда, шаҳрҳои нозанини онҳо ба харобазор табдил дода шудаанд.

Дар натиҷаи хучуми мугулҳо алоқаҳои анъанавии Рус бо Византия, Европаи Ғарбӣ, Шарқи мусулмонӣ коста гардида, марказҳои маданияи он саросар нест карда шуданд. Дар давраи ҳукмронии худ мугулҳо ба илму фарҳанги мардуми рус таъсири ҷиддӣ расонида натавонистанд, зеро ҳуди мугулҳо аз илму фарҳанг ва тамаддун фарсахҳо дур буданд.

Баъди озод шудан аз зулму истибдоди мугулҳо илму фарҳанги мардуми рус рӯ ба беҳбудӣ оварда, инкишоф ёфт. Шохигарии Москва дар ҷаҳон ягона давлати православӣ махсуб мешуд. Заминҳои ҷанубиславяний ва Византия дар асри XV аз тарафи туркҳо забт карда шуд. Бо вучуди ин таъсири Византия ба Рус ҳамоно эҳсос карда мешуд.

Аз охириҳои асри XV сар карда, сарзамини паҳновари Рус ба худ номи Россияи Бузургро гирифт. Дар ин давра халқи рус як зумра санъаткорону ҳунармандони бузургро ба дунё овард, ки бо санъату ҳунари волои хеш Россияро машҳури ҷаҳон гардониданд. Дар натиҷа санъати меъморӣ, тасвирӣ, шаҳрдорӣ хеле инкишоф ёфтанд.

Меъмории шаҳрҳои Киев, Владимир, Москва, Новгород гувоҳи гуфтаҳои боло мебошанд. Меъмории шаҳрҳо ва ибодатгоҳҳои мардуми рус гарчанде хусусиятҳои меъмории Атиқа ва Византияро доништа бошанд ҳам, вале меъморону санъаткорон бо мурури замон дар онҳо шаклу хусусиятҳои нави миллиро ворид намуда буданд. Аз асри XVII сар карда, муносибатҳои гуногунҷабҳаи Россия бо мамлакатҳои Европайи Ғарбӣ вусъати тоза пайдо карда буд.

Таърих гувоҳ аст, ки халқи рус ба ганҷинаи тамаддуни ҷаҳонӣ сахми босазос гузонидааст. Илму фарҳанги халқҳои Россия махсусан дар давраи ҳукмронии Пётри I-ум хеле нашъунамо ёфт. Пётри Кабир бо ислохотҳои идориву сиёсиаш тавонист, ки мавқеи Россияро дар арсаи байналхалқӣ хеле мустаҳкам намояд. Ин бошад боиси он гардид, ки робитаҳои тичоратӣ фарҳангии Россия бо тамоми мамлакатҳои ҷаҳон, бахусус давлатҳои Европа хеле вусъат ёбад.

Ислохотҳои Пётри I барои паҳн гардидани ғояҳои Маорифпарварӣ дар Россия заминаҳои мусоид фароҳам оварданд. Дар давраи ҳукмронии ӯ навъовариҳои зиёде ба вучуд

оварда шудаанд. Напши рӯзномаҳо, маҷаллаҳо, кашидани расмҳои портретӣ ва ғайраҳо ба ин давраи таърихи Россия тааллуқ доранд.

Ба сарзамини рус гоҷҳои фалсафӣ, ҷамъиятию сиёсии му-тафаккирони Европаи Ғарбӣ ворид гардидаанд. Дар давраи ҳукмронии Пётри Кабир мавқеи дин ва калисо хеле маҳдуд карда шуда, нақши давлат хеле боло бурда шуд.

Давлат дар Россия мақому мартабаеро соҳиб гардид, ки дар асрҳои миёна калисо ин мақому мартабаро соҳиб буд. Яке аз воқеаҳои бузурги фарҳангӣ дар ҳаёти халқҳои Россия ин таъсис дода шудани Академияи илмҳои Петербург дар соли 1725 буд. Академияи мазкур бо таъаббуси бевоситаи Пётри Кабир таъкид карда шуда буд. Бо супориши Пётри Кабир дар академия ҷанҳои механика, физика, математика, таъриху ҷуғрофия таълим дода мешуданд. Омӯзиши ин ҷанҳо барои мустақкам намудани қобилияти мудофиавии мамлакат, ривочу раванқи саноат ва тичорат мусоидат намуданд. Пётри Кабир олимони соҳаи физикаю математикаро дар академия худаш интихоб менамуд. Ў аз хориҷа олимони намоён (ба монанди Леонард Эйлер, Николай ва Даниил Бернуллиҳо)-ро ба Россия даъват карда оварда буд, ки онҳо дар Академияи илмҳои Петербург кашфиётҳо ва асарҳои барҷастаи худро ба анҷом расонидаанд. Дар давраи ҳукмронии Пётри Кабир олимону санъаткорони бузург ба воя расиданд, ки маҳсули эҷодиёти онҳо то ҳол аҳамияти худро гум накардааст. Дар ин давра илму санъат, санъати меъморӣ, мусиқӣ, санъати тасвирӣ, бадеӣ, адабиёт, таърих, ҷуғрофия, фалсафа, ҳуқуқ, дин хеле инкишоф ёфта буданд.

Дар Россия мактабҳои олии зиёде таъсис дода шуда буданд, ки дар таъсиси онҳо маорифпарварони бузурги рус М.В.Ломоносов, А.Н.Радищев, Е.Р.Дашкова, В.Н.Татищева ва дигарон саҳми босазои худро гузошта буданд.

Маорифпарварони рус мақсад доштанд, ки бо роҳи маърифатнок намудани мардум камбудию иллатҳои ҷомеаро баргараф намоянд. Бо кӯшиши онҳо соли 1755 аввалин Донишгоҳи олии шаҳри Москва ба номи М.В.Ломонов (ҳоло ДДМ) таъсис дода шуда буд. Соли 1783 бошад бо сарвари Е.Р.Дашкова Академияи илмҳои Россия таъсис дода шуд. Дар

натиҷа шаҳрҳои Москва, Санкт-Петербург, Қазон ва ғайраҳо ба маркази илму фарҳанг ва тиҷорати Россия табдил ёфтанд.

Дар инкишофи илму фарҳанги халқҳои Россия сахми мутафаккири намоёни рус М.В.Ломоносов хеле бузург аст. М.В.Ломоносов ҳамчун энциклопедист тамоми дониш, ақлу заковат ва ҳастияшро ба манфиати халқу ватанаш бахшидааст. Аз руи маълумоти ҳуди Ломоносов ба сатҳи донишу ҷаҳонбинии ӯ ду китоби мутолиакардааш-яке «Сарфу наҳв»-и Смотрицкий ва дигаре «Арифметика»-и Магнитский таъсири бузург расонидаанд. Ӯ дар синни 19-солагиаш барои азхуд намудани забони лотинӣ ба Академияи славянӣ-юнонӣ-лотинӣ дохил шуда, таҳсил намуд.

Барои азхуд кардани сирру асрори химия ва дигар илмҳои табиатшиносӣ М.В.Ломоносов ба Германия рафта, таҳти роҳбарии Христиан Вольф фаъолияти илмиашро давом додааст. М.В.Ломоносов асарҳои Галилей, Нютон, Декарт, Лейбниц ва дигар мутафаккиронро омӯхта, аввалин асарҳои илмии худро дар ҳамин донишгоҳ эҷод намудааст. Ӯ сабаби ҳодисаҳои гуногуни табиатро дар ҳуди табиат ҷуста, тамоми ақидаҳои динию идеалистиро рад мекард.

Аз нуқтаи назари М.В.Ломоносов материя ва ҳаракат абадӣ мебошанд. М.В.Ломоносов таъкид мекард, ки пешни роҳи даҳолати динро нисбат ба илмҳои табиатшиносӣ гирифтани лозим аст то ин, ки барои инкишофи ин илмҳо роҳ кушода шавад.

М.В.Ломоносов аҳамияти алоқои мушоҳидаю назарияро дуруст дарк намуда, ба фикру андешаҳои файласуфон Лукретсий Кар, Закарийи Розӣ, Абуалӣ ибни Сино, Рене Декарт пайравӣ менамуд. Ӯ қонуни бақои материя ва ҳаракатро дар шакли қонуни асосии табиат эътироф ва таъриф додааст.

Қонуни бақои материя ва ҳаракат нишон медиҳад, ки материя ва ҳаракат бо ҳам вобаста буда, абадӣ мебошанд. М.В.Ломоносовро асосгузори равияи материалистии табиатшиносии рус меноманд.

Мутафаккирони барҷастаи Россия А.Н.Радищев, Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбов, Г.В. Плеханов ва В.И. Ленин ба ақидаҳои М.В.Ломоносов пайравӣ намуда, онро инкишоф додаанд. Дар инкишофу ташаккули фарҳанги асри XVII-XIX рус сахми мутафаккирони намоёни ин кишвар А.С.Пушкин (солҳои 1799-1837), Н.В.Гоголь (солҳои 1809-1852),

Н.А. Некрасов (солҳои 1821-1870), И.С. Тургенев, Н. Чернышевский (солҳои 1828-1889), Л.Н. Толстой (солҳои 1828-1910) хеле бузург аст.

Эҷодиёти ин мутафаккирони барҷастаи Россия дар оянда ба эҷодиёти А.П. Чехов (солҳои 1860-1904), А.М. Горкий (солҳои 1868-1936), Маяковский (солҳои 1893-1930), М.А. Шолохов (солҳо 1905-1990) ва дигарон таъсири амиқ расонидаанд.

Баъди ғалабаи инқилоби октябри соли 1917 дар Россия ҳизби коммунист ва давлати Шӯравӣ ба инкишофи илму фарҳанг ва саросар саводнок гардонидани аҳолии кишвар аҳамияти аввалиндараҷа меод. Дар Россияи Шӯравӣ ва умуман Иттиҳоди Шӯравӣ аз рӯи нишондоди ходими барҷастаи давлатию сиёсӣ В.И. Ленин инқилоби маданӣ ба ҳаёт татбиқ карда шуд, ки дар натиҷаи он тақрибан тамоми мардуми Россия ва Иттиҳоди Шӯравӣ саросар саводнок гардонид шудаанд.

Давлати Шӯравӣ аз ҷиҳати саводнокӣ дар ҷаҳон дар яке аз ҷойҳои аввалин қарор гирифт. Вале таассуфовар аст, ки имрӯзҳо баъзе олимони ҷомеашиносу фарҳангшиноси Россия ва кишварҳои дигар аз ин дастоварду муваффақиятҳои фарҳангии давраи Шӯравӣ ҷашм пушида, давраи Шӯравиро бо ҳар роҳу восита сиёҳ мекунанд. Ба ақидаи ин ашхос олимони гуё дар давраи Шӯравӣ ба инкишофи илму фарҳанг ба таври бояду шояд диққат дода намешудааст ва замони Шӯравӣ давраи тирраву торе будааст. Албатта, ин бӯхтони маҳз аст. Имрӯзҳо бисёр давлатҳои мутамаддини ҷаҳон аз таҷрибаи фарҳангофаринии давлати Шӯравӣ истифода бурда, ба натиҷаҳои дилхоҳ дар ин самт ноил гардида истодаанд. Бар замми ин халқи бузурги рус ва Россияи Шӯравӣ дар ташаккули фарҳангу тамаддуни тамоми халқҳои Шӯравӣ саҳми босазои худро гузоштаанд.

Қайд кардан ҷоиш аст, ки дар солҳои ҳокимияти Шӯравӣ илму фарҳанги Россияи Шӯравӣ бо вучуди баъзе монеаҳо (ҳизбият ва синфият) ба авҷи аълои худ расида буд.

Дар солҳои ҳокимияти Шӯравӣ санъати мсьморӣ ва ҳайкалтарошӣ дар Россияи Шӯравӣ хеле нашъунамо ёфта буд. Дар мсьмории шаҳрҳои Москваю Ленинград мсьморон П.И. Ваулин, С.В. Кутин, И.Е. Старов, Д. Кваренги, В.И. Баженов, М.Ф. Казаков саҳми арзанда гузошта буданд.

Хунарпешагон ва мусикишиносони рус Глинка ва Чайковский машхури ҷаҳон гаштанд. Санъати бадеӣ низ инкишоф ёфт. Дар инкишоф ва таънаққули санъати бадеии муосири Россия Ю.Никулин, Е.Моргунов, Алла Пугачёва, Юлиан Семёнов, К.Симонов, М.Зощенко, Л.Чурсина, М.Исаев саҳми арзанда гузоштаанд.

Хулоса, илму фарҳанг ва тамаддуни халқҳои Россия дар солҳои ҳокимияти Шӯравӣ ба авҷи баланди инкишофи худ расида буд. Мардуми Шӯравӣ аввалин шуда ба кайҳон роҳ кушоданд. Бояд таъаккур дод, ки баъди он, ки СССР хиёнаткорона пароканда карда шуд, илму фарҳанг дар тамоми ҷумҳуриҳои собиқ Шӯравӣ аз ҷумла, дар Россия низ ру ба таназзул ниҳод ва ин раванд то имрӯз идома дорад.

Имрӯзҳо вазифа аз он иборат аст, ки ҳукуматдорон ба инкишофи илму фарҳанг диққати ҷиддӣ дода, дар ин самт маблағҳои давлатиро дарег надоранд, зеро таназзули илму фарҳанг ба бадбахтии ин ё он миллату давлат бурда расонида наш мумкин аст. Ҳаёти ғуртаззоди имрӯза, касодшавии одоби ахлоқӣ мардуми сайёра тақозо менамоянд, ки дар ин ҷода ҷораҳои таъхирнопазир андешида шаванд.

БОБИ IX. ФАРҲАНГИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВРАИ ТАМАДДУНИ ОРИЁИ ВА ИСЛОМӢ

§1. Фарҳанги халқи тоҷик дар давраи тамаддуни ориёӣ.

Дар аввали соли 220 милодӣ ҳокими вилояти Истахр (дар Форс) Ардашери I Бобакони Сосонӣ¹ ҳукмрони тамоми Форс гардид.

Мардуми эронинажод дар давраи ҳукмронии хонадони Сосонӣён (асрҳои III-VII милодӣ) марказҳои бузурги маданияту фарҳангӣ бунёд намуда, аз худ осори бойи динӣ, илмӣ, ахлоқӣ, фарҳангӣ, адабӣ ва ғайра боқӣ гузоштаанд. Дар ин давра таваассути робитаҳои тиҷоратӣ фарҳангӣ унсурҳои маданияти халқҳои эронӣ, юнонӣ, римӣ, суриягӣ, хитой ва ҳиндӣ бо ҳам омезиш ёфта, инкишоф ёфтааст.

Яке аз сабабҳои асосии омезиш ёфтани маданияту фарҳанги мардуми Шарқу Ғарб ин ба маркази илму фарҳанг табдил ёфтани Эронзамин буд. Дар давраи ҳукмронии Сосонӣён дар шаҳри Тайсафун аввалин Академия бо номи Академияи Гунди Шопур таъсис дода шуда буд, ки асосгузораи шох Шопури аввал буд. Бо таклифу дархости ӯ олимони зиёди гуногунагон аз марказҳои фарҳангии Шарқу Ғарб ба ин даргоҳи муқаддас ҷамъ оварда шуда буданд.

Ин Академия робитаи фарҳангии мардуми ду минтақаи маданӣ, яъне Шарқу Ғарбро бо ҳам пайваست меҷамӯд. Дар Академия се факултет – риёзиёт, нучум (бо расадхона) ва тиб (бо бемористонаш) фаъолият мекард.

Шох Шопури II табиби насронӣ Теодорусро аз Рим, Канакаи Ҳиндуро аз Ҳинд ва олимону файласуфони дигарро аз Юнон ба ин Академия даъват намуда, барои фаъолияти пурсамари онҳо тамоми шароитҳоро муҳайё намуда буд.

Табиби барҷастаи араб Ҳорис ибни Калда низ аз ин ганҷинаи бузурги илму фарҳанг баҳра бардошта, ба мақому мартабаи бузурге мушарраф гардида буд. Ҳатто паёмбари ис-

¹ Бобои Ардашери I Бобакон Сосон ном кӯҳини маъбади Анаҳит буд – номи сулола аз ҳамин ҷост.

лом Муҳаммад (С) муридони бемори худро баҳри табобат ба назди ӯ мефиристоданд. Мутафаккирон Ҷурҷонӣ, Навбохт, Саркаб, Ромтин, Саркаш, Саргис, Гесӯи Навоғар, Бомшод, Озодворӣ Чангӣ, Борбади Марвазӣ ва дигарон дар давраи Сосониён эҷод ва фаъолият намудаанд. Онҳо оид ба илмҳои риёзӣ, ҳайат, фалсафа, ахлоқ, ҳуқуқ, тиб, кимиё, иқтисодиёт, санъати бадсӣ, мсморӣ, мусиқӣ ва ғайра асарҳои гаронбаҳо эҷод намуда, ба пешрафти илму фарҳанг ва санъат саҳми бузург гузоштаанд.

Дар пештоқи ин Академия шиори «Донишу ҳикмат аз шамшер ҳам нурзӯртар аст» сабт ёфта буд. Дар ин фарҳангистон китобхонаи бузург бо зиёда аз 300 курсии нишаст бунёд карда шуда буд. Дар он аз тамоми ғушаю канорҳои минтақаҳои маданӣ дастовардҳои нодиртарини фарҳангӣ ҷамъ оварда шуда буданд, ки онҳоро устодону толибилмон меомӯхтаанд.

Фарҳангистон дар тӯли зиёда аз 300 сол маркази фарҳангии ҷаҳониён маҳсуб мешуд, вале аз тарафи истилоғарони араб сӯзонида ба ҳок яқсон карда мешавад.

Ёдгориҳои ҳаггии мардуми ориёӣ дар рӯи сангҳо, навиштаҳои тасвирҳои Кӯҳи Бесутун, деворҳои қасрҳо, катибаи Тахти Ҷамшед, навиштаҳо дар пусти ҳайвонот, нусхаи аввалини «Авесто», навиштаҷотҳои қоғазӣ ва ғайра сабт ёфтаанд.

Ин навиштаҷотҳоро ба ду ғуруҳ чудо кардан мумкин аст: якум, қайдҳои таърихӣ, ҳуҷҷатҳо, китобҳои таърихӣ ва илмҳои ғуноғун; дуюм осорҳои адабии асотирий, афсонавӣ, қаҳрамонӣ ва саргузаштҳои динию ошӣқона.

Китобҳои қадимтарини мардуми ориёӣ «Авесто», «Наврӯз», «Бунди Ҳиш», «Меҳргон», «Худойнома», «Боги Ширин», «Пандномаи Анушервон», «Дарахти Асурик», «Динкард», «Қалила ва Димна» ва ғайраҳо маҳсуб мешаванд. «Авесто» яке аз ёдгориҳои қадимаи халқҳои эронинажод буда, нусхаи аслии он ба давраи ҳазорсолаи аввали пеш аз милод тааллуқ дорад. «Авесто» дар давраи ҳукмронии Шопури дуҷуми Сосонӣ дуҷумбора навишта шудааст, ки дар он қонун, қоида, ҷаҳонбинӣ, анъана ва ҷашнҳои мардумӣ сабт шудаанд. «Авесто», «апастан» маънои асос, дастур, дониш қонун ва ниёширо дорад.

«Авесто» дар асри VII то милод эҷод шудааст ва ватани аслии он Ориёно мебошад. Муаллифи «Авесто» пайгомбари маздопарастӣ Иброҳим Зардушт ба шумор меравад. «Авесто» дар болои дувоздаҳ ҳазор пусти гов бо хатти заррин навишта шуда буд. Нухтаи аслии «Авесто»-ро бори аввал Искандари Мақдунӣ сӯзонда нест карда буд. Баъдгар дар замони ҳукмронии Ашкониён дар асри I-уми милод аз нав барқарор карда шуда, дар замони Сосониён бо супориши Шопури II пурра аз нав тартиб дода шуд. Синас, он номи «Занд-Авесто»-ро гирифт. Он мухтасари китобҳои асосии «Авесто» мебошад.

Барои тадқиқи таърихи Ориёно ва мамлакатҳои ҳамсоя китоби «Авесто» аҳамияти махсус дорад. Ин китоб асосан маҷмуи навиштаҷотҳои ақидаҳои Зардушт мебошад. «Авесто» ёдгории бузурги забонию адабӣ, фалсафӣ ва мазҳабӣ буда, он аз 345 ҳазору 700 калима иборат будааст. Дар айни ҳол аз ин китоб ҳамагӣ 23 ҳазор калима боқӣ мондааст, ки аз фаслҳои зерин иборат аст: «Ясно» («Қурбонӣ ва ибодат»), дуҷум «Яштҳо» (Ситоиш ва хушгуфторӣ), сёҷум «Видевдат» («Қонун ба муқобили девҳо»), чаҳорум «Виспарат» ё «Виспарад» («Ҳама роҳҳо», «Ҳукмрони мутлақ»).

Дар санъати Эрони Қадим комёбиҳои маданияи халқҳои Ориёноӣ таърихӣ, инчунин як қатор халқҳои Шарқи Қадим ва-сеъ истифода шудааст. Геродот қайд карда буд, ки «форсҳо одатҳои бегонагонро бо қамоли хоҳиш қабул мекунанд. Онҳо ҳатто перохани модҳоро назар ба либосҳои маҳаллии худ авлотар медонанд, дар ҷанг ҷавшани мисиро ба тан мекашанд». Санъати тасвирии форсӣ бисёр оҳангҳои қадимии халқҳои Байнаҳнаҳрайн (Месопотамия)-ро аз худ кардааст. Масалан, санъаткорони Эрони Қадим шохро аксар вақт дар образи қаҳрамон тасвир мекарданд, ки даррандаи афсонавиеро мағлуб намудааст. Чунин сужет ханӯз дар достонҳои Шумери бостон дар бораи шох ва қаҳрамон Гилгамеш тасвири худро ёфта буд ва ин образ дар тамоми Осиёи Пеши паҳн гардида буд. Образи Худои олии форсҳо Ахуромаздои болдор низ образи Худои олии ошӯриён — Аш-Шуриро ба хотир меоварад. Релефҳои, ки деворҳои қасрҳои нӯҳони форсро оро медоданд низ аз ҷиҳати сужет, қисман аз рӯи услуби бадеӣ ва техникаи иҷрои худ ба релефҳои даврони ошӯрӣ ва павбобули наздиканд. Санъати меъмории Эрони Қадим (пешайвон, зинапоя,

мучассамаҳои бузург, ки дар даромадгоҳи қасрҳои шоҳӣ дар шакли ҳайвонҳои фантастикӣ гузонида шудаанд) аз таъсири меъмории Байнаппахрайн (Месопотамия)-и Қадим шаҳодат медиҳанд. Ниҳоят, анъанаи истифодаи васеи сутунҳоро форсҳо аз мисриён қабул карда буданд.

Вале аз ин ҳаргиз набояд чунин хулоса кард, ки санъати қадими Эрон нусхаи санъати халқҳои ҳамсоя будааст. Бузургии санъаткорони Эрони Қадим нест аз ҳама дар он зоҳир мегардад, ки онҳо бехтарин унсурҳои санъати халқҳои дигарро эҷодкоруна истифода кардаанд. Ҳамин муносибати эҷодкорӣ дар санъати меъмории Эрони Қадим равшан зоҳир мегардад, ки намунаҳои онро имрӯз дар тахти Чамшед мушоҳида кардан мумкин аст.

Шоҳони Сосонӣ бо мақсади баланд бардоштани шаъну шараф ва шӯҳрати давлатдории худ ба инкишофи навъҳои гуногуни санъат, аз ҷумла, наққошӣ, рассомӣ, меъморий, мусиқӣ, сурул, шоирӣ ва ғайра таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир мекарданд.

Ҳанӯз бунёдгузори давлати Сосонӣ – Ардашери Бобакон дар дарбор барои роҳбарӣ кардан ба корҳои санъаткорон ду хуррамбоширо нигоҳ медошт. Яке ба ғуруҳи санъаткорони санъати тасвирӣ, дигаре ба ғуруҳи ҳофизону мусиқичӣён ва шоирон роҳбарӣ мекард. Хуррамбошон дар базму шабнишинҳои дарборӣ интихоби ин ё он мусиқичиву ҳофиз ва мувофиқи хоҳиши шоҳаншоҳ ва ё меҳмонони олиқадрӣ ӯ иҷрои оҳангу сурудҳои дахлдорро ба роҳ мемонданд. Шоҳони сосонӣ барои дар дарбор нигоҳ доштани навозандагон сурудхонон, оҳангсозону шоирон ва дигар ҳунармандон маблағро дарег намедонданд.

Шоҳ Бахроми Гур барои дарбори худ аз Ҳиндустон 400 нафар мусикинавозон, овозхонон, раққосон, лӯхтакбозон ва масҳарабозонро оварда будааст.

Дар давраи ҳукмронии Хусрави II Парвиз (солҳои 591-629) ромишгарон ва сурудхонон ба се ғуруҳ ҷудо шуда буданд ва вобаста ба он ҳар кадом мақоми махсуси худро доштанд. Дар ин ҷо се навъи созҳои мусиқӣ-зарбӣ, торӣ ва нафасӣ мушоҳида мешуд. Дар байни созҳои зарбӣ даф, доира, таблак, дулул (як навъи таблак), нақора, ҳармӯҳра, ҷубакзан, нокус, танбӯра (табара), косат, занҷ, созҳои торӣ – танбӯр, тамбук, гижжак, барбат, даҳруд, рубоб, канора, занбур, созҳои нафасӣ –

най, карнай, аргунон (лабулабӣ), сургин, сурна, шохнай, танбур, мусикор, говдум, сиёҳнай, руитан, шайпур маълум буданд.

Санъаткорони давр Саркаш (арман), Накисо (юнонӣ), Гесу Навогар, Саркаб, Ризак, Хушарзу, Бомшод, Роматин, Озодсар ва дигарон дар асарҳои худ анъанаҳои санъати мусиқӣ ва мутрибии ниёгон – Ҳахоманишиёнро идома ва такмил дода, мавқеи мусиқию сурудро дар ҳаёти дарбор ва муҳити заҳматкашон қавӣ менамуданд. Онҳо фарҳапти мусиқии сосониро ба зинаҳои нав бардошта, дар рушду тапаққули санъати касбии Оли Сосон хидмати босазое мекарданд.

Асарҳои сози ва овозии ин санъаткорон бештар дар мавзӯҳои баҳор, кишту кор, дарав, ҳосилгундорӣ, динӣ, таърихӣ, асотирӣ, ишқӣ – романтикӣ, қаҳрамонӣ, фалсафӣ, ахлоқӣ – маънавӣ, тарбиявӣ эҷод мешуданд.

Давраи ҳукмронии Хусрави дуюми Парвизро ибтидои тапаққули мусиқии Аҷам меноманд. Дар ин давра дар Эрони Сосонӣ раванди ба касбҳо ҷудокунии санъати мусиқӣ, меъёрсозии назарияҳои мусиқӣ ва ягонагии услуб ва усулҳои иҷроӣ оғоз ёфта буд. Мусиқичиёни ин давра ба ду гурӯҳи асосӣ – сурудхонону ромишгарони касбӣ, оҳангсозон ва назарияпардозони мусиқӣ ҷудо мешуданд. Маҳз дар ҳамин давра асоси назарияи мусиқии на танҳо Эрон, балки тамоми Шарқ гузошта мешавад. Мусиқии Сосониён аз ҳудуди кишвар берун рафта, мавқеи ҷаҳонӣ пайдо карда буд.

Яке аз бузургтарин ромишгарони дарборӣ шоханшоҳи Сосонӣ Хусрави II Парвиз мусиқичии гениалӣ, оҳангсоз, мутриб, сурудхон, назариётчи ва ислохотчи мусиқӣ, асосгузори жанри мақом, шоир, сарвари санъаткорони дарбор Борбади Марвазӣ буд. Шӯҳрати эҷодӣ – ромишгарӣ ва шоирии Борбад ба дарбори Хусрави II Парвиз вобаста аст. Дар ин ҷо ӯ ба сифати сарвари мусиқичиёни дарбор (Хуррамбонӣ) 10 ё 20 соли умри худро сарф намуда, дар инкишофи минбаъдаи ҳаёти маданӣ ва маънавии Сосониён, пешрафти ҳамаҷонибаи санъати мусиқӣ давра ва навҳои гуногуни он, аз қабилҳои мусиқии созӣ, овозӣ, ҳамсароӣ ва якҷаҳонӣ, тапаққули гурӯҳи махсуси оҳангсозон ва аввалин назариётчиёни мусиқӣ, намудҳои гуногуни рақсҳои якҷа, умумӣ ва ғайра саҳми арзандае гузоштааст.

Борбад аз худ мероси гаронбаҳое гузоштааст. Мероси Борбад воқсан кам нест. Ӯ дар давоми умри на ҷаҳон зиёди

худ (43-50 сол) 360 суруд, 30 лаҳн ва 7 силсилаи сурудҳои шӯҳрона бо номи «Хусравонӣ» эҷод кардааст. Борбад дар инкишофи пазои классикии мусиқии мақом дар ҳаёти халқҳои маҷриқамин таъсири бағоят калон расонидааст. Анъанаи навозандагӣ ва иҷрои Борбад имрӯз дар мусиқии як қатор халқҳои ҷаҳон — тоҷику форс, ҳинду афғон, гурҷию арман, озару уйғур, узбеку туркман ва ғайраҳо равшан зоҳир мегардад. Бесабаб нест, ки ўро дар Шарқ на танҳо поягузори мусиқии анъанавии форсу тоҷик, балки аз ҷумлаи асосгузорони умуман санъати мусиқии Шарқ медонанд.

АДАБИЁТ. Адабиёти Эрони Бостон яке аз қадимтарин адабиётҳои ҷаҳон аст, ки дорои таърихи бой буда, дар давоми беш аз 2500 сол мунтазам рушд карда, анъанаҳои хоси адабии худро ҳифз намулдааст.

Дар инкишоф ва таппакули адабиёти қадими Эрон тамоми мардуми эронинаҳод саҳми арзанда гузоштаанд. Дар инкишоф ва рушди ин адабиёт маданияти қадимаи халқҳои ҳамсоя — опуриён, модҳо, эламиён, бобулиён, мисриён ва юнониҳо, ҳамчунин халқҳои Ҳиндустону Арабистон ва Озарбойҷон таъсири амиқ гузоштаанд.

Бидориҳои шифоҳии Эрони Бостон, ки ҳанӯз дар давраи ҷамоати ибтидоӣ эҷод шуда буданд, бештар моҳияти воқеӣ до-ранд. Ҳофизони қabilaҳо дар қиссаю дostonҳои худ асосан анъанаҳои қабиларо васф намуда, дар тасвири образи худоҳо низ муносибати реалии худро нишон медоданд. Дар қиссаҳои онҳо тасвири Худои олӣ дида намешавад.

Аз вақти ба давраи гуломдорӣ қадам гузоштани қабilaҳои Эронӣ адабиёт низ характери синфӣ пайдо мекунад. Ин хусусиятро бори нахуст дар образи пайғомбар Заратустра (асрҳои VII-VI то милод) дида мумкин аст. Баъдтар, аз вақти ба тахт омадани сулолаи Ҳахоманишиҳо (солҳои 558-330 то милод) ва ба дини расмӣ табдил ёфтани дини зардуштӣ синфӣи адабиёт ба ҳукми қонун меафзояд. Аз ҳамин вақт сар карда, ҳофизони қабилавӣ, яъне эҷодкорои халқӣ вазифадор карда мешуданд, ки дар шеър дostonҳои худ шӯҳро ба таври махсус қайд карда, аз худоҳо Аҳурамаздоро ҳамчун Худои олӣ ва нарастандаи ҳокимияти шӯҳӣ васф намоянд.

Аз давраи Сосониён ва баъд ҳофизони мардумӣ вазифадор буданд, ки шоҳро ҳамчун шоҳаншоҳ ба забон гиранд, дин ва ҳодимони он (коҳинон)-ро таърифу тавсиф намоянд.

Ҳамаи ин ба он далолат мекунад, ки адабиёти Эрони Бостон тадриҷан моҳияти реалии худро ғум карда, доираи эҷодиёти ҳофизони халқӣ маҳдуд ва худӣ онҳо ба хизматгори табакҳои болоии ҷамъият табдил ёфта, эҷодиёти онҳо ба ташвиқу тарғиби сиёсати расмӣ давлатӣ ва дини зардуштий равона мегардад.

Дар чунин вазъият дар Эрон таълимоти Монӣ паҳн мегардад. Монӣ дар таърихи адабиёти қадими Эрон ҳамчун асосгузори дини нав маълум аст. Монӣ соли 217 дар наздикии Бобулистон (Вавилон) дар оилаи маъруфи эронӣ таваллуд шудааст. Ӯ аввал ба Ҳиндустон ва баъдан ба ҷониби Эрон рафта, дини нави худро тарғиб менамояд.

Асоси таълимоти Мониро эътирофи муборизаи доимии ду мабдаъ – Хайру Шарр ташкил медиҳад. Монӣ вазифаи инсонро дар барқарор намудани Хайр дар зиндагӣ мебинад.

Таълимоти Монӣ ҳарчанд ба таълимоти динҳои зардуштию насронӣ наздикӣ дошта бошад ҳам, вале дар айни замон аз дини зардуштий фарқи ҷиддӣ низ дорад. Ин фарқият пеш аз ҳама дар эътирофи баробарии молӣ зоҳир мегардад.

Ҷаъолияти Монӣ ҳамчун тарғиботчи дини нав дар давраи барқароргардии империяи Сосониён (224-651), ки дини зардуштиро ба дини расмӣ давлатӣ ва тақвои худ табдил дода буданд, сар шудааст.

Ҳокимони аввали Сосонӣ, махсусан Шопури I (243-273) ба паҳншавии дини Монӣ мамониат намекарданд. Вале дере нагузашта, вақте онҳо фаҳмиданд, ки таълимоти Монӣ бар зидди мулқияти шоҳӣ ва дини зардуштий равона шудааст, он гоҳ ба таъқиби Монӣ шурӯъ намуданд. Ниҳоят, соли 276 хангоми аз мусофират ба Эрон баргаштани Монӣ ба даст меафтад ва бо фармони шоҳи Сосонӣ Баҳроми I (солҳои 274-276) зиндонӣ карда шуда, баъд ба ҳалокат расонда мешавад. Ҷасади Мониро ба қисмҳои ҷудо карда, бо мақсади тарсонидани пайравони Монӣ сари ӯро дар шаҳри Гунди – Шопур ба намоиши умум мегузоранд.

Дар таърихи адабиёти қадимаи Эрон бисёр асарҳо ба Монӣ нисбат дода мешаванд. Аз онҳо то имрӯз дар забони

арамсӣ – оромӣ, яъне суриёни ҳафт асари муқаллас донишашу-
да ва як қатор матнҳои тарғиботи-анъанавии таълимоти Монӣ
боқӣ мондаанду бас.

Яке аз ин асарҳо «Инҷили Монӣ» мебошад. Китоб аз 22
боб иборат буда, аз он дар забонҳои порсии миёна ва сугдӣ як-
чанд пораҳо то ба мо омада расидаанд. Китоби дуҷоми Монӣ
«Ганҷи ҳаёт» ва китоби сеҷумаш «Китоби асрор» мебошанд.

Асарҳои Монӣ хусусияти энциклопедӣ доранд. Монӣ
кӯшиш мекард, ки дар асарҳояш тамоми илмҳои замонашро
фаро гирад. Монӣ асоси муваффақияти ҳар як фарди ҷомеа
дар меҳнат ва муҳаббат ба он медид. «Дар он ҷое, ки муҳаббат
вучуд надорад – таъкид мекард Монӣ – тамоми ғайолияти ин-
сон номукамал мемонад».

Дар шеърҳои Монӣ тасвири манзараҳои табиат – тулуъи
оғтоб, раъду барқ, абрҳои осмон, мугчаҳои дарахтон, абри
пайсон ва ғайраҳо замзама карда шудаанд.

Монӣ мусиқӣ ва санъати тасвириро низ хуб медонист. Бе-
сабаб нест, ки ўро Монии наққош низ меномиданд. Бо вучуди
таъкиботи зиёд дини Монӣ дар Осиёи Марказӣ, дар Хитой
Фаластин, дар Европаи Шарқию Ғарбӣ пайравони зиёде пайдо
карда буд.

Дар таълимоти Монӣ орзуҳои деринаи халқи оддӣ ифода
ёфтааст. Дар яке аз порчаҳои гимни Монӣ, ки дар сарчашмаҳои
Хитой то имрӯз боқӣ мондааст муҳимтарин ҷиҳатҳои таълимо-
ти Монӣ инъикос гардидааст. Дар ин порча омадааст, ки мам-
лакати рӯшноӣ кишвари беҳадду канор буда, ҷустуҷӯи аввалу
охирӣ он бефоида аст. Дар он ҷо ҳеҷ гуна ҷабру зулм,
эҳтиҷмандӣ ва камбудӣ дида намешавад. Ҳама озоданд ва ҳар
кас мувофиқи хости худ зиндагӣ мекунад. Маҳз ана ҳамин
ғояҳои Монӣ ҳукуматдорони сосонӣ ва қоҳинони дини задуш-
тиро ба тасу ваҳм оварда буд. Онҳо дар таълимоти Монӣ
даъват ба исён бар зиддӣ мутлақияти шохӣ ва зӯроварӣ нисбати
қоҳинонро меидидаанд.

§2. Гул-гулшукуфийи фарҳанги халқи тоҷик дар давраи Сомониён (асрҳои IX-X)

Баъди забти давлати Сосониён арабҳо ба истилои Хуросону Вароруд, ки мулки бою пурфайз буд камар бастанд. Хуросону Вароруд дар арафаи ҳучуми арабҳо гирифтори парокандагии феодалӣ буданд, аз ин рӯ, ба арабҳои госиб муяссар гардид, ки ин сарзаминро ба осонӣ забт намоянд. Бо ҳамин дар Осиёи Миёна ҳукмронии арабҳо оғоз ёфт.

Аз тарафи арабҳо забт карда шудани давлати Сосониён, аз ҷумла Вароруду Хуросон ба пешрафти тамаддуни халқҳои ин сарзамин таъсири манфӣ расонид. Тамоми дастовардҳои фарҳангии мардуми Эрон, Вароруд ва Хуросон ҳамчун боқимондаҳои дини бутпарастии зардуштӣ несту нобуд карда шуда, ба ҷои забонҳои маҳаллӣ забони ягонаи арабӣ ҷорӣ карда шуд. Аз ҳамин вақт сар карда, дар Эрон, Вароруд ва Хуросон ба ҷои анъанаҳои ахлоқию фарҳангӣ ва маънавии маҳаллӣ меёрҳои нави ахлоқию фарҳангӣ, маънавию маишӣи исломӣ ҷорӣ карда мешавад. Тафаккури нави арабӣ ва маънавиёти он мазмун ва мундариҷаи асарҳои адабию бадеӣ ва ҳатто эҷодиёти даҳонии халқҳои ин кишварҳоро фаро мегирад. Исломи дар ин давра ҷӣ дар Шарқи Наздик ва ҷӣ дар Осиёи Миёна симои тамаддунро муайян менамуд.

Дар ҳаёти фарҳангӣ маънавӣ, динию илмӣи мардумони Эрону Осиёи Марказӣ арзишҳои тозаи исломӣ (мусулмонӣ) ва дар илми таърих мафҳуми нав – «тамаддуни арабӣ - исломӣ» мавқеъ пайдо кардан мегирад.

Аз асри IX сар карда, дар ҳаёти иқтисодӣ иҷтимоӣ ва фарҳангии мардуми тоҷик саҳифаи нав – эҳёи иқтисодӣ фарҳанги миллий оғоз меёбад. Бо дарназардошти комёбиҳои бе-назири ин давра дар соҳаи сиёсат, иқтисодиёт, фарҳанг, санъат, адабиёт, илму дониш, хоҷагии заминдорӣ, инкишофи касбу ҳунар, давлатдорӣ, шахрсозӣ, савдо, тиҷорат ин давраро «асри тиллоӣ» меноманд.

Бо гузашти айём дар Мовароуннаҳру (арабҳо Вародудро айнан тарҷума карда, Мовароуннаҳр номгузорӣ карданд) Хуросон аввалин давлатҳои миллий бо номи Тоҳириён (солҳои 821-873), Саффорӣён (солҳои 873-903) ва Сомониён (солҳои 875-999) таъкил карда шудаанд.

Ин давлатҳо дар ибтидои таъсисёбии худ ҳарчанд расман тоби хилофат бошанд ҳам, вале сарварони он бо ҳар роҳ кӯшиш менамуданд, ки дар ташкили хоҷагии кишвар, ба роҳ мондани умури омӯзишу парвариш ва риояи суннатҳои фарҳангию маънавии худ мустақил бошанд. Маҳз ҳамин истиқлол имконият дод, ки ҳокимияти устувори давлатӣ, хоҷагии муназзам ва суннатҳои фарҳангию маънавии аҷдодӣ барқарор карда шаванд.

Рушду нумӯи ҳаёти иқтисодӣ, фарҳангӣ ва маънавии халқи тоҷик асосан ба давраи ҳукмронии сулолаи Сомониён (солҳои 875-999) рост меояд. Сарачдои сулолаи Сомониён – Сомонхудо аслан аз ашрофони тоҷики Балх, Самарқанд ва Ӯ Тирмиз будааст. Ӯ дар замони арабҳо дини исломро қабул карда, ба пуштибонии волии Хуросон – намоёндаи халифаи Бағдод – Асад ибни Абдуллоҳ мушарраф мегардад. Вақте, ки дар оилаи Сомонхудо писар таваллуд меёбад ӯ ба хоҷаи дӯсташ Асад идни Абдуллоҳ писарашро Асад ном мегузорад. Асад ба воя расида, соҳиби ҷаҳор писар (Нӯҳ, Аҳмад, Яҳё, Илёс) мегардад. Ин наберагони Сомонхудо баъди ба воя расидан ба хидмати хилофат ҷалб мешаванд ва дар давраи халифа Маъмун Нӯҳ дар Самарқанд, Аҳмад дар Фарғона, Яҳё дар Ӯҷу Усрушан ва Илёс дар Ӯхрот ҳоким таъин мешаванд.

Онҳо баъди ба сари ҳокимият омадани худ барои ташкил додани давлати марказиятноки Сомониён камар мебандад. Нахуст ташкили ин кор насиби Нӯҳ мегардад. Вале дере нагузашта ӯ вафот мекунад. Кори оғозкардаи Нӯҳро бародараш Аҳмад идома медиҳад. Ӯанӯз дар давраи зиндагиаш Аҳмад ҳукмронии Самарқандро ба писараш Наср супорида буд. Баъди вафоти Аҳмад дар давраи ҳукмронии Насри I ибни Аҳмади Сомонӣ (солҳои 864-892) сулолаи Сомониён нуфузи зиёд пайдо карда, хеле мустаҳкам мегардад. Соли 875 хилофат Насри I-ро ҳамчун асосгузори сулолаи Сомониён эътироф намуда, ба вай ҳуҷрати идораи давлатро супорид.

Давлати мутамаркази Сомониён бо пойтахташ дар шаҳри Бухоро асосан дар давраи ҳукмронии Исмоили Сомонӣ (солҳои 892-907) мавқеи хоса пайдо менамояд. Аз рӯи гуфти сайёҳи араб Ибни Ӯавқал (нимаи дуюми асри X) «дар миёни подшоҳони Аҷам аз силсилаҳое, ки подшоҳиро аз якдигар ба ирс мебаранд, силсилаи монанди Сомониён вучуд надорад. Зеро инон қари-

муннасланд». Дар ҷои дигар ӯ доир ба Исмоили Сомонӣ чунин гуфтааст: «Исмоил подшоҳи бузург ва нексирӣшт ва соҳиби маноқиб ва маҳосини бисёр ва осори хуб мебошад».

Воқеан ҳам Оли Сомон бо маданиятнокӣ, бофарҳангӣ ва додхоҳии худ хеле машҳур гашта буданд. Беҳуда нест, ки шоир Лукарии Ғазавии ҷангнавоз дар яке аз шеърҳои ба вазири шоҳи Сомонӣ Убайдуллоҳ ибни Аҳмад бахшидааш таъкид мекунад, ки аз пешони ӯ «шуои дод» медурахшад ва шоир аз Худо илтиҷо мекунад, ки ҷашми бадро аз вазири Сомонӣ баргардонад:

*Ба сурат одаи омад, ба тинат нури субҳонӣ,
Худоё, ҷашми бад хоҳам, к-аз он сурат бигардонӣ.*

Адолатпарастии Исмоили Сомониро Низомулмулк (солҳои 1017-1092) дар китоби «Сийёсатнома»-аш тасдиқ карда, ӯро «саҳт одил» номидааст. Ба қавли файласуф ва муаррихи форсу тоҷик ибни Мискавейҳ Исмоили Сомонӣ қувваи асосии фатҳу зафарҳои худро дар иттиҳоди қавом ва пешравон, «ақлу хирад, ҳушёрӣ ва аҳлу ноаҳли ҷумла» медид. Ҳамин сиёсати сулҳу ошӣ, додхоҳӣ, адолатпарастӣ ва муттаҳидии дохилӣ буд, ки Исмоили Сомонӣ тавонист ҳуҷумҳои ҷандинқаратаи Амр ибни Лайсо рафъ намояду ҳуди ӯро асир гирифта, барои ҷазо ба Бағдод фириштад ва ба узру омурзиши ӯ ноил гардад. Маҳз сиёсати адолатпешагӣ ба Исмоили Сомонӣ имконият дод, ки дар сарзамини дар натиҷаи задухӯрдҳои дохилӣ харобу парешонгардида давлати бузургро ташкил диҳад. Исмоили Сомонӣ ташкилотчи моҳир ва сиёсатмадори беҳамто буд. Ӯ тавонист, ки ҳуҷумҳои бешумор ва пай дар пай муттаҳидаи туркони кӯчманчи тохтугозгарро зада гардонда, онҳоро дар лонашон асир гардонад.

Давлати Сомониён маҳз дар давраи ҳукмронии Исмоили Сомонӣ аз тобеияти ҳилофати араб пурра озод гардида, истиқлолияти том ва соҳибхитӣро мутлақро ноил гардид. Исмоили Сомонӣ тавонист, ки ин давлатро ба давлати мутамарказонидашуда, ободу зебо ва дар миқёси ҷаҳон бонуфузу боэтибор табдил диҳад.

Дар ин сарзамин халқу миллатҳои гуногунзабон ва гуногунмазаб дар иттиҳоди байниҳамдигарӣ дӯстона ҳаёт ба сар мебарданд. Ҳудуди давлати Сомониён дар нимоли то дарёи

Талас тул кашида, дар чануб ва ғарб сарзамини Хуросон, вилоятҳои шимолӣ Афғонистони имруза ва Эрони шарқиро дар бар мегирифт.

Тарзи давлатдории Исмоили Сомонӣ минбаъд аз тарафи дигар амирони Сомонӣ идома дода мешавад. Масалан, дар давраи ҳукмронии Насри II Сомонӣ низоми давлатдорие, ки Исмоил оғоз карда буд ба як тартибу низоми муайян дароварда мешавад. Дар кишвар сохторҳои давлатӣ таъсис дода шуда, функсияҳои ҳар кадоми онҳо амиқ муайян карда мешаванд. Дар натиҷа кишварзиро иқтисодиёт рӯ ба босҳудӣ меорад ва касбу ҳунар, илму адаб, санъату фарҳанг ғарбӣ мешаванд. Дар ин давра анъанаҳои мардумӣ ҷорӣ гардида, забони модарӣ ва адабиёти тоҷик ҳеле илқишӯф мешаванд.

Шаҳрҳои бузурги Бухоро, Самарқанд, Балх, Марв, Нишопур, Хучанд, Бунҷикат, Хатлон ба марказҳои тамаддуни халқи тоҷик табдил ёфта буданд. Дар пойтахти давлати Сомониён – шаҳри Бухоро аз тамоми ғушаю қанорҳои мамлакат олимону шоирон, рассомону санъаткорони зиёде ғирд омада буданд.

Дар давраи Сомониён мусиқии халқи тоҷик ҳеле навишта намое ёфта буд. Санъаткорон дар жанрҳои шаклҳои гуногуни мусиқӣ (тантананокӣ, ҳарбӣ, лирикӣ, мотамӣ) асарҳои эҷод мекарданд.

Дар мусиқии тоҷик навиштаҳои гуногуни соҳҳои мусиқӣ (торӣ, нафасӣ, ҳарбӣ) навишта мекарданд, сурудҳои ва оҳангҳои навишта ба навишта эҷод мешаванд. Дар эҷодиёти шоирон ва олимони навишта Рӯдакӣ, Сино, Абӯҳафси Сугдӣ, Абулаббоси Бахтиёр ва дигарон асосҳои назарияи санъати мусиқӣ бунёдгузорӣ мешавад.

Дар давраи Сомониён бинабар сабаби рушди шаҳрсозӣ ва илқишӯфи соҳтмони қонҳои, қушқонҳои, мақбараҳои ва масҷидҳои санъати меъмории, монументалии, ороишии, қандакорӣ, наққошӣ, ғилқорӣ ба таври қасбӣ ривҷ меёбад. Ҳамин қуна пешравӣ дар соҳаҳои қуллқарӣ, техникаӣ ва бадеӣ низ мушоҳида қарда мешуд.

Ҳамин тавр, ағар асри IX дар таърихи халқи тоҷик давраи эҳди иқтисодӣ ва фарҳангӣ бошад, пас асри X давраи рушди қунонии, қуносибатҳои феодалии, устуворқардии давлати қута-марказ, шуқуқонии қуваҳои истехсолқунанда, пешравии иқтисодиёт, рушди фарҳангу қунар, адабиёт, илму маърифат

махсуб мешавад. Вале мутаассифона, дар охирҳои асри X давлати Сомониён ба зиддиятҳои дохилидариборӣ, талош барои тоҷу тахт, чоҳу мансаб рӯ ба рӯ мегардад. Аз ин истифода бурда, феодалони маҳаллӣ зулму истисмори халқро дучанд зиёд мекунанд. Ин бошад эътирози халқро ба вучуд оварда, боиси ҳукмрон гардидани бенизомӣ дар кишвар мегардад. Вазъияти ба амаломада иқтисодии давлатро заиф намуда буд. Аз ин вазъият истифода бурда, соли 999 аз тарафи шимол қабिलाҳои туркони Қарахонӣ бо сарвариин Наср ва аз тарафи ҷануб Султон Маҳмуди Ғазнавиин турк ба давлати Сомониён ҳуҷум мекунанд ва ба мавҷудияти он хотима мебахшанд.

Аз ҳамин вақт сар карда, дар сазамини тоҷик ҳукмронии туркон оғоз меёбад.

Тоҷикон дар давраи Сомониён дар ҳаёти иқтисодӣ, фарҳангӣ ва миллии худ ба комёбиҳои зиёди назаррас ноил гардида буданд.

Инкишофи шаҳрҳо

Нишонаи мустаҳкамшавии сохти феодалӣ дар асрҳои IX-X ташаккули пурраи шаҳрҳои феодалӣ буд. Дар замони Сомониён густаришёбии шаҳрҳо гуногун буд. Баъзе шаҳрҳо дар дохили шаҳристонҳо васеъ шуда, аз доираи вай ҳам берун мебаромаданд. Дигар шаҳрҳо дар заминаи работҳо ривож ёфта, намуди навро мегирифтанд. Ғуруҳи сеюми шаҳрҳо бевосита аз шаҳрҳои кӯҳна пайдо мешуданд. Яке аз шаҳрҳои он замон Бухоро аз се қисм – арк, шаҳристон ва работ иборат буд.

Шаҳристон маркази иқтисодӣ – сиёсӣ буда, дар он ҷо бозор, гузари ҳунармандон, қорвонсаройҳо, масҷиду мадрасаҳо, қасру қушқҳо ҷойгир буданд. Дар қисми Регистон бошад, дарбори амир, биноҳои девонҳо бунёд шуда буданд. Берун аз девори Шаҳристон дар се тарафи дигар дӯкониҳои атторон, бозорҳо, меҳмонхонаҳо, гузаргоҳҳои тоҷирону ҳунармандон работро ташкил медоданд. Работ девор ва ёздаҳ дарвоза дошт. Кӯчаҳои Бухоро сангфарш буда, иморатҳо аз хинг, килк ва ҷӯб сохта мешуданд.

Маркази иқтисодӣ-сиёсӣ аз шаҳристон ба работҳо кӯчид ва работҳо дар ташкили шаҳрҳои феодалӣ нақши маҳсус доштанд. Бо ин роҳ шаҳрҳои Самарқанд, Марв, Нишопур ва ғайра пеш мерафтанд. Дар ин шаҳрҳо қасрҳои боҳашамати феодалон, корчаллонҳо, савдогарон, рӯхониён, арбобони давлатӣ,

биноҳои маъмурӣ, масҷиду мадраса, хонакоху ҳаммомҳо сохта шуда буданд.

Шаҳрҳо бо ёрии корезҳо, кубурҳои сафолӣ, наҳрҳои зеризаминӣ ва ҳавзҳои сунъӣ аз об таъмин карда мешуданд. Ба тозагӣ қатъиян риоя карда мешуд. Шаҳрҳои Осиёи Миёнаи он давра назар ба шаҳрҳои Аврупо пешрафта буданд. Дар Самарқанду Марв то 200 ҳазор аҳоли иқомат мекарданд. Сармоядорон ва ашхоси савлатманди шаҳрҳо дар деҳот ҳам сохибони мулку заминҳои зиёд буданд. Масалан, рӯхониён дар шаҳр сохиби раста ва дуконҳои савдоӣ буда, дар деҳот заминҳои зиёде доштанд.

Тасудоди асосии шаҳриёро хунармандон таъкил дода, дар гузарҳои кулолгарон, заргарон, чармгарон, бофандагон, охангарон, чӯбтарошон ва ғайра сукунат доштанд. Хунармандоне, ки побанди феодалон буданд метавонистанд худро аз феодал харида озод кунанд. Дар хунармандӣ тақсимои табақавӣ ва меҳнат ҳукмфармо буд. Косибон ба устод - ҳуҷаин, муздор - ёрдамчиӣ устод ва шогирд тақсим мешуданд. Дар хунармандӣ меҳнати занон ва мардикоронҳам истифода мешуд. Густариши тиҷорат ва хунармандӣ раванди аз кишоварзӣ ҷудо шудани ҷорводорию хунармандиро тезонид.

Аз нимаи аввали асри X сар карда, дар Осиёи Миёна тарзи таълимоти Қарматӣ оғоз ёфта буд. Ин таълимот дар заминаи ҳаракатҳои ҷидди феодалии деҳқонон ва бодиянишинони вилоятҳои марказии хилофати араб дар нимаи дууми асри IX пайдо шуда, баъдтар дар дигар вилоятҳо низ паҳн гардид.

Бисёр намоёндагони пешқадами илму адаби ҳамоно замон тоҷик - Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Сино ва дигарон ба таълимоти қарматӣ то андозасе таваҷҷуҳ доштанд. Дертар қарматӣ бо исмоилиён омехтанд.

Иқтисодиёт дар замони Сомониён

Ҳаёти осоинта, истиқлолият, аз байн рафтани таҳдиди бодиянишинони турк, идоракунии бонизомии давлат сабаби инкишофи мамлакат гардид. Барои обёрӣ аз дарёҳои Омӯ, Сир, Зарафшон, Мурғоб, Руди Пур, Қашқадарё, Вахш, Кофарниҳон, Сурхоб, Сафедоб, Хинғоб истифода мешуд. Ин гуна иншоотҳо дар ҳудуди Самарқанд иаҳр ва даргоғҳои бузурги Ғубор,

Бузмаҷон, Синавоб, Ингиҳон, Фай дар худуди Бухоро Шохрӯд, Кармина, Шопурком, Харканрӯд, Хитфар, Самҷен ва ғайра заминҳои зарҳези водии Зарафшонро шодоб мекарданд. Аз рӯду чашмаҳои кӯҳӣ, обанбору корезҳои сунъӣ низ васеъ истифода бурда мешуд.

Кишоварзон ғандум, чав, биринҷ, арзан, лубиё, маҳсар, загир, пахта ва дигар зироатҳоро парвариш мекарданд. Кирмакпарварӣ ҳам тараққи карда буд. Дар боғҳо зардолӯ, шафтолӯ, себ, нок, бихӣ, олуча, гелос, анор, анҷир, чормағз, бодом, ангурҳои гуногун ва шаҳдин парвариш мешуданд. Павъҳои гуногуни харбуза, тарбуз ва меваи хушк аз исъматҳои беҳтарини деҳқонон буданд. Шугли писандидани тоҷикон чорвопарварӣ ҳам буд. Дар нақлиёт ва рӯзгор аз асп, хар, хачир, уштур ва қутосу барзаговҳо истифода мешуд. Рамаҳои зиёди бузу ғусфанд, пода ва ғаллаҳои сершумор дар чарогоҳҳо нигоҳубин карда мешуданд.

Истифодаи маъданҳои кӯҳӣ ба монанди сангҳои қиматбаҳои лаъл, дур, лочвард, булур, нукра, фируза, марворид, тилло, ғач, оҳан, мис, қалъагӣ, биринҷӣ, нашатир, мум, симоб, ангиштсанг, нафт, намак, қурғошим, мармар, зок, замч, ақиқ, нилум ва кварц ба роҳ монда шуда буданд.

Корхонаҳои фулузӣ дар Фарғона, Хучанд ва Истаравшан (яроқ, олоғи кишоварзӣ, зарфҳо), Нишопур (сузан, корд), Ҳирот (шамшерӣ пулодин), Тирмиз ва дигар ҷойҳо мавҷуд буданд. Техникаи коркарди фулузот ҳам пеш рафта буд.

Кулолгарони сеҳрофарини Самарқанд, Марв, Нисо, Балх, Тирмиз, Ҳулбук, Мунк, Дарвоз, Рашт, Хучанд, Пайканд, Варахша ва дигар шаҳрҳои зарфҳои зебову нозук меофариданд. Зарфҳои рӯзгор ва ороишӣ хеле маъмул буд. Ҳунари волои шишасозӣ ва аз шиша сохтани чизҳои зарурии рӯзгор дар Тирмиз, Марв, Ҳулбук, Афросиёб, Варахша, Хучанд, Мунк, Ҳаловерд (Қургонтеппа) рушду нумӯ ёфта буд.

Пешрафти кишоварзӣро саноат ва ҳунармандӣ савдои дохилӣ ва беруширо ривоч бахшид. Хусусан савдо бо бодиянишинони чорводор пеш рафта буд. Бозорҳо, дукону растаҳои тоҷирони маҳаллиро хориҷӣ хеле афзуда буданд. Бозор ва тичорат дар Бухоро, Самарқанд, Банокат, Хучанд, Тирмиз, Балх, Ҳирот, Марв, Нишопур ривоч ёфта, ин шаҳрҳоро ба мар-

кази мубодилаи моли кишварҳои Шарку Ғарб табдил ёфта буданд.

Осиёи Миёна маркази ярмаркаҳои тичоратӣ ҳам буд, Корвонҳои тоҷирони Осиёи Миёна ба сӯи Аврупо, Мугулистон, Чин, Эрон, Қафқоз, Бағдод, Бобулистон рафтуомад доштанд. Барои таъмини бехатарии корвонҳо дар сари роҳҳо бандҳо (застаҳо) сохта шуда буданд. Бочгирӣ ба хазина даромади калон меовард. Дар муомилоти молӣ-пулӣ тангаҳои тиллоӣ, нукратӣ ва мисӣ (дирамҳои исмоилӣ) истифода мешуданд. Ин тангаҳо асосан дар савдои байналхалқӣ дар муомилот буданд.

Марказҳои сикказанӣ Бухорою Самарқанд, Балху Нишопур, Хатлону Уструшан буданд. Савдогарон тангаҳоро бо кӯмаки саррофон ба чекҳо иваз карда метавонистанд.

Илму фарҳанг ва адабиёт.

Асрҳои IX-X замони шукуфоии илму фарҳанги халқи тоҷик буд. Эҳёи нави маданияти халқи тоҷик дар замони Тоҳириён ва гул-гулшукуфӣ он дар даврони Сомониён рух дод.

Забони тоҷикӣ (форсӣ-дарӣ) забони арабиро дар қорҳои давлатию адабиёти бадеӣ, назму наср ва қисман дар илм танг карда баровард. Сомониён дар дарбори худ шоирон, олимон, адибу санъаткоронро ғирд оварда, машҳури ҷаҳониён ғашта буданд. Дар ин қор саҳми вазирони орифи Сомонӣ Балъамӣ ва Ҷайҳонӣ хеле бузург буд. Шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Балх, Марв, Нишопур, Ҳирот, Хучанд, Хулбук ва ғайра марказҳои асосии илму фарҳанг ба ҳисоб мерафтанд.

Дар Бухоро саромадони забардасти илму фарҳанги тоҷик ба дунё омада, бузургтарин асарҳои илмию адабӣ ва ёдгориҳои муҳташами меъморову қандакориро офариданд. Дар китобхонаи Сомониён «Савонсх-ул-Ҳикмат» («Ганҷинаи Ҳикмат») нодиртарин асарҳои илмӣ-адабӣ, санъат ва ғайра махфӯз буданд, ки аз онҳо Абӯалӣ ибни Сино истифода кардааст. Бозори китобфурӯшӣ низ дар авҷ буд. Дар шаҳрҳои он давра теъдоди мадраса ва масҷидҳо кам набуд. Ҳаракати шуубия алайҳи ҷаҳолатпарастони араб идома меёфт.

Дар асарҳои офаридаи уламо ва удабон он замонҳо зиндагии заҳматкешон акс нашудааст. Вале ҳаёту маишат ва

рузгори аён ашроф санохонӣ шудаанд. Дар асрҳои IX-X афкори ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва фалсафии халқи тоҷик хеле пеш рафта буд. Ба ин фалсафаи Эрон, Ҳиндустон, Арабистон ва Юнон таъсири хуб расонида буд. Мавқеъ ва мақоми равиҳои фалсафӣ ва ҷараёнҳои фалсафӣ ба мисли исмоилия, қармат, та-саввуф дар эҷодиёти мутафаккирони халқи тоҷик мавқеи хоса дошт. Бузургтарин файласуфони халқи тоҷик дар он замон Розӣ, Абӯнасор Форобӣ ва Абӯалӣ ибни Сино буданд.

Абӯалӣ Ҳусайн ибни Абдулло ибни Сино. Абӯалӣ ибни Сино соли 980 дар деҳаи Афшанаи наздикии Бухоро таваллуд ёфта, баъдтар бо аҳли оила ба шаҳри Бухоро кӯч бастаанд. Дар ин ҷо мактабҳои қарда, дилбохтаи фалсафа, тиб, мусиқӣ, санъат ва назму наср гардид. Баъди сарнагун шудани давлати Сомониён зери таъқиби шох Маҳмуди Ғазнави турк ба Хоразм, Хуросон ва шаҳрҳои мухталифи Эрон ҳиҷрат қарда, баъди касалии вазгин 10 июни соли 1037 дар Ҳамадон вафот кард. Абӯалӣ ибни Сино дар тиб, фалсафа, математика, ахлоқ, равоншиносӣ, риёзиёт, тасвири олам, кимия, ботаника, забоншиносӣ, мусиқӣ ва дигар илмҳо асарҳои зиёде офаридааст. Асарҳои оламшумулӣ ӯ «Китоб-ул-шифо», «Ал-қонун – фиттиб», «Донишнома» ва ғайра ӯро машҳури ҷаҳон гардониданд.

Вай энциклопедисти замонаш буд. Ӯ асосан дар се соҳаи илм хизматҳои шоён қардааст: тиб, фалсафа ва адабиёт. Асари ӯ дар соҳаи тиб «Қонуни илми тиб» мебошад, ки энциклопедияи тиббӣ маҳсуб шуда, дар тӯли асрҳо китоби рӯимизии табибони Шарқи Ғарб буд. Аз 200 асари илмӣ Абӯалӣ ибни Сино 50-тоаш ба фалсафа бахшида шудаанд, ки дар байни онҳо «Донишнома» ва «Китоб-ул-Шифо» ҳама намоёнро ишғол менамоянд. Дар соҳаи адабиёт ҳам Абӯалӣ ибни Сино як қатор асарҳо навиштааст, ки характери фалсафӣ, тиббӣ ва этикиро ахлоқӣ доранд. Фалсафа ба ақидаи Абӯалӣ ибни Сино илм дар бораи умуман ҳаётӣ мебошад. Вай фалсафаро ба се қисм ҷанба, физика (таълимот дар бораи табиат); математика (илм дар бораи роҳи донишҷӯи табиат ва инсон) ва метафизика (илм дар бораи роҳи донишҷӯи ҳаётӣ умуман) тақсим мекунад.

Абӯалӣ ибни Сино яке аз донандагони ҳақиқӣ фалсафаи Арасту буд. Ҳамчун олим, табиб ва табиатшинос ӯ мавҷудияти объективии табиатро эътироф мекард.

Сино олами материалиро абадӣ медонист. Аз ин рӯ, баъзе догматикҳои дини ислом Абӯалӣ ибни Синоро «кофир» ва «бе-диқ» эълон карда, таъкиб мекарданд. Сино тарафдори ақидаҳои дуалистии Арасту буд.

Муҳаммад Абубакри Розӣ (Закариёи Розӣ солҳои 864-925). Закариёи Розӣ яке аз машҳуртарин олимони замони худ буд. Ӯ оид ба фалсафа, тиб, кимиё як қатор асарҳои илмӣ таълиф намудааст. Асарҳои машҳури ӯ «Тибби рӯҳӣ», «Сиратул фалсафа», «Қонунҳои табиӣ фалсафа», «Мулоҳизаҳо дар бораи вақт ва фазо» мебошанд, ки дар онҳо таълимоти фалсафии худро баён кардааст. Аз ҷумла, ба ақидаи ӯ Офаридгор, рӯҳи умумӣ, фазои мутлақ ва вақти мутлақ асоси оламро ташкил медиҳанд. Дар таълимоти худ Закариёи Розӣ материяро бо ҳамаи хусусиятҳои он бо Худо баробар ҷишон медиҳад, ки дар ҳамон вақт ин таълимот аҳамияти бузург дошт. Ӯ ҳаракатро хосияти материя мешуморид. Мутафаккир масъалаи асосии фалсафаро аз мавқеи материалистӣ ҳал менамояд. Дар баробари ин Закариёи Розӣ дар таълимоти худ ба идеализм ҳам гузаштҳо кардааст. Масалан, ӯ чунин мешуморид, ки чизҳои материалӣ ва умуман табиат, ба монанди Офаридгор – Худо табиатан якбора пайдо шудаанд. Баъдтар мутафаккирони бузурги Европа Голбах, Гелветсий ва Фейербах дар ин бора муҳокимаронӣ кардаанд.

Файласуфи маъруфи дигари он замон **Ал-Форобӣ** (Абунасер Муҳаммад ибни Тархон Форобӣ солҳои 870-950) буд. Ӯ математик, табиб ва файласуфи бузурги замонаш ба шумор мерафт. Вай тафсиргари асарҳои Арасту буд, аз ин рӯ, лақаби «шорех» ва «тафсиргар»-ро гирифта буд.

Мутафаккир масъалаи асосии фалсафаро ба таври идеалистӣ ҳал карда буд. Мисли дигар мутафаккирони асримиёнагӣ Форобӣ Худовандро сабаби асосии ҳастӣ мешуморид. Олами моддӣ, ба ақидаи Форобӣ аз шаш унсур иборатанд, ки инҳоянд: элементҳои оддӣ, минералҳо, растаниҳо, ҳайвонҳо, инсон ва ҷисмҳои осмонӣ. Вай чунин мешуморид, ки сарчашмаи дониш органҳои ҳис мебошанд ва олам донисташаванда аст.

Дигар олими машҳури асри IX-и тоҷик **Абӯҷаъфар Муҳаммад ибни Мусо-ал-Хоразмӣ** буд. Ӯ асарҳояшро асосан дар академияи илмҳои Бағдод эҷод кардааст. Ал-Хоразмӣ ба

илми риёзии ҷаҳонӣ тартиби ҳисобкунии ҳиндӣ ва асосҳои алҷабрро дохил намуда, дар риёзиёт давраи навро кушод. Дар соҳаи пучум ал-Хоразмӣ ҷадвалҳои пурқимате тартиб дода буд, ки онҳо асоси корҳои илмии мунаҷҷимони баъдинаи ҷаҳон гардиданд. Ӯ илми алгебраро ҳамчун шӯҳаи нави математика ба вучуд овард. Ал-Хоразмӣ ҳамчун табиатшиноси машҳур якҷанд асарҳо, махсусан «Ҷадвалҳои астрономӣ» «Нишонаҳои шакли замин», «Рисолаи соатҳои офтобӣ»-ро навишт, ки онҳо баъдтар ба забони латинӣ чоп шуда, мутафаккиро дар Ғарб Шарқ машҳур гардониданд. Асарҳои мутафаккир дар таълиқҳои тафаккури фалсафии мутафаккирони ояндаи ҷаҳон кӯмаки калон расонидаанд.

Олимони машҳури он замон риёзидонҳо Аҳмад ибни Абдулло ал-Марвазӣ, Абулҳасан Алӣ ибни Аҳмад ал-Насавӣ, мунаҷҷимони машҳур Ҷаъфар ибни Муҳаммади Балхӣ, Абулаббос ал-Фаргонӣ, Абулмуҳаммади Хучандӣ ва дигарон буданд. Абулмуҳаммади Хучандӣ ихтироъкунандаи асбоби зовиясанҷии радиусаш 40 метр буда, он дар расадхонаи Улугбек ба таври васеъ истифода шудааст. Дар соҳаи ҷуғрофия асарҳои Аҳмад ибни Муҳаммад ал-Сарахсӣ, ал-Марвазӣ, ал-Балхӣ асоси асарҳои ҷуғрофияшиносони араб – Истаҳрӣ, ибни Хауқал, Мукаддасӣ ва дигарон гардидаанд. Хусусан асарҳои ал-Балхӣ «Сурати иқлимҳо», «Намуни мамлакатҳо», «Тақсимоти шаҳрҳо» хеле машҳур буданд.

Вазири бомаърифати Сомониён Ҷайхонӣ дар асарҳои ҷуғрофии худ тасвири дунё, ғуфторҳо оиди офариниши олам, тасвири даррандаҳо, шаҳрҳо, нойтахтҳо, баҳрҳо, дарёҳо, иқлимҳо, халқҳо ва ғайраро додааст. Асари ҷуғрофии муаллифи номаълуми асри X «Худуд-ул-олам», ки бо забони тоҷикӣ навишта шудааст аз беҳтарин асарҳои ҷуғрофӣ буда, бидуни маълумотиҳои нодири ҷуғрофӣ, боз роҷеъ ба масоили савдо, кишоварзӣ, касбу ҳунарони мардумӣ хабар медиҳад. Инкишофи илми тиб, саноати кӯҳӣ, истеҳсоли рангҳо, шина, қоғаз ва коркарди нӯст ба густариши илми кимиё сабаб шудаанд.

Олими машҳури соҳаи кимиё Ҷобир ибни Ҳайан (Гебер)-ро дар Ғарб падари алхимия медонанд.

Асарҳои Абӯбакри Бухорӣ «Ҳидоят-ул-муталлимин», «Китоби набз» ва «Китоби таърих» («Анатомия») бо забони тоҷикӣ шино шуда, ба анатомия, физиологияи одам ва касалиҳои

усулҳои табобати онҳо маълумотҳои умумӣ медиҳанд. Олимони дигари соҳаи тиб ва кимӣ Ҳаким Майсарӣ, Абумансур ал-Хиравӣ ва сарвари онҳо Абӯалӣ ибни Сино буданд.

Дар қатори олимони табиатшинос олимони соҳаҳои таърих, забон ва ғайра кам набуданд. Хусусан, асарҳои муаррихон Абӯабдулло Муҳаммад ал-Ахборӣ (Таърихи Саффорӣён), ас-Саломӣ («Таърихи ҳокимони Хуросон»), Абубакр Наршахӣ («Таърихи Бухоро»), Муҳаммад Балғамӣ «Таърих ар-русул вал-мулук» дорои аҳамияти бузургӣ таърихӣ мебошанд. Таърихдонҳои дигари он замон Аҳмад ал-Фаргонӣ, Абумуайяди Балхӣ, Абӯабдулло ал-Хоразмӣ ва дигарон буданд.

Замони Сомониён давраи раванк ва напъунамои забону адабиёти тоҷик буд. Забони тоҷикӣ забони умумихалқӣ ва забони илму адаб гардида буд. Бо ин забон шоирони асри IX Ҳаким Абӯҳафси Сугдӣ, Ҳанзалаи Бодғисӣ, Муҳаммад бини Васиф (асосгузори қасидасароӣ), Бассоми Курд, Фирӯзи Манриқӣ, Абӯсалҳи Гургонӣ шеърҳо гуфтаанд.

Дар асри X адабиёти тоҷик гул-гул шукуфт. Худи Сомониён, ҳокимону вазирони онҳо аз қабили Тоҳир ибни Фазли Чагонӣ, Амир Абулмузаффари Чагонӣ, Ҷайхонӣ, Абулфазли Балғамӣ, Абӯалии Балғамӣ, ки шоиру адабиётдӯст буданд, дар пешрафти адабиёти тоҷик саҳми босазои худро гузоштаанд. Адабиёти подир тарҷума ва тирд оварда мешуд. Шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Марв, Ҳирот, Балх, Чагонӣён, Нишопур марказҳои адабӣ гардида буданд.

Дар асри X шоирон Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Шаҳиди Балхӣ, Абулнуқури Балхӣ, Абӯтоҳир Хусравонӣ, Ҳаббози Нишопурӣ, Маъруфи Балхӣ, Шокири Бухорӣ, Истиғнои Нишопурӣ, Турки Киштӣ, Абумуайяди Балхӣ, Равнақии Бухорӣ, Дақиқӣ, Киндӣ, Кисони Марвазӣ ва дигарон дар ғанҷинаи адабиёти тоҷик ҳиссаи бузург гузоштаанд. Онҳо дар офаридаҳои худ ҳақиқати ҳаёт, зиндагии дарбор, воқеаҳои таърихӣ, ишқу муҳаббат, ахлоқ, хирадмандӣ, нақӯкорӣ, зебоиҳои табиат ва шириниҳои зиндагиро сурудаанд. Шаклҳои маълуми назми асри X тоҷик аз қасида, маснавӣ, ғазал, рубой, қитъа ва ғайраҳо иборат буданд.

Дар байни шоирони асри X сардафтери адабиёти классикӣ форсу тоҷик устод Абӯабдулло Ҷаъфар бини Муҳаммади Рӯдакӣ ҳама намояндагари ишғол менамояд. Рӯдакӣ соли

858 дар деҳаи Рӯдак-и шаҳри Панҷакентӣ имруза ба дунё омада, соли 941 дар ҳамон ҷо вафот кардааст. Истеъдоди баланди шоирӣ, ромишгарӣ ва овози фораи Рӯдакиро ба дарбори Сомониён овард, ки зиёда аз нисфи умрашро дар он ҷо гузаронд. Рӯдакӣ на танҳо шоири мохир, балки донишманди бузург низ буд.

Рӯдакӣ ғайр аз қасида, рубой, газал, қитъа, якчанл маснавӣ ба монанди «Калила ва Димна», «Даврони офтоб», «Синбоднома» ва монанди инҳоро навиштааст. Ӯ дар асарҳои худ ҳаётдӯстӣ, инсонпарварӣ, зебоӣҳои табиат, ақлу хирад, мардонагӣ ва накукориро месарояд. Дар шароити иҷтимоӣ-сиёсии ҳамон давра Рӯдакӣ хушбахтии инсонро дар аз худ намулдани илму маърифат меид. Барои фикрҳои пешқадам Рӯдакӣ аз дарбор ронда шуда буд. Шоири забардаст охири умрашро дар бенавоӣю мӯхтоҷӣ дар байни халқ дар диёри худ гузаронидааст. Дигар шоири намоёни форсу тоҷик Абулқосим Фирдавсӣ буд.

Абулқосим Фирдавсӣ. Шоири забардасту ватандӯст, офаридаи эпоси қаҳрамони форсу тоҷик Абулқосим Фирдавсӣ соли 941 дар Тус аз оилаи заминдор ба дунё омада, соли 1020 вафот кардааст. Фирдавсӣ тамоми донишҳои замони худ, бахусус таърихи форсу тоҷикро аз худ карда, ҳамчун донандаи хуби забони форсӣ ва арабӣ дар тӯли 30 соли заҳмат асари безаволи худ «Шоҳнома»-ро дар ҳаҷми 60 ҳазор байт эҷод кардааст. Ин шоҳасарро Султон Маҳмуди Ғазнавӣ турк навишандид ва ҳатто барои дастгири ҷазо додани Фирдавсӣ фармон ҳам дода буд.

Дар «Шоҳнома» Фирдавсӣ ҳаёти асотирӣ ва таърихии халқҳои эронинаҷдро тасвир намуда, воқеаҳоро ба ҳаёти замонаи худ наздик ва алоқаманд кунонидааст. Ӯ ҳамчун шоҳиди воқеии ҳодисоти таърихии замонааш гоҳ аз номи қаҳрамонон ва гоҳ аз номи худаш муносибаташро нисбат ба он воқеаҳо баён кардааст. Замони Фирдавсӣ даврас буд, ки мавҷудияти давлати Сомониёнро ҳучумҳои душманони хориҷӣ ва муборизаҳои байнихудии дохилӣ дар зери хатар гузошта буданд. Дар чунии вазъият ғояҳои ҳимояи ватан, садоқат ба он, муттаҳидшавӣ, қаҳрамонӣ ва далерӣ, ки дар «Шоҳнома» илғиқос ёфтаанд аҳамияти калони ватанпарварӣ доштанд. Дар «Шоҳнома» ҳаёти ошӯшта ва меҳнати одамон дар ҷои аввал гузошта шуда-

аст. «Шохнома» монанди асарҳои «Одиссея» ва «Иллиада» ғанҷи бебаҳосост ба ҳазинаи маданияти ҷаҳонӣ.

Дар асрҳои IX-X назм бо мусиқӣ иртиботи ногуфтагӣ дошт ва назарияи мусиқӣ ба вучуд омада буд. Яке аз ромишгарону овозхонони маъруф Рудакӣ якҷанд асбоби мусиқӣ, аз ҷумла, ўд, ҷанг ва барбадро мохирона менавост. Рудакӣ асбоби мусиқӣ – ўдро ихтироъ карда, ду оҳанги классикӣ – тарона ва уфарро ба вучуд овардааст. Шоирон –навозандагон Абӯҳафси Сугдӣ, оҳангсоз Абӯсолиқ, шоир ал-Хуросонӣ, ҷангнавоз Луқари Ҷангзан, ромишгар Абулаббос Бахтиёр, тамбурҷӣ Алибегӣ, найнавоз Зилзили Резӣ, найнавоз Исои Барбатӣ, сарояндаи хушӯвоз Сиги Заррина ва дигарон устодони мохире санҷати он давра буданд.

Дар соҳаи назарияи мусиқӣ Абуалӣ ибни Сино ҷор асари махсус навиштааст, ки яке аз онҳо «Рисолаи мусиқӣ» аст. Дар «Донишнома» ва «Китоб-ул-шифо» ба мусиқӣ бобҳои махсус бахшидааст. У ба ҷои мусиқии яқовозаи қадимӣ мусиқии дуовозаро дар мусиқии халқӣ ҷорӣ намуд. Абуалӣ ибни Сино сурнай ва ғижжакро ихтироъ кардааст. Мусиқӣ дар ҳаёти шахсӣ, ҷамъиятӣ, сиёсӣ, динӣ, иду хурсандихо ва рӯзҳои ғаму мотам истифода бурда мешуд.

Дар асрҳои IX-X оҳангҳои мусиқии достонӣ, суруд, тарона, хусравонӣ, уншоқ, рост, бода, ироқ, зерафканда, бӯсолиқ, сипохонӣ, наво, баста ва ғайра иҷро карда мешуданд. Тамбур, рубоб, ҷанг, барбат (панҷтор), руд, най, сурнай, шохнай, шохруд, шайнур, карнай, даф (дойра), табл ва дигар асбобҳои мусиқӣ мавҷуд буданд ва ба таври васеъ истифода бурда мешуданд. Халқи тоҷик дар ин давра сарояндагон, навозандагон, ромишгарон, назариётчиёни мусиқӣ, асбобҳои гуногуни мусиқӣ, оҳангсозони зиёдеро ба вучуд овард, ки мусиқии классикӣ тоҷикро аввал дар шакли «Дувоздаҳ мақом» ва дертар дар шакли «Шашмақом» дар асоси анъанаи қадимаи худ мураттаб сохта, онро минбаъд такмили илқишӯф дод.

Ҳамин тавр, дар давраи ҳукмронии Сомониён Мовароуннаҳру Хуросон ба марказҳои муҳими илму фарҳанги халқи тоҷик табдил ёфта буд. Илму фарҳанги халқи тоҷик аз машириқ то ба мағриб паҳн гашта, дар дилу дида ва ҳаёти халқҳои ҷаҳон мавҷеъ ва мақоми хоса пайдо карда буд.

Ташаккули халқияти тоҷик. Раванди ташаккули халқи тоҷик ҳанӯз ҳеле барвақт, пеш аз ҳучуми арабҳо ба Хуро-

сон ва Вароруд ба вучуд омада буд. Вале истилои арабҳо ин равандро суст карда, ба қафо партофт. Пайдоиши давлатҳои Тоҳириён, Сафориён ва Сомониён вазъиятро ба кулӣ тағйир дод. Дар замони Сомониён тоҷикон умумияти томи забонӣ, ҳудудӣ ва маданӣ пайдо карда, сокинони вилоятҳои мухталиф бо ҳамдигар алоқаи зичи иқтисодӣ доштанд. Аҷдодони халқи тоҷик бохтариҳо, тахориҳо, сугдиҳо, хуросониҳо, фарғонагиҳо, хоразмиҳо, портҳо ва марғиёниҳо мебошанд. Ҳиониҳо, кидориҳо ва ҳайтолиён низ ҷузъиётиҳои муҳими ташаккули ҳандаи халқияти тоҷиканд. Баъзе турку арабҳо ҳам ба ҳайати тоҷикон ворид шуданд. Ҳайтолиён тоҷиконро аз асорати Сосониён ва туркҳо паноҳ дошта, дар ҳудуди ватани аҷдодии тоҷикон як давлати марказиятнок ташкил доданд ва ба ҳуввияти тоҷикӣ қувва бахшиданд.

Забони тоҷикӣ дар асоси лаҳҳои бохтарӣ, сугдӣ, сакоӣ, портӣ ва асосан дариي Хуросонӣ дар асри IV-VI чой ва мақоми худро пайдо карда буд. Вале дар асрҳои VII-VIII дар Сунд, Кеш, Истаравшан лаҳи сугдӣ, дар Тахористон лаҳи дарӣ забони умумимардумӣ гардида буд. Дар асри VIII дар Самарқанду Бухоро тарғиботи ислом бо забони дарӣ сураи мегрифт.

Дар асри X забони тоҷикӣ-дарӣ лаҳну лаҳчаҳои дигарро танг карда, забони ҳукмрони давлатӣ, илмӣ ва адабӣ гардида, забони хаттӣ ва гуфтугузори тамоми тоҷикон маҳсуб мешуд. Зери таъсири он забони арабӣ танг карда шуд. Забони арабӣ дар масҷиду мадрасаҳо ва андаке дар корҳои илмӣ истифода мешуд. Муборизаи озодихонаи аҷдодони тоҷикон алайҳи истилогарони араб ва таъсисёбии сулолаҳои маҳаллии Тоҳириён, Сафориён, Сомониён раванди ташаккули забони халқи тоҷикро суръат бахшид. Ба ҳайати давлати Сомониён ҳамон вилоятҳои дохил шуданд, ки аҳолиашон сирф тоҷикон буда, дорони маданияти бой, рангин ва ягона буданд. Дар ин заминаҳо дар асри X халқи тоҷик пурра ташаккул ёфт, яъне умумият ва ҷузъиёти забонӣ, ҳудудӣ, фарҳангӣ ва иқтисодӣ дар ҳаёти тоҷикон мавқеъ ва мақоми муайяншунанда пайдо карданд.

БОБИ Х. ФАРҲАНГИ ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ХІ-ХІІ

Дар охири асри Х давлати марказиятноки Сомониён дар натиҷаи ҳуҷуми аҷнабиёни қорводору саҳронишини турк, хиёнати горди туркии дарбори Сомониён, ҷангу ҷидолҳои ҳокимияти марказӣ бо ҳокимони вилоятҳо, табалдуллатҳои дарборӣ ва бепарвофалакии амирони ишратпарастӣ воқеаҳои Сомонӣ аз байн рафт. Ба ҷои он ҳукмронии қавму қабилҳои туркони кӯчӣ ва ғуломони туркнажоди дарбори Сомониён, ки аз нигоҳи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ аз мардуми тоҷик асрҳо қафо монда буданд оғоз ёфт. Худуди шуқфони давлати Сомониёро туркони Қарахонӣ, Ғазнавӣ, Салҷуқӣ, Хоразмшоҳӣ, Қарохитойӣ соҳиб шуданд. Баробари онҳо сулолаи тоҷикии ҷонсаҳт, далеру шӯҷои Ғуриён ба майдон омад. Умуман, кишвар ва мулки аҷлодии тоҷикон ғирифтори ҷанголи туркони бепарҳанг гардида, парокандаву қафмонда шуда монд. Ин оғози давраи даҳшатборӣ бо роҳи зурӣ туркқунонии тоҷикон буд.

Бо вуҷуди торочгарии аҷнабиён илму фарҳанги тоҷик аз байн нарафт.

Шаҳрсозӣ. Дар давраи ҳукмронии туркон ҷуний ағъана ба расмият даромада буд, ки ҳар як хону амир қуниш мекард, ки тавассути шаҳрсозӣҳои номи худро дар дунё абадӣ гардонад. Онҳо дар ободу зебо гардонидани Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Марв, Тирмиз, Нишопур, Ҳирот, Балх, Ғазна, шаҳрҳои Насаф, Кеш, Хулбук ва ғайра саҳмгузор буданд.

Ин шаҳрҳо дорои қасру боргоҳҳои бошукӯҳ, бозору дуконҳои савдогарон, рағза ва гузарҳои хунармандон, гулгашту хиёбонҳо, ҳаммому гармобаҳои зиёд, қубурҳои обгузар, биноҳои зебои ҷамъиятӣ, хонаҳои муаззами арбобон, тоҷирон, сармоядорон, масҷиду мадрасаҳо, хонақову қорвонсаройҳо ва ғайра буданд. Яке аз шаҳрҳои азими асрҳои ХІ-ХІІ Самарқанд буд, ки аз шаҳр ва мавзеи атрофи шаҳр иборат буд ва дар он ҷо гузару маҳаллаҳои тоҷирону хунармандон ҷойгир буданд. Дар маркази шаҳр ағъну ашроф, рӯҳониён, тоҷирон, сарватмандон, олимон, арбобон зиндагӣ мекарданд. Сатҳи Бухоро 600-650 гектар, Самарқанд 630 гектар заминро ташкил медод. Да асри ХІ дар Бухоро 70 ҳазор, дар Самарқанд 150 ҳазор ва дар Тир-

миз 50-70 ҳазор аҳоли иқомат мекарданд. «Манораи калон»-и дар нимаи якуми асри XII сохташуда, ба шаҳри Бухоро шукӯҳи тоза мебахшид. Шаҳрҳои сарзामीи мо аз шаҳрҳои Аврупо хубтару сараҳолитар буданд. Масалан, соли 1199 дар Лондон 40 ҳазор аҳоли ва дар асри XIII дар Париж 120 ҳазор кас истиқомат доштанд.

Шаҳрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои XI- XII бо ёрии қубурҳо ва ҷӯйҳои аз хишту сафол сохташуда бо оби нӯшокӣ таъмин карда шуда, хонаҳо бо қубурҳои сафоліни зерифаршии аз хишт бунёд шуда гарм карда мешуданд. Чунин усули гармидиҳӣ дар Варахша, Хулбук ва дигар шаҳрҳо ҷой дошт.

Ҳунар ва истеҳсоли зарфҳои кулолгарон ривоч ёфт. Зарфҳои сафолин хеле мунаққаш ва бо рангҳои гулоб, сурхча, сабз, сафед, зард ва нилгун сир дода, ба фуруш бароварда мешуданд. Ба теъдоди зиёд лаълихо, коса, пиёла, офтоба, чароғдонҳо тайёр карда мешуданд. Устоҳои мохир болои зарфҳо расми гулу гиёҳҳо, кабутару товус ва дигар нарандаҳоро тасвир мекарданд. Анъанаҳои аз шиша сохтани зарфҳо, оинаи тирезаҳои замони Сомониён дар асри XI- XII низ идома дошт. Марказҳои ин ҳунар чун пештара Самарқанд, Марв, Тирмиз, Хулбук, Фарғона буданд. Аз оҳан ва ҷӯян офтоба, дег, чароғдон ва лавозимогу зарфҳои зиёд тайёр карда мешуд. Гилемҳои ранга, матоъҳои алоча, шохӣ, парча дар марказҳои бофандагии Марв, Балх, Нишопур, Ҳирот, Тирмиз, Бухоро, Кеш, Самарқанд, Хулбук тавлид мешуданд. Коркарди пӯст ва аз он тайёр кардани кафш, мӯза ва маҳсиҳои хиром, чорук (мукӣ), зину афзоли аспу шутур, машку кутволҳо, гилофу тасмаҳо ва ғайра ҳунари писандаидаи сокинони кишвар буд. Чун дар замони пеш қоғазӣ истеҳсоли Самарқанд дар асри XI- XII ҷаҳониёнро ба ҳайрат оварда буд.

Инкишофи шаҳрҳо ва дастовардҳои кишоварзон, ҳунармандон, қорводорон дар асри XI- XII боиси инкишофи муносибатҳои тичоратӣ ва муомилоти молию пулӣ гардиданд. Бозорҳои Мовароуннаҳру Хуросон нур аз молҳои тавлидотии қосибону ҳунармандони маҳаллӣ ва воридотии кишварҳои хориҷӣ буданд. Тоҷирон ба Осиёи Миёна бештар молҳои чиниворӣ, либоси гарм, ҷавохирот, рӯймолҳо оварда, аз ин ҷо ба хориҷа шохӣ, парча, алоча, корд, шамшер, зарфҳои гуногуни сафолин, меваи хушк, пӯсти қароқули ва дигар молҳоро меба-

роварданд. Дар бозорҳои ноҳиявӣ ва маҳаллӣ бештар маводи хурока, чорво, меваю сабзавот, маҳсули заҳмати косибон, ғайри ин ҳама хадрачаҳои дарахтон ба фуруш бароварда мешуд.

Инкишофи савдои дохилӣ ва хориҷӣ талаботро ба пул зиёд намуд. Сиккаҳои газнавӣ ва салҷуқӣ дар ҷануби Тоҷикистону Ўзбекистон ва Туркменистон паҳн гардида буд. Сиккаҳои қарахонӣ ва хоразмӣ бошад бештар дар шимоли ин кишварҳо ёфт шудаанд. Дар муомилоти дохилӣ бештар тангаҳои нуқра ва дар савдои хориҷӣ тангаҳои тиллоӣ дар ғарб буданд. Қурби пули нуқра ва тиллоӣ Осиёи Миёна дар бозори ҷаҳонӣ баланд буд ва ба ин сарзамин аз хориҷа молҳои зиёду хушсифат ворид мешуданд.

Исмоилия. Истилои Осиёи Миёна аз ҷониби хилофати араб сабабгори дар ин ҷо паҳн шудани маслакҳои ғулоғуни мусулмонӣ гардид. Имомати шиъа бо сардорӣи имоми шашум Ҷаъфарӣ Содик (солҳои 702-765) барои ба сари қудрат омадани хонадони Аббосиён кӯмак расонид. Дар рафти муборизаҳо Ҷаъфар душманони зиёд пайдо кард. Ин зиддият ба муборизаи дохилии шиъа оварда расонид. Дар натиҷа аз шиъа равияҳои зиёде ҷудо шуданд, ки яке аз онҳо маслаки исмоилиён буда, соли 765 таъсис ёфта буд. Дар ибтидо ин ҳаракат мамонаҳои араб, Осиёи Миёна ва Эронро фаро гирифт. Исмоилиҳо саравлоди худ Алӣ ва Ҷотимаро меҳисобанд ва ҳафт имомро эътироф мекарданд, ки ҳафтумаш писари Ҷаъфарӣ Содик Исмоил буд. Аввалҳо пайравони ҳаракати исмоилия тарғиботи пинҳонӣ ва дертар ошкоро мебарданд. Онҳо дар мулки арабу шимоли Африка давлати исмоилиёро бо унвони Ҷотимӣ ташкил дода, дар Эрон Осиёи Миёна низ ҷонибдорони зиёд пайдо карда буданд.

Исмоилия таълим меод, ки оламро ақли кулӣ ҳамвора бо нафси кулӣ офаридааст ва вучудоти олам асосан ба ин ду ҷавҳари рӯҳӣ вобаста аст. Аз ин рӯ, уламои ислом исмоилиёро «кофир» ҳисобид, саҳт таъқиб мекарданд. Вале ҳаракати исмоилия дар асри XI- XII аксари мамлакатҳои Шарқро фаро гирифт. Мувофиқи таълимоти исмоилия ҳафт зинаи ҳастӣ вучуд дорад. Одам бо қувваи худ ба ҳақиқат намерасад ва ба таълими ақли кулӣ эҳтиёҷманд аст.

Шаҳси ба ҳалқаи исмоилия гирифташуда бо тайёрии мукамал аз санҷиши ҷиддӣ гузашта, қасам ёд мекунад, ки

сирру асрори исмоилияро фош намекунад, аз доираи нишондо-ди қоидаҳои исмоилия берун намебарояд. Ҳақиқат бо худомӯзӣ наменшавад ва барои ба мақсад расидан кас бояд ба ҳалқаи исмоилия ворид гашта, даст ба домани пир занад ва аз ӯ таълим гирад. Исмоилиён баъзе расмийатҳои исломиро сарзаниш карда, онҳоро ба тарзи худ тавзеҳ меоданд. Онҳо ҳар гуна доғмаҳои диниро рад карда, итминон доштанд, ки ҳар кас бояд чунин нуқтаи назарро интихоб намояд, ки ба ақли ӯ мувофиқат кунад. Охириҳои асри XI аввалиҳои асри XII нишонаҳои қасосгирӣ дар ҳаракат Исмоилия назаррас шуданд.

Қарматия. Асосгузори ин равия Ҳамдони Қармат буда, соли 868 ба он асос гузошт. Дар оғоз ин ҳаракат ба таври махфӣ кор мебуд ва баъди шӯриши гуломон дар Хуросон (соли 873) ба амалиёти ошкоро гузаштанд. Роҳбари шӯриш худи Ҳамдон Қармат буд. Шӯришро хилофат соли 883 пахш кард. Ин ҳаракат пайравони зиёд дошт. Онҳо ҳомиёни мазлумон ва рӯшанфикрон буданд. Ба ин равия Рӯдакӣ, Балъамӣ, Фирдавӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Носири Хусрав ва дигарон пайравӣ мекарданд.

Қарматиён низ мисли исмоилиён баъзе таълимотҳои исломро қабул надоштанд. Қарматиён ба куфр айбдор карда шуда, таъқиб карда мешуданд. Дар натиҷа аз ибтидои асри X қарматия ҳамчун исмоилия ба худ шакли ниқортиро пайдо кард. Соли 924 отряди савораи 800 нафара ва пиёдагардони ҳазорнафараи қарматихо ба қорвони хоҷиён ҳамла оварда, 2200 мард ва 300 нафар занонро қатл карданд. Соли 930 қарматихо ба Макка ҳуҷум оварда, 30 ҳазор касро кушта маъбуди Каъба-ро мусодира карданд.

Мухолифони қарматия алайҳи ҷонибдорони ин ҳаракат чораҳои амалӣ медиданд. Ин ҳаракат охири асри XII пурра пахш карда шуд.

ТАСАВВУФ. Ин ҷараён дар давраи аввали ҳукмронии арабҳо пайдо шуда, аввалҳо характери зидди мустамликавӣ дошт. Асоси аҳли тасаввуфро камбағалони шаҳру деҳот ва равшанфикрон ташкил меоданд. Хилофат ва уламо аз суфиён хавфи калон дошта, сайъ мекарданд, ки пеши роҳи ин ҳаракатро гирад. Хилофат бисёр пешвоёни тасаввуфро ба қатл расонид, вале ин натиҷаи дилхоҳ набахшид. Аз ин рӯ, хилофат қарор дод, ки ин ҳаракатро аз дохил сусту заъиф гардон-

да нест кунад. Дар ин бобат илоҳишинос Муҳаммад Ғазолӣ (солҳои 1058-1111) хизмати арзанда кардааст. Ӯ дар «Кимиёи саодат» ном асараш чавҳари назариявии тасаввуфро асоснок намуда, онро бо ислом омехта маънидод кард.

Тасаввуф дар Осиёи Миёна дар асри XI расмӣ ғашт. Асосгузори он Юсуфи Ҳамадонӣ чунин ақида дошт, ки сӯфиён шахсони ҳалолкор ва покиза мебошанд. Сӯфиёни машҳури Осиёи Миёна шоир Саной, Аҳмади Ясавӣ, Ҳоҷа Абдулҳолиқи Ғиждувонӣ шогирдони Юсуфи Ҳамадонӣ буданд. Бо мурури замон ин ҳаракат равияи хешро тағйир дод. Дар асри XII ба ҳаракати тасаввуф ҷараёни нави «Қуфия» ва «Қаҳрия» пайваст шуданд. Асосгузори «Қаҳрия» дар Осиёи Миёна Ҳоҷа Абдуҳолиқи Ғиждувонӣ ва Ҳоҷа Баҳриддини Нақшбанд ба шумор мерафтанд, ки тарки дунё кардан, ғушанишинӣ намудан ва дунёбзориро талқин мекарданд. Пешвои туркзабонҳои «Қаҳрия» Аҳмади Ясавӣ ва аз форсизабонҳо Начмиддини Кубро ва Абдулҳолиқи Гелонӣ буданд. Охишта-охишта тасаввуф ба ҷараёни истисморкунандаи халқ табдил ёфт. Масалан, бузуртгариин шайхӣ тасаввуфи нақшбандия Ҳоҷа Аҳрори Валӣ дар асри XV танҳо дар Насаф 300 ҷуфти гов дошт. Аз заминҳои ба ҳукумати темуриҳо ба сифати ушр (дахяк) 80 ҳазор ман (1 ман=8 пуд, 1 пуд=16 кг) андоз месупорид. Дар мулкҳои вай бештар аз 100 ҳазор туломон (муридҳо) кор мекарданд. Ӯ ба корҳои давлатӣ ҳам даҳлат мекард.

Дар асрҳои IX- XIV тасаввуф ба ҷараёнҳои хурд тақсим шуд. Аз асри XI сар карда, тасаввуф таъсири хешро ба адабиёти форсу тоҷик расонд. Намояндагони барҷастаи адабиёт Саной, Аттор, Ҷалолиддини Рӯмӣ, Аҳмади Ҷомӣ, Бобо Кӯҳӣ, Абӯабдуллоҳи Ансорӣ, Ансории Ҳиротӣ, Низомии Ганҷавӣ, Ҳусрави Деҳлавӣ, Абдурахмони Ҷомӣ ва дигарон ба тасаввуф рӯ оварда буданд. Намояндаи барҷастаи тасаввуф Абӯҳомид Муҳаммад Ғазолӣ исломро бо тасаввуф пайваста, пеши роҳи дунёбзори сӯфиёро гирифтааст.

Илму адаб. Ба сари ҳокимият омадани сулолаҳои кӯчманчии туркӣ сабаби таназзули илму фарҳанги халқи тоҷик гардид. Дар ин давра илму фарҳанги Осиёи Миёна маркази ягона надошт. Ба ҷои маркази ягона – Бухоро марказҳои дигар Ғазна, Баласогун, Марв, Нишопур, Урганҷ, Бомӣён, Фирӯзкӯҳ, Шервон пайдо шуданд. Ҳукмронии туркон ба пешрафти забони

дарӣ таъсири манфӣ расонида бошад ҳам, вале дар доираи давлатҳои навбунёди туркӣ забони тоҷикӣ ба забони дарборӣ табдил ёфта, аҳли илму адаб бо ин забон асарҳо меофариданд.

Шоҳони турк бо вучуди ҷоҳилиашон бо маслиҳат ва тавсияи уламои дарборӣ, ки аслан тоҷикон буданд аҳли илму адабро ба дарбор ҷамъ намуда, аз заковати онҳо баҳра мебардоштанд. Масалан, Маҳмуди Ғазнавӣ меҳост Ғазнаро ба Бухорои дуввум табдил диҳад. Бо ин мақсад ӯ бехтарин олимони муҳандисон, мунаҷҷимон, мусаввирон, шоиронро ба дарбор гирд оварда буд. Ӯ Абурайҳони Беруниро ба дарборани кашид. Вале Фирдавсию Абуалӣ ибни Сино ба ӯ хизмат кардан нахостанд.

Абурайҳон Муҳаммад ибни Аҳмади Берунӣ (солҳои 973-1050) ба мамлакатҳои хориҷӣ сафарҳои зиёде карда, соли 1010 ба Хоразм бармегардад ва сарвари олимониро ба ӯҳда мегирад. Ӯ аз худ асарҳои пурқиммати менамояндаи «Хотираҳои аҷдодони гузашта», «Тасвири Ҳиндустон» боқӣ гузоштааст.

Берунӣ 500 сол пеш аз Коперник дар гирди меҳвари худ ҳаракат намудани заминро баён карда буд. Берунӣ заминро куррашакл тасвир кардааст. Ӯ дар тасвири маъданҳо, муайян кардани вазни ҳоси онҳо аз дигар мутафаккирон пештар андешаронӣ намудааст. Берунӣ файласуфи бузург ҳам буд. Ӯ боварии комил дошт, ки материя чизҳоро мустақилона ба вучуд оварда, шакли онҳоро тағйир медиҳад. Берунӣ материяи офаранда ва қобилиятҳои рӯҳӣ (ҷон, тафаккур ва ғайра)-ро ҳосияти ҷисмҳо медонист. Берунӣ табиатро ҳақиқат дониста, бо қатъият талаб мекард, ки дин бояд ба корҳои илм дахлат накунад.

Файласуфи намоёнтарини асри XI-и тоҷик **Носири Хисрав** (солҳои 1003-1088)-и Кубодиёнӣ буд. Ӯ рӯҳро аввалин ва доимӣ медонист. Худоро офарандаи ақли кулл дониста, боварӣ дошт, ки ақли умумӣ нафси куллро меофарад. Рӯҳи умумӣ бошад материяи нахустинро, ки асоси ҳама мавҷудот мебошад ба вучуд овардааст. Ин асос замин, об, ҳаво ва оташ мебошанд. Носири Хисрав ҷонро сабаб ва оғози ҷисми зинда меҳисобид. Ба ақидаи ӯ ҷон дар чор шакл: маъданӣ, рустайӣ, ҳайвонӣ ва одамӣ пайдо мешавад. Рӯҳи одамӣ шакли олии рӯҳхост, ки инсонро аз ҷаҳони ҳайвоноту рустаниҳо ҷудо месозад ва бар бо-

лои руҳҳои дигар ҳукмрон аст. Ба ақидаи ӯ олам донистана-
ваанда мебошад. Ҷувоҳҳои мухталифи ҷаҳони моддиро ба ду
қисм, яъне зоҳирӣ ва ботинӣ тақсим намуда, боварӣ дошт, ки
чизҳои зоҳирӣ бо ёрии узвиҳои ҳис, вале дохилӣ тавассути ақл
дониста мешаванд. Ба гуфти ӯ дониш объективӣ буда, раванди
дониш беохир аст. Донистанавандагӣ олам ҳақиқи Худованд
ба одам аст. Аз Носири Хисрав асарҳои фалсафии «Зод-ул-
мусофирин», «Ваҷҳи дин», «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» мерос мон-
даанд. Баробари файласуфи бузург будан Носири Хисрав шоир
ва адиби забардасти ҳақиқӣ тоҷик низ мебошад. Вай зодаи
ноҳияи Қубодиёни имрӯза буда, аз одамони сермулк буд. Ӯ ба
шаҳру мулкҳои Нишопур, Табреш, Макка, Қоҳира ва дигар
мулкҳои Арабу Ҳинд ва Турк сафарҳо карда, муддате чанд ва-
зир ва мутасаррифи Салҷуқиён низ буд. Охири умрашро дар
деҳаи Юмғони Кӯҳистони Бадахшон гузаронидааст. Носири
Хисрав соли 1052 аз сафари Миср ба ватан баргашт ва
тарғиботи таълимоти мазҳаби исмоилиро оғоз намуд.

Асарҳои Носири Хисрав «Девони назм», «Рӯшноинома»,
«Саодатнома», «Сафарнома» ба фонди тиллоии адабиёти клас-
сикии тоҷик дохил шуда, онро ганӣ гардониданд. Ин шоиру
мутафаккири забардаст оид ба масоили мазҳабӣ, фалсафӣ,
иҷтимоӣ асарҳо офарида, ҳеҷ гоҳ шоирро воситаи бойшавӣ ва
шӯҳрат надонистааст. Ҳамзамони Носири Хисрав шоир, фай-
ласуф ва олими бузург **Ғиёсиддин Абдулфатҳ Умар ибни
Иброҳими Хайём** (солҳои 1040-1123) буд. Ӯ олими аллома бу-
да, риёзиёт, алҷабр, илми ҳайат, тиб, фалсафа ва ғайраҳо хуб
медонист. Хайём дар ҳамкорӣ бо дигар олимони асарҳои
«Тақвими Ҷалолӣ»-ро навишт ва тақвиму ҷадвали солшумори-
ро низ тартиб дода буд. Ӯ дар фалсафа пайрави Сино буд. Дар
асарҳои доир ба илми нучум, назарияи математика, мусиқӣ,
ба даст овардани решаҳои бугуни мусбати ададҳо, кашфи бу-
зургии ивазшаванда ва ҳағто ҳандасаи ғайри уклیدусӣ
кашфиётҳо карда, худро ҳамчун олими бузургии математика
манхури ҷаҳониён гардонид.

Хайём ҳамчун шоири нотакрор дар рубоӣҳои худ фикрҳои
ҷолиб оид ба фалсафа, охират, ҳаёт, хушбахтӣ, зебӣ андеша
рондааст.

Яке аз мутафаккири дигари тоҷику форс **Унсуралмаолии
Кайковус** (солҳои 1020-1099) мебошад. Кайковус дар асари худ

«Насихатнома» тарзи зиндагии одамонро тасвир намуда, усули идораи давлат ва сарварони ҷомеа буданро ба сифати дастурамал пешниҳод намудааст.

У сиёсатмадору давлатдорро ба Офтоб монанд менамояд. «Подшоҳ чу офтоб аст. Напояд, ки ба яке гобадӯ бар яке нагобад». Аз ӯ адолатро чун пояи давлатдорӣ меҳисобад. Мисолҳои зиёдеро дар бораи нопокию бадахлокии тоифае аз ашрофон оварда, онҳоро маҳкум менамояд. Ба шӯҳрон тавсияҳои муҳим дар боби ба айшу ифрат дода нашудан ва ба корҳои давлатдорӣ машғул шуданро медиҳад. Ба ақидаи ӯ шӯҳр бояд ҳамеша ақлу хирадро машваратчиӣ худ қарор диҳад. Ба эҳсосот дода нашавад. Ба ақидаи Кайковус тафаккур бояд дар қабули қарор ҷойи асосиро ишғол намояд. Кайковус яке аз аркони давлатдориро дар равонию амикии фармону супоришоти шӯҳр мебинад. Муносибат ба лашкар ва раиат дар таълимоти ӯ ҷои муҳимро ишғол менамояд. Фақат ба воситаи ақлу инсоф хазинаи давлатро пур қардан мумкин аст — таъкид менамояд Кайковус.

Подшоҳ бояд доимо бо лашкар ва халқ бошад ва ба мардум ҳеҷ гоҳ нафрат надиҳад, ки ба нафрати онҳо дучор нагардад. Унсурулмаолии Кайковус ба масъалаи хоста гирифтани одамон ба корҳои давлатдорӣ низ диққати махсус медиҳад. Аз нуқтаи назари ӯ шӯҳр бояд аз фаволияти вазирону вакилон ҳамеша хабардор бошад. Набояд ҳешу табори вазир амалдор бошанд, зеро ин ба талаву торочи халқу давлат оварда мерасонад.

Муҳимтарин ҳислати шӯҳр авф қарда тавонистани зердастон аст. Мустақилӣ ва ғайриқатъӣ ба ин амал далолат менамоянд. Ҳар хабаре, ки меояд дақиқ санҷида шавад ва баъд ҳукм бароварда шавад. Унсурулмаолии Кайковус рехтани хуни ноҳақро маҳкум намуда, зидди ба азобу шиканҷа кашидани мардум баромад менамояд. Ҷазоро воситаи яғонаи танзими муносибатҳои ҷомеа ва масъалаҳои давлатдорӣ намеҳисобад. Шӯҳр ба раҳмдилӣ даъват намуда, дар навбати худ хотиррасон менамояд, ки душманро дар амон гузоштан напояд.

Дар таърихи афкори сиёсии форсу тоҷик **Абуалӣ Ҳасан ибни Алиш Тусӣ** (солҳои 1018-1092) (**Низомулмулк**) бо асари машҳураш «Сиёсатнома» нақши ниҳоят бузург бозидааст. Маликшоҳи салҷуқӣ ба Низомулмулк мефармояд, ки дар бораи

тарғиб, тарз, қоида ва қонунҳои асосии давлатдорӣ рисолае нависад, ки он ба сифати дастгуруламал истифода бурда шавад. Низомулмулк соли 1092 дар ҳаҷми 39 фасл асаре менависад, ки ба он «Сиёсатнома» ном мепиҳад, баъдан ба он 11 ё 15 боби дигар илова менамояд.

Фаслҳои аввалини «Сиёсатнома» масъалаҳои умумии давлатдориро фаро гирифта, аз ҳаёти шоҳони гузашта, аз қабилҳои Наср ибни Аҳмади Сомонӣ, Султон Маҳмуд, Нӯширвон, Баҳроми Гур ҳикояҳои судбахш меоварад. Онҳо ҳамчун ибрати давлатдорӣ ва шоҳигарӣ нишон дода мешаванд.

Низомулмулк ба пайдоиши давлат диққат дода, ин масъаларо махсус қайд мекунад. Ӯ бунёди давлатро аз мавқеи дин маънидод менамояд. Худованд офарандаи давлат доништа мешавад. Низомулмулк ба подшоҳ низ диққати зарурӣ медиҳад. Онро ба сифати намояндаи Худованд дар замин ва идоракунандаи давлат меписандад. Низомулмулк халқро асоси давлат доништа, пойдории мулкро дар зиндагии осудаи раъият медонад: «Чун дуои халқ ба некӯӣ пайваستا гардад, он мулк пойдор бувад» - таъкид мекунад мутафаккир.

Паҳлуи дигари давлатдориро мутафаккир дар шунидани арзи мардум ва аз рӯи адолат ҳукм баровардани шоҳон мебинад. «Чора набошад подшоҳро аз он, ки дар ҳафтае ду рӯз ба мазолим биншинад ва дод аз бедодгар биситонаду инсоф бидиҳад ва сухани раият биннавад бевосита».

Низомулмулк саҳми вазирро низ дар кори давлатдорӣ кам намедонад ва фасодии подшоҳу мамлакатро ба вазир вобаста медонад. Барои он, ки хиёлату ришвахӯрӣ дар идоракунии давлат доман паҳн накунад Низомулмулк мефармояд: «... ба ҳар ноҳия ва шаҳр ноибе бифиристад, кӯтоҳдасту муътамад бошад, то эшон амволро муҳофизат мекунанд. Ва ҳар чӣ равад аз андаку бисёр ба илми эшон бошад ва на чунон, ки ба сабаби мушоҳара (моҳона) афтад ба тозагӣ ранҷ ҳосил шавад. Ва он чӣ ба кор бояд, аз байтулмол бидиҳанд, то эшонро ба хиёлату рипват ҳочаг набошад ва ин ғоида, ки аз ростӣ қардан ҳосил шавад».

Дар хусуси қонун ва қонунбарорӣ Низомулмулк мефармояд, ки то зарурате неш наояд, фармон (қонун) набояд нависӣ: «Номаҳо аз дастгоҳҳо бисёр нависанд ва ҳар чӣ бисёр гардад, ҳурматаш набувад. Бояд, ки то муҳимс набувад, аз

мачлиси олий чизе нанависанд. Бояд, ки хурматаш он чунон бувад, ки касро захираи он набошад, ки аз даст бидихад, то фарри молро набарад ва агар маълум гардад, ки касе дар он фармон ба чашми ҳақорат нигаристаасту андар неш шудан ба самъи тоат кохилӣ кардааст, он касро молиши балиғ диҳанд».

Низомулмулк дар ду амал, яъне ду вазифа, адои хизмат намудани як фардро раво намесбинад. Ба вазифаҳои масъул мардонӣ поқдигу шоистаро раво медонад. Мутафаккир дар қори давлатдорӣ иштироки занро намесинадад: «Хоса занон, ки аҳли ситранд (хона)... ва ғараз аз эшон ғавҳари насл аст... Ва ҳар гоҳ занони подшоҳ фармондеҳ шаванд, ҳама он фармоянд, ки соҳибғаразон эшонро биёмузанд ва бишунавонанд ва ба раъюлайи чунон, ки мардон аҳволи берун пайваста мебинанд, эшон натавонанд, ки дид...»

Низомулмулк инчунин ба таркиби иҷтимоии ҷомеа диққати зарурӣ додааст. Ҷомеаро аз табақаҳои болоӣ ва поёӣ иборат медонад. Ба табақаҳои болоӣ подшоҳ, вазирон, дабирон, қозию хатибон, надимону муқаррибон ва заминдоронро дохил менамояд. Ба табақаҳои поёӣ дарбонону посбонон, деҳқонону ғуломон ва зердастонро мансуб медонад. Табақаҳои поёниро асоси ҷомеа ва бавучудоварандагони неъматҳои моддӣ медонад.

Низомулмулк ба муносибатҳои байниҳамдигарии давлатҳо низ диққати зарурӣ медиҳад. Дар ин ҷода нақши расулро (сафир)-ро қадр менамояд. Бояд расулон хуб пазируфта шаванд, чунки онҳо шахсоне мебошанд, ки тартиби муносибатҳои байни давлатҳо аз ғайбӣ ба ҳаҷматӣ онҳо вобастаанд.

Мутафаккир ба гуногунии (этникӣ, ҳудудӣ ва ғ.) лашкар диққати асосӣ медиҳад. Ин аз ҳар ҷиҳат қобили таваҷҷуҳ аст. Гуногунии лашкар имконияти ҳар гуна исёнро ошӯбхоро бар зидди сарони давлат ба бор оварданиш мумкин аст.

Аз нигоҳи Низомулмулк давлат бояд ду хазина дошта бошад: якум, хазинаи аслий, ки фақат дар айёми зарурӣ аз ҷумла, дар вақти ҷанг истифода бурда шавад ва дуюм, хазинаи харҷ, ки барои пешрафти давлат ва рӯзгори мардум истифода менамояд. Ободӣ ва роҳати мардум аз ободӣ ва пушарзиши хазина вобаста аст.

Низомулмулк динро бо сиёсат пайваста, онро дар хизмати сиёсат гузастааст: «Ойинро ба дунё мафрушанд ва ҳамаи

корҳо ба қоидаи ҳеш бозтаранд. Ҳар касро ба андозаи вай бидоранд, то корҳои оиниву дунявӣ бар низом бошанд ва ҳар чӣ бар ҳилофи ин бувад, подшоҳ руҳсат надихад ва камобешӣ корҳо ба тарозуи ақл ва шамшеру сиёсат рост кунад».

Абӯҳомид Муҳаммад Ғазолӣ (солҳои 1058-1111). Муҳаммад Ғазолӣ дар ташаккули илму фарҳанги халқи тоҷик нақши хеле бузург бозидааст. Назари фалсафӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии ӯ дар китоби машҳураш «Насихат – ул-мулук» гирд оварда шудааст. Ӯ сиёсатро яке аз қисматҳои илми фалсафа медонист.

Ғазолӣ Худоро сабабгори ҳамаи ҳодисаҳо медонад. Аз нигоҳи ӯ давлатро низ Худо офаридааст. Сарвари давлат, подшоҳ «... сояи ҳайбати худост бар рӯи замин, яъне ки бузург ва баргумонтаи худояст бар халқи ҳеш». Ӯ бузургтарин ҳислати подшоҳиро дар одилӣ мебинад. Адл пояи устувории давлат буда, мсёри он танҳо ғамхорӣ нисбат ба раият мебошад.

Ғояҳои инсондӯстии Ғазолӣ баҳри таъмини амният ва осудаҳолӣ раият хизмати босазост. Ғазолӣ низ масъалаҳои давлатдориро тобиши ахлоқӣ медиҳад. Сиёсатро воситаи тақомули давлатдорӣ, адлу инсоф ва ҳимояи раият меҳисобад.

Саҳми Ғазолӣ дар тамаддуни исломӣ хеле бузург аст. Ӯ исломро аз ҳар гуна омилҳо ва тамоюлҳои хурофотпарастӣ радикалӣ ва ғайридинӣ ҳифз намудааст. Дар сиёсатфаҳмию кишвардорӣ низ фақат аз нигоҳи ислом назар намудааст. Худоро сабабгори ҳамаи ҳодисаҳо донистааст. Ин нукта аз ибтидо то интиҳо ҳифз карда шудааст.

Имом Ғазолӣ усули эътиқодно тавре баён намудааст, ки аҳамияти барҷастаи методологӣ дорад ва дар дарки ҷаҳонбинии мутафаккир мақоми муҳим дорад. Чунончӣ, мутафаккир таъкид менамояд, ки : «Бидон эй малик, ки ту офаридаӣ ва тӯро офаридгорест, ки офаридгори ҳама олам аст ва ҳар чӣ дар олам аст ва яке аст, ки ӯро ҳамбоз (яъне шарик) нест ва ягона аст, ки ӯро ҳамто нест ва ҳамеша буд, ки ҳастии ӯро аввал нест ва ҳамеша бошад, ки будани ӯро охир нест ва ҳастии вай ба худ аст, ки вайро ба ҳеҷ сабаб нӣёз (яъне ҳоҷат) нест ва ҳеҷ чиз аз ӯ бениёз нест, балки буди вай ба худ аст ва буди ҳама чизҳо ба вай аст».

Аз нигоҳи ӯ подшоҳ мақоми фавқулодда дорад. Одамон ба подшоҳ, ки «сояи ҳайбати худост бар рӯи замин» бояд дар итоати бечунучаро бошанд. Шаккоқӣ ба подшоҳ ва норозигӣ

аз ӯ номумкин аст. Ба подшоҳон чунин хосиятҳоеро мансуб медонад, ки онҳоро аз сифатҳои заминӣ чудо месозанд.

Яке аз вазифаҳои подшоҳ ҳимояи дин, тарғибу ташвиқ ва хизмат ба ислом аст. Подшоҳ нагузорад, ки дар қаламрави вай ба дин касе беҳурматӣ зоҳир намояд ва бар ҳилофи фармудаҳои ислом амал намояд. Подшоҳро зарур аст, ки ин гуна шаклҳои ва гайриисломиёнро ба ҳузури ҳеш ҳонад ва маҷбур созад, ки тавба кунанд ва аз амали зиддиинии худ даст бикашанд. Подшоҳ ин гуна одамонро ҷазо дода, қодир аст онҳоро аз мулк биронад, покизагии дин ва кишварро ҳимоя намояд.

Подшоҳ вазифадор аст, ки ба ҳамаи ҳодисаҳо ва амалҳо, ки дар мулкани ба вуқӯъ меояд назорат намояд. Нагузорад, ки одамонро озор диҳанд, рӯзи бад оранд. Зеро мардум ҳама амалро ба подшоҳ вобаста медонад.

Ғазолӣ дар раванди идораи давлат ба мақоми вазир диққати махсус медиҳад. Вазир сифати подшоҳро воқеӣ мегадонад. Вазир бояд ҳислатҳои донишмандию хирадмандӣ, меҳрубонӣ, ростгӯӣ, наққорино дошта бошад. Бо маслиҳатҳои худ тавонад подшоҳро аз қабули қарорҳои нодуруст гардонад. Вазир бояд шахси пир ва варзида бошад. Чунончун, ки мебинем бо вучуди бисёр монсаҳо дар асрҳои XI-XII олимони, шоирони, мутафаккирони забардасти тоҷикӣ форс Муҳаммад Ғазолӣ, Абӯнасири Утбӣ, Абӯсайиди Гардизӣ, Абӯлфазли Байҳақӣ, Муҳаммад ибни Адан, Саъди Салмон, Собирӣ Тирмизӣ, Унсурӣ, Фаррухӣ, Манучехрӣ, Лабибӣ, Маншӯрӣ, Самарқандӣ, Баҳромӣ, Асъадӣ, Олим Начҷор, Амъақи Бухорӣ, Низомулмулк, Муҳаммад Муизӣ, Низомии Ғалҷавӣ, Фаҳриддин Асъади Гургонӣ, Асади Тӯсӣ, Авҳадиддини Анварӣ, Умари Розӣ, Исмоили Ҷурҷонӣ ва дигарон зиндагӣ ва эҷод намудаанд.

Дар ҳамаи давра қасидасароӣ маъмул гашта, эпоси қадимаи халқ суруда мешуданд. Жанрҳои ғазал, рубоӣ ва достонҳои лирикӣ васеъ паҳн гашта буданд. Адабиёт дар доираи дарбор ва равияи озоди адабӣ густариш меёфт.

Умуман, бо вучуди настравиҳои сатҳӣ зиндагӣ фарҳанги халқи тоҷик ағъанаҳои қадимаи ҳешро идома дода меомад. Туркони нағавонистанд, ки забони тоҷикиро гангу маҳдуд созад, баръақс забони тоҷикӣ барои онҳо ҳамчун забони давлатӣ хизмат намууда, онҳоро ба сӯи инсондӯстӣ ҳидоят ме-

памуд. Маданияти шаҳрсозиву шаҳрнишини тоҷикон
кучиёро ба роҳи ҳаёти муқимишини оварда расонид.

Туркони кучӣ аз тоҷикон илму адаб, ҳунаромандӣ, санъати
мёморӣ ва бинокорию низ омӯхтаанд.

БОБИ XI. ЗАБТКОРИИ МУҒУЛҲО ВА ОҒОЗИ ТАНАЗЗУЛИ ФАРҲАНГИ ХАЛҚИ ТОҶИК.

§1. Аз тарафи муғулҳо истило шудани Осиёи Миёна.

Дар нимаи дуюми асри XII дар патиҷаи инкишофи муносибатҳои феодалӣ давлати муғулҳо таъкил ёфт. Барои соҳиб шудан ба тоҷу тахт дар байни қабилҳои муғулӣ муборизаи хунин оғоз ёфт. Дар охир Темучин (солҳои 1162-1227) то соли 1205 тамоми қабилҳои муғулро дар зери ҳокимияти худ муттаҳид намуда, ҳукуматашро мустаҳкам намуд ва соли 1206 дар анҷумани муғулҳо Чингизхон (хони бузург) эълон гардид.

Темучин дар лашкар ва ғорди худ интизоми оҳаниро ҷорӣ намуда буд. Сипас, ба ҳуҷумҳои ғоратгаронаи худ шурӯъ намуда, то соли 1215 шимоли Хитой ва соли 1218 Туркистони шарқӣ ва Ҳафтрӯдро тасарруф намуд ва барои торумор кардани рақибони асосиаш Муҳаммад Хоразмшоҳ омода гардид.

Вазъияти дохилӣ дар давлати Хоразмшоҳ мураккаб буд. Хусусан муноқиша ва кашмакашҳои дарборӣ бо модарии Муҳаммад Туркониҳотун ва қипчоқҳои дарбор поёни давлатро суст гардонида буданд. Андозсегонаҳои бенизому вазнин боиси порозигии халқ ва авҷ гирифтани шӯру қиёмҳои мардумӣ гардида буданд. Лашкар ғароканда буд ва ҳокимони маҳаллӣ ба ҳукумати марказӣ итоат намескарданд. Ҳамин ин поёни давлати Муҳаммади Хоразмшоҳро дар арафаи ҳуҷуми муғулҳо ҳеле сусту заиф гардонида буданд. Аз ин вазъияти ноором Чингизхон тавассути ҷосусонаш воқиф буд ва соли 1218 ӯ ба сӯи Муҳаммад Хоразмшоҳ сафирони худ ва дар 500 шутур борҳои пурқимматро бо 450 тоҷирон фирисод. Ин қорвоноро ҳокими Утзор Иналчик ғорат карда, сафиронро сар зад.

Бо ин баҳона Чингизхон моҳи сентябри соли 1219 бо лашкари 200 ҳазорнафараи худ шаҳри Утзорро муҳосира намуд ва баъд аз шаш моҳи муҳосира шаҳро инғол карда, аҳолиашро аз дами тег гузаронид ва дар вайронҳои шаҳр ҷав қорид.

Дар як муддати нисбатан кӯтоҳ истилогарони муғул шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Хуҷанд, Тирмиз ва дигар шаҳрҳоро истило намуда, ба харобазор табдил доданд.

Тирамохи соли 1220 Чингизхон ҳокими пурраи Осиёи Миёна гардид. Чингизхон шаҳрҳои Балх, Ҳирот, Нишопур, Марв ва дигар шаҳрҳоро соҳиб шуда, ба ҳок яксон намуд. Мугулҳо ба сари мардум мусибатҳои зиёд оварданд. Онҳо шаҳру деҳотро хароб карда, оташ мезаданд, заминро иншоотҳои обёриро нест мекарданд, миллионҳо нафар одамонро аз дами тег гузаронида, занҳои ҳомиладорро кушта, тифлони ҷануз тавааллуднашударо сар мезаданд, пирону кудаконро бераҳмона маҳв менамуданд. Хулоса, ваҳшонияту бераҳмии мугулҳои гасиб ҳамаи ҳудуд надошт. Мутафаккири бузурги олам К.Маркс дуруст гуфтааст, ки мугул «бо хунрезии ифлоси худ на танҳо фишор меовард, балки халқи тўмаи ӯ гардидаро таҳқир ва ҳуни чигар мекард ва дар ин ҳол торочу қатли ом шугли доимии онҳо (яъне, лашқари мугул Т.Н.) ғайта буд». Қабл аз марг Чингиз хунхор мулкҳои забткардаашро байни фарзандонаш тақсим карда буд, ки дар ин раванд Осиёи Миёна ба Чағатой расида буд. Дар амал бошад Осиёи Миёнаро Маҳмуди Ялавоч ном тоҷири хучандӣ, ки ғумоштаи мугулҳо буд идора мекард. Дартар Маҳмуд сардори мулкҳои мугул дар Хитой таъин гардид ва Осиёи Миёна дар солҳои 1238-1285 аз тарафи писари Маҳмуди Ялавоч Масъудбек идора карда мешуд. Аъёну ашроф ва рӯҳонӣҳои олирутба ҳам дар хизмати мугулҳо буданд. Истисмори ваҳшиёнаи мугулҳо мардумро ба шӯру қиём меовард.

Аз миёнаҳои асри XIII сар карда, мубориза ва кашмакашиҳои байнихудии улусҳои мугул аҳоли мардуми маҳаллиро бадтар кард. Вазъи ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии кишвар рӯ ба тапаззул оварда буд.

Танҳо дар охириҳои асри XIII мугулҳо каму беш илму фарҳанги мардуми тоҷикро азхуд карда, ба фарҳанги маҳаллӣ рӯ оварданд. Масалан, хон Тувош дар Фарғона шаҳри Андиҷонро барпо намуд. Писари ӯ Кепекхон бошад дар наздикии шаҳри Насаф қаср сохта, он ҷойро пойтахти худ эълон намуд ва Қаршӣ (яъне қаср) ном ниҳод.

Кепекхон бо ислоҳоти пулии худ соли 1321 муомилоти пулиро дуруст ба роҳ монда, бо ин ислоҳоташ маъмурияти Мовароуннаҳрро ба ғаманҳо тақсим кард. Бисёр қabilaҳои турку мугул дар зери таъсири мардуми бофарҳанги тоҷик дини исломро қабул карда, муқимӣ шуданд. Масалан, чалаирҳо дар

Хучанд, барлосхо дар Қашқадарё, орлотхо дар Тирмиз, каучинхо дар ҷануби Тоҷикистон ҷойгир шуданд.

Ба вучуд омадани ин гуна гурӯҳҳои туркию мугулии мочарочу вазъияти сиёсиро дар сарзамини тоҷик тезу тунд намуд ва барои соҳиби давлат гардидани шахсиятҳои хоҳталаб ба мисли Ҳусайну Темур шароитҳои мусоид фароҳам овард.

§2. Оқибатҳои ҳукмронии мугулҳо дар Осиёи Миёна

Мугулҳои яғмогар ба пешрафти перӯҳои тавлидотии кишвар зарбаи ҳалокатовар заданд. Шаҳру деҳот, ҳунар ва кишоварзӣ ру ба таназзул оварданд, вале мардуми баору номус ва заҳматкаши тоҷик бо мурури замон ин харобаҳоро обод карданд. Мугулҳо низ фоидаи аз нав барқарор кардани қувваҳои истеҳсолиро фаҳмида буданд. Феодалони маҳаллӣ, тоҷирон ва рӯҳонӣ дар байни мугулҳо нуфуз доштанд ва заҳматкашонро ба нафъи худи госибон саҳт истисмор мекарданд. Тоҷирони маҳаллӣ дар савдои байналхалқӣ мавқеи ҳалқунанда дошта, нақши миёнаравиро мебозиданд. Меҳнаткашонии маҳаллӣ аз оддитарин ҳуқуқҳои инсонӣ маҳрум карда шуда буданд.

Махсусан аҳволи косибону ҳунармандон, ки истисморгарон онҳоро ғуломвор кор мефармуданд ниҳоят бад буд. Қисми зиёди онҳоро ба Мугулистон бурда буданд. Аҳли ҳунар дар корхонаҳо зери назорати истилогарон кор мекарданд, ки ин ҳоле даҳшатовар буд. Косибону ҳунармандони озод ҳам ба мугулҳо андозаи вазнинтарин – тамгу месупориданд.

Вазъи ҳаёти кишоварзон ҳоле бад буд. Мугулҳои саҳронишину гораггар марказҳои фарҳангӣ ва шаҳру деҳаҳои ободу зебои мардуми бофарҳанги тоҷикро ба харобазор табдил доданд. Аммо онҳо натавонистанд, ки анъанаҳои фарҳангии тоҷикон ва марказҳои маданияти онҳоро ғурра несту побуд кунанд. Шаҳрҳои қадимаи тоҷикон – Бухоро, Самарқанд, Хучанд, Фарғона, Ҳирот ва ғайраҳо оҳиста-оҳиста аз нав эҳё шуда, сараҳои ва марказҳои фарҳангӣ тичорат мекардиданд.

Дар шаҳрҳо савдо ва ҳунармандӣ пеш меофт. Аз аввалҳои асри XIV қўлолӣ ва техникаи коркарди он тағйир ёфт. Санъати меъмории ва биносозӣ, ки дар натиҷаи ҳуҷуми мугулҳо

талафоти калон дида буд аз охирҳои асри XIII сар карда, рӯ ба бехбудӣ ниҳод. Инро дар мисоли мақбараҳои Сайфуддин Бохарзӣ, Қулихон дар Бухоро, мақбараи Рухобод дар Самарқанд, мақбараи Муҳаммади Баншоро дар деҳаи Мазори шаҳри Панҷакентӣ имрӯза, мақбараи Туваҳон ва масҷиди шайх Муслиҳиддин дар Хучанд, ёдгориҳои меъмории дар ноҳияи Фархори имрӯза мушоҳида кардан мумкин аст. Санъати меъморӣ миллий дар асоси анъанаҳои пеш аз истилои мугулҳо густариш ёфта, дар он заррае ҳам таъсири санъати меъморӣ мугул эҳсос намешавад, зеро мугулҳои сахронии худ фарҳанг надидаанд.

§3. Фарҳанги халқи тоҷик дар давраи ҳукмронии мугулҳо

Аз давраи ҳукмронии мугулҳо баъзе осори меъмории боқӣ мондааст, ки аксаран аз меъморӣ мақбараҳо иборатанд. Вале аз ин чунин барнамеояд, ки сохтмони асрҳои XIII-XIV фақат ба ҳамин пайи биноҳои муҳташам маҳдуд гардида будааст. Аз манбаҳои хаттӣ маълум мешавад, ки дар он давра мадраса ва кӯшкҳо низ бино меёфтанд. Дар миёнаи асри XIII ду мадрасаи калон дар Бухоро сохта шуда буд ва султони мугул Кабакхон дар наздикии Насаф кӯшк (қаршӣ) бино карда буд. Дар Кӯҳна-Урганҷ (Хоразм) мақбараи бошукӯҳе (қариб 62 м. баландӣ дорад) маҳфуз мондааст.

Қадимтарин иморати маҳфузмондаи он давра мақбараи Сайфиддини Бохарзӣ мебошад. Сайфиддини Бохарзӣ аз шайхони ҳеле машҳур ва бонуфузест, ки дар назди мугулҳо низ эътибори калон дорад.

У соли 1258 вафот кардааст. Авлодони ӯ бар сари мадфанаи мақбара ва хонақоҳ сохтаанд. Соли 1333 ин хонақоҳро сайёҳи араб Ибни Батута зиёрат карда, онро ҳамчун «маъвои ҳеле бузург» тавсиф намудааст. Мақбараи то замони мо расидаи шайх, ки дар наздикии Бухоро воқеъ гардидааст хонақоҳ надорад. Вай дар асри XIV умуман таҷдид ёфта, дар паҳлӯи иморати қадимаи ҳудӣ мақбара баъдтар зиёратхонае ҳам сохта шуда буд. Қисми аз ҳама охир таъмирефтаи мақбара сардари пештоқдори вай аст. Ин ёдгории қадима ба таври оддӣ сохта шуда, дар айни замон ҳале муҳташам мебошад. Гунбади хурд-

тари худи макбара, гунбади калони зиёратхона ва сардариин ба-
ланди дорои ду манорачаи пурнақшу нигор таассуроти бинан-
даро ба пойдорӣ ва ҳашамати ин бино афзунтар мегардонанд.

Макбараҳои қабл аз темурии асри XIV хеле бисёранд. Макбараҳои Шоҳи Зинда, Буёнқулихон дар Бухоро, Начмиддин ва Турабекхоним дар Кӯҳна-Урганч, Муҳаммад Башоро дар Панҷакент, Тубохон дар Сугд аз ҳамин қабиланд. Аксари макбараҳо аз ҷиҳати тарҳу меъморӣ ба ду ғурӯҳ чудо мешаванд: ғурӯҳи нисбатан сершумори онҳо, макбараи яхсона-
гии гунбаддор буда, ғурӯҳи дигар, макбараҳосанд, ки мисли макбараи Сайфиддини Бохарзӣ ду гунбад дошта, аз марқад ва зиёратхона иборатанд. Дар ин давра баъзе тарҳҳои нави сохтмони макбараҳо ба вуҷуд меоянд, ки ба боми гунбадшакл асос ёфта, бештар бино кардани макбараҳои ду гунбада ва ҳатто се гунбада ба назар мерасад.

Ороишоти меъмории ин давра гуногунранг буда, аз ин-
кишофи минбаъдаи касбҳои амалӣ шаҳодат, медиҳад. Дар нақшу нигори биноҳо гулкорихои рӯи гил ва мино ба таври ва-
сеъ истифода бурда мешуд. Баъзан нақшҳои барҷастаи ба тахтаҳои гили пухта кандашударо бо луоби қабуд ё осмонирани андуда, дар мавридҳои дигар фақат қатиба ва ё тасвири асоси-
ро сир медоданд ва нақшҳои фаръии даруниро ба ранги гилтахтаҳои кандакоришуда мегузоштанд.

Дар ороиши биноҳо сафоли сирдори нақшин ба таври хе-
лс фаровон ба қор бурда мешуд. Гоҳо зери мино ё рӯи миноро бо суратҳои заррин ё рангин зиннат медоданд. Деворҳо бо хиштҳои сирдода, ки дар фосилаҳои баробар ба шакли амудӣ чида мешуданд, содда, вале нафис ороиш меёфтанд. Рӯи гачкоришудаи деворҳо гоҳо бо нақшбандии бисёр зебо пӯшида мешуд. Усули қадимаи ороиши бино тамоман аз байн нарафта буд. Чунончи, кандакорихои (беминои) асрҳои XI-XII дар ама-
ли меъмории асри XIV низ ба назар мерасанд.

Дар нақшҳои рӯи гилтахта, сафоли сирдор ва нақшу ни-
гори деворӣ диққати касро беш аз ҳама зебӣ ва гуногунии му-
раккабтарин тасвироти наботӣ ва ҳандасӣ ба худ ҷалб менамо-
янд. Хунари ихтироъкоронаи мусаввирон, ки ин ҳама намунаҳои олиро барои устоҳои сафолгар ва ё нақшбандҳо таҳия кардаанд, ниҳоят ҳайратангезанд.

Махсусан катибаҳои бо хатҳои гуногун сабтгардидаи ёдгориҳои бошукӯҳи меъмориро, ки аз махфӯз мондани хунари хаттотӣ ба дараҷаи баланди нешинаи худ шаҳодат медиҳанд бояд зикр намуд. Қайд кардан лозим аст, ки хунари хаттотӣ ва наққошӣ осори бисёр зебои худро на фақат дар соҳаи меъморӣ, балки дар дигар ёдгориҳои санъати дастии мардуми тоҷики он замон низ боқӣ гузоштаанд.

§4. Илму адаби тоҷик дар асри XIII ва миёнаҳои асри XIV

Аз тарафи ўрдуҳои Чингизхон истило шудани сарзамини тоҷик ба инкишофи илму адаби он зарбаи ҳалокатовар зад. Дар асри XIII ва аввали асри XIV адабиёт махсусан дар Осиёи Сағир, ҷануби Эрон ва Ҳиндустон, яъне дар он маҳалҳое, ки дар тахти тасарруфи муғулҳо қарор нагирифта буданд, нисбатан ривочу раванқ ёфта буд. Фақат дар охири асри XIV ва ибтидои асри XV марказҳои адабӣ аз пав ба Мовароуннаҳр ва Хуросон мекӯчанд.

Дар асрҳои XIII – XIV бузургтарин симоҳои назми форсу тоҷик Ҳофизӣ Шерозӣ, Убайди Зоконӣ, Ҷалолоддини Румӣ, Насриддини Тусӣ, Саъдии Шерозӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ, Камоли Хучандӣ, Мир Саид Алиӣ Ҳамадонӣ ба майдон меоянд.

Яке аз барҷастатарин мутафаккирони он замон **Насриддини Тусӣ** (солҳои 1201-1272) буд. Ў дар асарҳои худ «Таҳрири иқлидус», «Рисолаи муайяний», «Моҳияти нучум», «Қонуни тиб», «Шарҳи Қонун», «Зайли ҷаҳонкушо», «Ҳалли мушқилоти ишорат», «Шарҳи назарияҳо» доир ба тиб, нучум, риёзиёт, таърих, адабиётшиносӣ ва фалсафа фикрҳои баландмазмун гуфта, пайрав, идомабахш ва ҳомии корҳои Абӯалӣ ибни Сино мегардад.

Насриддини Тусӣ асари машҳури худ «Асос-ул-иктибос»-ро ба баёни масоили мантиқ махшида, дар он масъалаҳои катгория, муҳокима, ҳулосабарорӣ, назарияи мантиқии исбот ва ғайраро ҳал кардааст.

Ҷалолоддини Балхӣ Румӣ (солҳои 1207-1272) аслан аз қадимтарин маркази тамаддуни халқи тоҷик шаҳри Балх мебошад. Ў қабл аз ҳуҷуми муғул дар синни 14-солагӣ бо падари худ аз ватан ҳиҷрат намуда, ба Нишопур, Бағдод, Ҳирот, Сурия

ва Осиёи Сағир рафта, дар Қуния (Осиёи Сағир) икомат ихтиёр намуд. Вай аввал бо рохбарии падари худ дар Қуния, сипас дар Ҳалаб ва Димишқ таҳсил намуда, маълумоти мукаммале ба даст овард ва чанд гоҳ ба дарсгӯӣ машғул шуд. Вале дар соли 1224 ӯ бо таъсири мулоқоти яке аз дарвешон дарсдиҳӣ ва рохбарии корҳои тариқати суфияро ба шогирдони худ вогузор карда, худ ғушанишин гардид.

Қалолиддин Румӣ аз бузургтарин олимони ва шоирони тасаввуф маҳсуб мешавад. Асарҳои хеле машҳури ӯ «Девони газалиёт» ва «Маснавии маънавӣ» мебошанд, ки аз шашузе – 36 ҳазор байт иборат буда, асосҳои фалсафии тасаввуфро дар бар мегиранд. Ӯ бо ин асари худ наъти маснавии ирфониро то ба охири дараҷаи инкишофи он пеш бурд. Эҷодиёти Румӣ хусусан аз он ҷиҳат ҷолиби таваҷҷуҳ аст, ки шоир ба мақсади умумифаҳм гардидани асарҳои худ услуби соддаро ба кор бурда, шаклҳои назми халқии тоҷикиро – ҷунонҷӣ, дар ғазал, сурудҳои лирикӣ ва дар маснавӣ тамсилро истифода менамояд.

Дигар мутафаккири нотақрори форсу тоҷик **Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ** (тақрибан солҳои 1219-1292) буда, дар Шероз ба дунё омадааст. Ба таҳсили илм дар Шероз шуруъ намуда, пас аз он ба Бағдод рафта, дар мадрасаи «Низомия» таҳсили худро ба охир расонид. Аз як тараф шавқи ҷаҳонгардӣ ва аз тарафи дигар нооромӣ, ки ҳангоми ҳуҷуми урдуи мугул дар ватани Саъдӣ руӣ дода буданд, ӯро ба мусофирати дуру дарози кишварҳои гуногуни Шарқ водор намуданд. Саъдӣ дар рафти ин сафарҳо, ки зиёда аз 30-40-сол идома ёфтанд, Ҳинд, Бағдод ва Африкаи Шимолиро саёҳат намуд. Ӯ соли 1256 ба Шероз баргашта, ба ҷамъ овардани сарчашмаҳо ва тартиб додани асарҳои беэволи худ оғоз менамояд.

Дар эҷодиёти Саъдӣ таъсири назми қадимаи тоҷик баръало эҳсос карда мешавад ва бо он пайванди ногусастанӣ дорад. Аз ин рӯ, Саъдӣ дар таърихи насру назми тоҷик мавқеи хоса дорад.

Саъдӣ ба гайр аз «Гулистон» ва «Бӯстон» боз шеърҳои зиёди баландмазмун низ эҷод намудааст. Бинобар ин ӯ дар таърихи инкишофи назми классикии форсу тоҷик мақоми шоистаеро ишғол намудааст. Саъдӣ дар баробари офаридани намунаҳои мукаммали наъти ғазал, дар насри бадеӣ ҳам устои нотақрор аст. Аз тарафи дигар, Саъдии бузург дар адабиёт

усули панду насихатро чорӣ карда, асарҳои вобаста ба таълиму тарбияро хеле тақмил дод. Шоир дар асарҳои баландмазмунӣ пандомезаш ақидаҳои гуманистии худро баён намуда, гоҳҳои ватандӯстиро таълиму тарғиб намудааст.

Саъдӣ зулму ситамҳои давлатдоронро маҳкум намуда, ҳокимонро даъват менамуд, ки ба мардуми оддӣ бо ҷаҳиши эҳтиром ва қадришиносӣ назар кунанд. Ӯ қаноат қарданро талқин намуда, молпарастиро мазаммат қардааст.

Саъдӣ шоҳонро ба ғейба қардани адолат даъват қардааст:

*Мадех рухсати зулм бар ҳеҷ ҳол,
Ки хуршедӣ мулкат наёбад завоҷ!...*

Ба тақвияти ин фикр Саъдӣ ҳокимонро ба раҳму шафқат даъват намуда, устувории давлату ҳокимияти онҳоро дар ҷаиятпарварӣ мебинад.

Саъдии Шерозӣ дар афкори иҷтимоии худ фикрҳои адолатхоҳонаро тарғиб намуда, зидди муносибати ғайриинсонии золимон баромадааст:

*Эй забардасти зердастозор,
То ба кай гарм монад ин бозор?
Ба чӣ қор ӯядат ҷаҳондорӣ,
Мурданиат беҳ, ки мардумозорӣ!*

Ақидаи Саъдӣ дар муносибати давлат бо аҳоли ба принсипи адолат ва маърифат асос ёфтааст. Ӯ дар афкори иҷтимоиаш тарафдори подшоҳ аст ва мамлакатро бо подшоҳ тасаввур қарда наметавонад:

*Зарур аст, ки аҳоро саре бошад,
Вагарна мулк нагирад ба ҳеҷ гуна низом.*

Аз нигоҳи шоир подшоҳ ва ҳокимон бояд дар хизмати халқ бошанд, на халқ дар хизмати онҳо. Азбаски Саъдӣ ҳукумати подшоҳиро на ҳамчун воситаи зӯрварӣ ва зулм, балки ҳудодод медонист, аз ин рӯ, аз подшоҳ талаб менамояд, ки ба халқ хизмат кунад.

Оид ба масъалаи муносибати давлат ба лашкар Саъдӣ талаб мекард, ки шоҳ бояд бо маслиҳати одамони ботаҷриба, хирадманд қар кунад, то давлатро дуруст ва оқилона идора қарда

тавонад. Дар масъалаи муносибати байни давлатҳо бошад истифодаи принсипи муносибати сулҳчӯнаро муҳим меҳисобад. Ба ақидаи Саъдӣ агар тарафи муқобил сулҳро тақлиф кунад, бояд онро дастгирӣ кард. Аммо агар душман ҷанг хоҳад, аз ҷунин ҷанг низ сар печидан нашояд, зеро ҳимояи халқу кишвар зарур аст:

*Агар сулҳ хоҳад аду, сар манеч!
Вагар ҷанг ҷӯяд, шон бар манеч!*

Саъдӣ ба масъалаи сарварӣ-подшоҳӣ диққати махсус медиҳад. Онро аз оммаи мардум вобаста медонад. Набудани мардум боиси нобуд гаштани шохигарӣ аст. «Мулук (яъне шох Н.Т.) аз баҳри раият аст, на раият аз баҳри тоати мулук».

Мутафаккир сиёсатро аз гуманизм ҷудо намекунад. Дар маркази ин пайвастагӣ раҳмдилию ғамхорӣ нисбати раият меистад. Барои Саъдии Шерозӣ меъёрӣ одамият ё гуманизм «раҳм бар бечорагон овардан аст».

Мутафаккири барҷастаи дигари ин давраи тоҷик **Амир Хусрави Дехлавӣ** (солҳои 1253-1325) аст, ки дар Ҳиндустон ба дунё омадааст. Падари ӯ аслан аз шаҳри Капурӯд буда, дар арафои ҳучуми мугул аз Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон фирор намудааст. Амир Хусрав пас аз хатми таҳсил шаҳри Дехлиро иқоматгоҳи худ қарор дод ва дар дарбори султони машғули ғабалияти эҷодӣ гардид.

Ӯ илова бар девоии ашъоре, ки аз панҷ қисмат иборат аст, ба равияи Низомии Ганҷавӣ «Ҳамса» навишт. Амир Хусрав дар ин асари худ бо вучуди он, ки мавзӯи қадимаро нигоҳ дошт, лекин дар услуби дoston ва тавсифи қаҳрамонҳо эҷодкорона муносибат намудааст. Ӯ нисбат ба дигар шоирон дар бобати гирифтани мавзӯҳои маҳаллӣ ҷасорати зиёдтар намуд. Дostonҳои ӯ «Қирон-ус-саъдайн» (дар бораи мулоқоти Саъд бо падари худ Бугроҳон), «Мифтоҳ-ул-фугӯҳ» (Қалиди фатҳҳо) ва «Нӯҳ сипеҳр» дар мавзӯҳои маҳаллӣ навишта шудаанд. Ин асарҳои шоир илова бар қиммати адабӣ, дорои аҳамияти бузурги таърихӣ ҳам мебошанд.

Дostonи ишқӣ-афсонавии ӯ «Хизрхон ва Дувалронӣ», ки дар бораи шохзодаи ҳиндӣ ва маъшуқаи вай ҳикоят мекунад сазовори таваҷҷӯҳ аст. Амир Хусрав бо забони маҳаллии рехта, ки баъдҳо асоси забони ўрду ро фароҳам овард низ асар эҷод

кардааст. Ӯ ба омузиш ва таҳқиқи шеър ва мусиқӣ ҳам машғул мешуд.

Мутафаккири дигари ин давра **Муҳаммад Авфӣ** мебошад. Ӯ муаллифи тазкираи «Лубоб-ул-албоб» мебошад, ки дар солҳои 1221-1222 онро таълиф намудааст. Муҳаммад Авфӣ аслан аз тоҷикони Марв буда, дар Бухоро таҳсил намудааст. Муҳаммад Авфӣ дар вақти ҳучуми муғулҳо ба Ҳиндустон фирор намуда, дар он ҷо ғайр аз тазкираи номбаршуда асаре бо унвони «Ҷавоме-ул-ҳикоят ва ҷавоме-ур-ривоёт» навишт, ки аз ҳикоятҳои ширин ва афсонаву қиссаҳои аҷиб иборат аст.

Дигар донишманди илму адаби тоҷик, ки дар дарбори Муҳаммади Хоразмшоҳ хидмат кардааст **Муҳаммад Ибни Қайси Розӣ** мебошад. Вай низ ҳангоми ҳучуми муғул тарки ватан намуда, дар ноҳияҳои ҷанубии Эронӣ кунунӣ ҷанӯх бурд ва дар он ҷо соли 1223 доир ба арӯз ва қофия асаре таълиф намуд, ки дар он роҷеъ ба шоирони гузашта ва муосиронаш маълумоти қимматбаҳо дода, аз анъори онон намунаҳои беҳтаринашонро рӯй ҷарақ овардааст.

Дар асри XIII таърихнависӣ низ ривоч ёфта буд. Аз муҳимтарин асарҳои ин соҳа «Табақоти Носирӣ»-ро менамояд бурд, ки дар соли 1260 аз тарафи **Минҳочиддини Ҷузҷонӣ** ном шахсе аз аҳли Ғур таълиф ёфтааст. Дар ин асар таърихи подшоҳони Ҳинд, баъзе воқеаҳои давраи салтанати Ғазнавиён, ҳукмронии муғулҳо ва муборизаи зидди исмоилиён муфасссал баён карда шудааст. Асар доир ба таърихи давраи асри миёнаи Ғур беҳтарин сарчашмаи таърихӣ ба шумор меравад.

Аз асарҳои таърихӣ он замон, ки дар бобати таҳқиқ ва омузиши таърихи давраи муғулҳо қимати бузурги таърихӣ дорад асари **Алоуддин Атомалики Ҷувайнӣ** (ваф.соли 1283) «Таърихи Ҷаҳонқушо» ва асари «Ҷазлуллоҳ Рашидаддин (дар соли 1318 қутба шудааст) «Ҷомеъ-ул-таърих»-ро ном бурдан мумкин аст. «Ҷомеъ-ул-таърих»-ро таърихшиноси маъруфи рус В.В.Бартолд нахустин иқдоми ҷиддӣ дар бобати офаридани «Таърихи умумиҷаҳонӣ»-и асри миёна номидаст.

Яке аз донишмандони номварӣ асри XIV форсӣ тоҷик **Мир Саид Алии Ҷамадонӣ** (1314-1384) мебошад. Ӯ зодаи Ҷамадонӣ Эрон буда, дар шаҳри Кӯлоби имрӯза манзили доимӣ қарор додааст. Ақидаҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва иҷтимоии Мир Саид Алии Ҷамадонӣ дар асари машҳураш «Заҳират-ул-мулк» гирд оварда шудааст. Ӯ дар ин асари беэвоҷӣ худ беш-

гар дар бораи давлату тарзи давлатдорӣ, бахусус давлати исломӣ сухан рондааст. Асар ҳамчун дастуруламал барои синфҳои ҳукмрон навишта шудааст. Он дар асри XIX ба як қатор забонҳои аврупоӣ низ тарҷума карда шудааст, ки аз аҳамияти бузург доштани ин асар дарак медиҳад.

Мир Саид Алиӣ Ҳамадонӣ ҳамон тарзи ҳокимиятсӯро, ки ба ислом ва шариати исломӣ пайравӣ мекунад эътироф менамояд. Шохонеро, ки ба раият хайрхоҳ нестанд ва бадкирддоранд ба «халифи иблис» шабоҳат медиҳад.

Мир Саид Алиӣ Ҳамадонӣ ҳокимонро ба 4 гурӯҳи зерин тақсим менамояд:

1. Ҳокимони соҳиби ақлу заковати худодол;
2. Ҳокимони бешаросату иблисони замон;
3. Ҳокимоне, ки майли донишомӯзӣ доранд;

4. Ҳокимоне, ки раиятро ба роҳи дуруст ҳидоят менамоянд, аммо худ золимад. Аз нигоҳи мутафаккир барои ин раият низ гунаҳкор аст, зеро онҳо ба ин амал муросо менамоянд.

Мир Саид Алиӣ Ҳамадонӣ мусулмононро ба итлоати бечуну чаро ҳокими мусулмон даъват намекунад. Зидда аз ин ба ҳоким шартҳо мегузорад.

Дар асари худ «Захират-ул-мулук» ба ипобат гирифтани вариоя намудани 20 намуди ҳуқуқ ва тақли рафтори одамонро пешниҳод менамояд, ки иҷроии онҳо низ ба ҳокиму подшоҳ вочибанд. Ба он масъалаҳои ақлу инсоф ва одоби рафтор дохил мешаванд. Мир Саид Алиӣ Ҳамадонӣ ба «муслим» ва «муъмин» низ нигоҳи хоса дорад. Ӯ муслим гуфта шахсро дар назар дорад, ки аз дасту забони ӯ муслими дигар осеб набинад. Муъмин бошад дар маънои истифода мешуд, ки ба шарофати ӯ бандгони дигар дар ороиштагӣ умр ба сар мебаранд.

Таълимоти Мир Саид Алиӣ Ҳамадонӣ бо як қатор хусусиятҳои худ аз афкори мутафаккирони дигари исломӣ фарқ менамояд. Аз ҷумла, шарту шароитҳои подшоҳӣ, ҳуқуқҳои мусулмонон ва ғайраҳо. Ӯ ба мардум ҳуқуқи ба подшоҳ розӣ нашуданро медиҳад. Аксарияти мутафаккирони исломӣ чунин ақидаҳо рад менамоянд. Дар муносибат бо ғайриислом низ Ҳамадонӣ гузашт дорад.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ (солҳои 1420-1505). Ҳусайн Воизи Кошифӣ яке аз мутафаккирони варзидаест дар фаҳми воизиву тарғибгарии ахлоқи ҳамадаи инсонӣ, сиёсату идораи давлат ва

чомеа. Назари ӯ ба сиёсат ва давлатдорӣ бештар дар асараш «Ахлоқи Муҳсинӣ» гирд оварда шудааст.

Хусайн Воизи Кошифӣ сиёсатро воситаи асосии таълими ҳаёти ҷомеа мешуморад

Ӯ аз номи ходимон ва мутафаккирони давраҳои гузашта дар бораи сиёсат ва сиёсатмадорӣ ҳикояҳо оварда, назари худро асоснок менамояд. Мутафаккир подшоҳи одилро қадр мекунад.

Ба андешаи Хусайн Воизи Кошифӣ подшоҳӣ хосияти илоҳӣ дорад. Подшоҳ ҳамчун сояи Худо дар рӯи замин ҳисобида мешавад.

Ӯ дар фаҳми адолатнокии ба Арасту наздик аст. Арасту адолатнокиро ба сифати хайрияти умум медонист. Хусайн Воизи Кошифӣ низ адолатнокиро воситаи нигоҳ доштани баробарию мутаносибии байни одамону аҳли ҷомеа меҳисобад.

Агар адлу инсоф дар байни аҳли ҷомеа ҳукмфармо набояд, ҳар гурӯҳе метавонад дигареро душман бихонад ва бикӯшад. Дар натиҷа, агар яке аз гурӯҳҳои ҷомеа аз мақоми ҳеш берун гардад вайронкориву харобкорӣ амали доимӣ мешавад. Вазифаи адл низ нигоҳ доштани ҳамаи мувозинати байни гурӯҳҳо аст.

Подшоҳи одил бақои мулкро таъмин менамояд ва мамлакатро обод менамояд. Хусайн Воизи Кошифӣ яке аз хислатҳои подшоҳи одил ва адолатнокиро дар қудрат доштан ва авф карда тавонистан мебинад:

*Авф фармудан муборак хислатест,
Ҳар ки дорад авф соҳибдавлатест.
Дӯст дорад авфро парвардигор,
Он чӣ Эзид дӯст дорад, дӯст дор.*

Масъалаҳои ҳаёти сиёсӣю иҷтимоӣ ҷомеа дар ашъори Низомии Ганҷавӣ (солҳои 1141-1209) ҷои муҳимро ишғол менамояд. Низомӣ орзуи умеди халқи меҳнаткашро ифода намуда, тартиботи ҷамъиятӣ, маишат ва ахлоқи ҷомеаи даврони худро саҳт танқид намудааст. Ӯ бар зидди беадолатиҳои иҷтимоӣ баромад менамуд. Низомӣ дар асараш «Иқболнома» дар бораи шаҳр-давлате орзу менамояд, ки на ҳокимон дорад, на тобеон, на камбағалон ва на бойи ашрофон. Ҳамаи одамон комилаи озоданд ва ҳукуку ӯҳдадорӣҳои яхела доранд.

БОБИ XII. ФАРҲАНГИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВРАИ ҲУКМРОНИИ ТЕМУР ВА ТЕМУРИЁН

§1. Таърихи сиёсӣ

Хонҳои мугул батадрич дини исломро қабул карда, дар атрофи худ намояндагони уламою тоҷирони тоҷикиаслро чамъ мекарданд. Ба ин восита онҳо меҳостанд, ки ҳокимияти марказии худро мустаҳкамтар намоянд. Чунин рафтори онҳо норозигии пешвоёни қabilaҳои мугул ва туркро ба вучуд меовард. Ин буд, ки дар нимаи аввали асри XIV дар улуси Чағатой, яъне Мовароуннаҳр муборизаи байни хонҳо ва аёнӯ ашрофи қabilaҳои мугулу турку туркшуда авҷ гирифт. Дар натиҷаи ин мубориза пешвоёни қabilaҳои турк нуфузи зиёдтар пайдо намуданд ва ҳокимияти хонӣ бисёр заиф гардид.

Дар нимаи дуюми асри XIV ба сахнаи сиёсати Мовароуннаҳр писари беки қabilaи барлос Темур меояд. Темур дар натиҷаи чунбиши Сарбадорони Самарқанд бо ҳиллаю найранг ба ҳокимият соҳиб мешавад. Ӯ чунбини хеле бузурги Сарбадорони Самарқандро дарҳам шикаста, сипас ба муборизаи зидди феодалони маҳаллис, ки майли мустақилшавӣ доштанд шуруъ менамояд. Гуруҳи бонуфузи аҳолии шаҳр тоҷирон ва нешаварони сарватманд, ки дар заиф шудани иқтисодӣ мулкдорони бузург ва барҳам хӯрдани ҷангу низоъҳои дохилӣ маъфиятдор буданд, аз фаъолияти Темур дар амри марказият додани давлат пуштибонӣ мекарданд. Темур ба рӯхониён бисёр имтиёзҳои иқтисодӣ дода, онҳоро низ ба тарафи худ кашид. Вай ба воситаи ташкил намудани лашкаркашиҳои гонатгарона ба кишварҳои ҳамсоя ва ба вучуд овардани имконияти ба осонӣ соҳиби сарват шудан ишғҳои мулкдорони хурди феодалиро ба вучуд оварда, аз пуштибонии онҳо бархурдор гардид.

Темур ба кишваркушоии 35-солаи худ огоз намуда, ҳокимияти худро қабл аз ҳама, дар пойтахт чароғи дарёи Сир мустаҳкам намуд, ки дар он вақт дар ин ҷо ҳукумати хонии Оқ Ӯрда мавҷуд буд. Ӯ ба ихтилофи дохилисулолагии Оқ Ӯрда мулоҳида карда, Тӯхтамишхонро, ки яке аз муддаиёни тоҷу тахт

буд ҳимоя намуд. Тўхтаминҳон баъдҳо бо кўмаки Темур ҳукумати Олтин Ўрдаро низ ба даст даровард.

Дар соли 1372 амир Темур Хоразмро забт намуд, вале дар Хоразм панҷ маротиба инқилоби мардуми сар зад ва соли 1388 Темур ба он ҷо ҳамла оварда, пойтахти Хоразм шаҳри Урганҷро, ки яке аз роҳҳои асосии тиҷорати байни Аврупои Шарқӣ ва Осиёи Миёна буд ба ҳок яксон намуд. Соқинони Урганҷ ба Самарқанд кўчонида шуданд ва дар вайронаи шаҳри собиқ бо фармони Темур ҷав кошта шуд. Танҳо дар соли 1391 Темур ба дубора барқарор кардани шаҳри Урганҷ руҳсат дод.

Аз соли 1388 амир Темур ба муборизаи шадид ва давомнок бар зидди Тўхтаминҳон сар кард. Вай дар соли 1392 ба хоки Кавказ ҳуҷум оварда, Арманистон ва Гурҷистонро ғорат ва мутасъ намуд. Дар соли 1395 ба қувваи ҳарбии Тўхтаминҳон зарбаи ҳалокатовар зада, бақияи лашкари ӯро таъқибкунон то ба хоки давлати рус дохил гардид ва то маҳалли Ельц расид. Даре нагузашта, Темур пойтахти Олтин Ўрда шаҳри Саройро, ки дар соҳили дарёи Волга воқеъ гардида буд забт ва хароб намуда, бо ҳамин ба давлати Олтин Ўрда зарбаи қатъӣ зад. Ин зарба озодшавии русро аз зулму ситами мугулҳо осон намуд.

Темур бо ўрдуҳои ғоратгари худ марказҳои маданияро хароб намуда, дар айни замон барои ободии вилоятҳои Осиёи Миёна, ки асоси иқтисоди давлати ӯро ташкил медоданд кўшиши зиёде ба харҷ дод. Бо амри ӯ дар ин маҳалҳо қорҳои обёрӣ ва роҳсозӣ хеле вусъат дода шуд. Темур аз Байаннаҳрайн, Осиёи Сағир, Эрон ва Ҳиндустон гурӯҳ-гурӯҳ устоҳо, аҳли илм ва санъатро асир намуда, ба Мовароуннаҳр меовард. Қисми зиёди пешавару ҳунармандон, ҳодимони илм ва санъат дар пойтахти давлати темурий шаҳри Самарқанд ҷамъ оварда шуда буданд. Ин буд, ки шаҳри Самарқанд дар ин давра хеле ободу зебо гардид.

Темур кўшиши менамуд, ки роҳҳои тиҷорати Шарқу Ғарб дубора ба воситаи Мовароуннаҳр сурат гирад. Бинобар ин ӯ шаҳрҳои асосии Олтин-Ўрда-Сарой ва Урганҷро, ки Шарқу Ғарбро бо ҳам мепайвастанд ба харобазор табдил дод.

Пас аз он, ки Темур Эронро истило намуд, то андозае ба дубора барқарор кардани роҳи тиҷорати ҷаҳонӣ дар Мовароуннаҳр муваффақ гардид. Акнун бозургонҳои Эрон ба Султония омада, аз он ҷо ба воситаи Ҳироту Балх ба

Самарқанд ва синас ба воситаи Тароз ба Муғулистон мсрафтанд.

§2. Бинокорӣ ва меъморӣ.

Темур ва Темуриён сохтмони биноҳоро беш аз пеш вусъат медоданд ва феодалони сарватманд дар ин кор ба онҳо тақдид ва пайравӣ менамуданд. Хусусан дар ду пойтахти давлати темурӣ Самарқанд ва Ҳирот бинокорӣ ба авҷи баланди худ расида буд. Дар асри XV бисёр шахрҳои дигар низ бо иморатҳои зебо орошта гардиданд.

Аз қасрҳои сершумори онвақтаи Осиёи Миёна танҳо як қисмати пештоқи Оксарои Шаҳрисабз, ки бо амри Темур бино ёфта буд, маҳфуз мондааст. Биноҳои зебову муҳташам аз истифодад ва маҳорати баланди ороишгарони он давра гувоҳи медиҳанд.

Бо фармони Темур яке аз хиёбонҳои Самарқанд ба бозорҳои хурраму обод табдил дода шуда буд. Сафири Испания Гонзалес де Клавихо, ки дар соли 1404 ба шаҳри Самарқанд омада буд, аз дидани сохтмони нотамоми ин бозор ба ваҷд омада, онро хеле таърифу тавсиф намудааст. Шохрух ҳам дар Ҳирот ҳамин гуна як бозор сохт. Дар ду тарафи хиёбони чорсӯ, ки бозор воксӯ гардида буд, биноҳои дугабакаи дуқонҳо сохта шуда, боҳои хиёбонро саросар гунбазҳои панҷаранок пӯшонида буданд.

Мадраса, масҷид ва мақбараҳои то замони мо расидаи он давра аз қомеъҳои муҳандисӣ, лоиҳакашию биносозӣ ва ороишгарии меъморони асри XV гувоҳи медиҳанд.

Василаҳои ороишгарӣ хеле гуногун ва мукамал буданд. Дар ин бобат аз қомеъҳои замони пеш ва навъовариҳои тозаи давраи Темур ва Темуриён истифода бурда мешуд.

Барои охири асри XIV ва ибтидои асри XV майли бо нақшу ниғор тамоман фаро гирифтани деворҳо хос аст. Баъдтар усули ҷидани хиштро бештар ва ба таври васеъ истифода намуда, дар заминаи он аз хиштҳои сирдор катиба ва нақшҳои оддӣ мессохтагӣ шуданд. Дар солҳои 1399-1404 дар Самарқанд масҷиди Бибихонум сохта шуд.

Ҳоло аз ин масҷид фақат як харобае боқӣ монда бошад ҳам, вай аз шукӯҳ ва азамати пешинаи он ба хубӣ шаҳодат медиҳад.

Мақбараҳои асри XV аз назаргоҳи меъморӣ ғуноғуннавъ ва басо диққатангезанд. Мақбараи на чандон калон, вале аз ҷиҳати ороиш хеле зебои Шоҳи Зинда, мақбараҳои Рухобод, Қутби Чаҳордахум, ниҳоят Ғури Мир аз муҳимтарин ёдгориҳои давраи темурӣ ба шумор мераванд. Аз ин миён Ғури Мир, ки дар он Темур ва ашлоди ӯ дафн шудаанд хеле диққатҷалбкунанда аст. Сохт ва тарҳи он бисёр оддист. Ороишоти даруни толори чаҳоргушаи тоқчаноки он бо салаботи мутантани худ касро дар ҳайрат мегузорад.

Бинои расадхонаи Улугбек, ки дар доманаи баландии Чунonatoи Самарқанд сохта шудааст, аз нодиртарин ёдгориҳо ба шумор меравад. Аз ин бино фақат як теппача ва тӯдаи партовҳои сохтмон боқӣ мондаасту бас. Аммо бо кӯшиши бостоншиносон тарҳи табақаи поини таҳкурсии иморат маълум шуд. Муқаррар гардид, ки бино мудаввар буда, 30 метр баландӣ доштааст ва тавассути ҷӯбҳои кандакорӣ, сафолҳои сирдори нақшин ва сангҳои мармар ороиш ёфтааст. Ғайр аз ин аз сарчашмаҳои хаттӣ маълум мешавад, ки расадхона се ошёна доштааст. Бақияҳои олоти асосии расадхона-асбоби дуқӯшаи зовиясанҷ, ки барои мушоҳидаи офтоб, моҳ ва зимнан дигар сайёраҳо кор фармуда мешуд маҳфуз мондааст.

Аз бинокориҳои Ҳироти асри XV хусусан маҷмӯи иморати Мусалло, ки аз масҷид, мадраса ва мақбара иборат аст шоян тавачҷӯх мебошад. Ҳоло аз ин ёдгории меъморӣ қисмати хеле кам боқӣ мондааст. Манораҳои сечузаи бисёр мавзун ва мақбараи хеле ҷолиби Ғавҳаршод, ки яке аз ғушаҳои мадрасаро ишғол намуда, қисми таркибии он ба шумор мерафт, аз ҳашамат ва азамати он ғувоҳӣ медиҳанд.

Санъати наққошӣ ва минҷатурӣ. Чунон ки манбаъҳои хаттӣ паҳодаг медиҳанд, иморатҳои бонукӯҳ, алалхусус, қасрҳои Темур ва Темираён аксаран бо тасвирҳои тамоми рӯи деворҳо зинат меёфтанд. Сюжети онҳоро манзараҳои ҷангу муҳосираи шаҳрҳо, базму зиёфат, русуми пазирой ва саҳнаҳои муқаррарии зиндагӣ ташкил менамуданд. Чушн василаи ороиширо махсусан Темур таъвиқ мекард. Дар рӯи деворҳои қасрҳои сарисилсилаи темираӣ тамоми қиссаҳои базму разми ӯ тасвир карда шудаанд.

Аз рӯи ғувоҳии муосирон, суратҳои ҳуди Темур, фарзандону наберагон ва дарбориёни ӯ, ҳатто маликаҳои хонадони

темури чузъҳои ҳатмии он сюжетҳои мураккаби тасвири рӯи дивори иморатҳои онзамоноро ташкил мекарданд. Қитъаҳои боқимондаи ҷанде аз макбараҳои Шоҳи Зиндаи Самарқанд дар бораи санъати бошукӯҳи он давра гувоҳи медиҳад. Дар ин қитъаҳо фақат ҷӯйҳо, дарахтону буттаҳо, гулҳо ва паррандаҳо тасвир ёфтаанд.

Дар бисёр шаҳрҳои давлати бузурги теури ҳаттотҳо ва наққошони забардаст зиндагӣ карда, асарҳои хеле подир меофариданд. Аммо маркази асосии ин ҳунароҳо шаҳри Ҳирот ба шумор мерафт.

Дар нимаи аввали асри XV дар Ҳирот бародари Улугбек Бойсунқар ҳамчун донишманд ва ҳомии маданият ном бароварда буд. Дар ин ҷо беҳтарин минҷурсозҳо, ҳаттотҳо ва саҳҳофҳо кор мекарданд. Ғайр аз ин дар Ҳирот китобхонакорҳои дарбории Шоҳрух низ мавҷуд буд, ки намунаҳои хеле хуби осори ҳаттотӣ ва минҷури ба вуҷуд меовард.

Дар нимаи дуими асри XV Алишер Навоӣ ва Султон Ҳусайн Бойқаро, ҳунаромандони боистеъдодро ҳимоят карда, онҳоро ба дарбор ҷалб меамуданд.

Дар сарчашмаҳои ҳаттии асри XV номи бисёр минҷурсозоне, ки санъаткорони забардасти замонӣ худ буданд зикр шудааст. Азбаски минҷурсозон дар асарҳояшон имзо намегузоштанд таҳқиқи эҷодиёти аксари онҳо хеле душвор аст.

Дар нусхаи «Шоҳнома»-и А.Фирдавӣ, ки солҳои 1429-1430 дар китобхонаи Бойсунқар китобат шудааст бист минҷуре, ки ҷанд нафар ҳунароманд сохтаанд мавҷуд аст. Муҳаққиқон онҳоро аз беҳтарин намунаҳои марҳалаи аввали рабнаки мактаби минҷурсозии аҳди теури ба қалам додаанд.

Мактаби минҷурсозии Ҳиро дар нимаи дуими асри XV тавассути як идда ҳунаромандони моҳир ба авҷи баланди инкишофи худ расида буд. Дар байни ин ҳунаромандон **Қамолитдин Бехзод** (таваллуд байни солҳои 1450-1460, вафот байни солҳои 1536-1537) мақоми ҳосас ишғол намудааст.

Рассоми бузурги он замон **Мираки Наққош** аз қобилияти ғавқулуддаи писарбачаи ҷтим Қамолитдин огоҳ шуда, уро тарбият ва сарпарастӣ намуд (мутаассифона эҷодиёти Мираки Наққош ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст, зеро фақат ду минҷураи имзогузоштаи ӯ маълум аст). Дар қамолоти Бехзод Алишери Навоӣ низ ҳамчун ғамҳор ва мададгор хидма-

ти шоиста намуда, барои ба мухити одамони истеъдоднок ва маданӣ роҳ ёфтани ӯ имконият фароҳам оварда будааст. Дар инкишофи гоҳҳои эстетикӣ ва таълиқҳои эҷодӣ Бехзод маҳз ҳамин мухит таъсири басо муфид ва самарабахш расонида буд.

Барои минҷурҳои марҳалаи аввали эҷодӣ Бехзод бештар рангҳои баёнӣ ва таълиқ, қисматбандии динамикӣ, серсуръатӣ ва пур қардани ҷо хос аст. Чунончӣ, минҷурҳои барои «Зафарнома»-и Ҷазӣ эҷодкардаи ӯ аз ҳамин қабиланд. Дар маркази диққати расом шиддати муҳориба ва ҷӯшу хурӯши меҳнат қарор гирифтааст. Тасвири майдони муҳорибаи ду қўшун ба тасвири манзараи мушобех дар нусхаи «Шоҳнома»-и соли 1429/30 ҳеҷ монандис надорад. Дар ин ҷо ду қўшуни баробар баҳамназдиқшаванда не, балки авҷи разм ба назар мерасад. Дар ин ҷо ҳар як ҷеҳраи тасвиршуда фардист, бархӯрди қанҷоварон ғоҳонӣ, пуршиддат ва ҳеле гуногун аст.

Минҷураи масҷиди ҷомеаи Самарқанд аз ҷиҳати мазмун тамоман фарқ мекунад. Вале дар ин ҷо ҳам шиддати ҳаракат баръало ҳис карда мешавад. Дуредгарону қандакорон дам нагирифта қор мекунанд, назораткунанда қорғурсзоро ҷазо медиҳад, аробаи пур аз санги мармар омада истодааст.

Одамони бисёрс тасвир шудаанд, вале ҳама дар қиёфа ва ҳолати гуногунанд: яке серҳаракат, дигаре оромтар, аммо ҳама дар якҷоягӣ ба таълиқи тараллудӣ қори сохтмон қомилан мувофиқат доранд.

Баъзе муҳаққиқон бо имони қомил ва баъзе муҳаққиқон бо андак шакку шубҳа якҷанд минҷурҳоро, ки дар маҳзанҳои гуногуни собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ маҳфӯз мебошанд ба қалами Бехзод нисбат медиҳанд. Минҷурҳос, ки дар қитобхонаи омавии давлатии ба номи Салтыков-Щедрини шаҳри Санкт-Петербург маҳфӯз аст асарҳои Бехзод мебошанд ва баъзе аз ин минҷурҳо бешакку шубҳа ба қалами шоғирдони Бехзод тааллуқ доранд, зеро мувофиқи услуби Бехзод қашда шудаанд. Ба ин ҳар як иҷтимоӣ ҳаҷ, таъсири муқаммалу дилошӯби ранг хос аст, ки ин фақат ба устодони забардаст муяссар шуда метавонад. Ба гуфтаи муҳаққиқони минҷурҳои форсӣ минҷурҳои аслии Бехзод дорои ҷунон қомпозитсияи муқаммал мебошанд, ки дар асоси қонуну қоидаҳои амиқу дақиқи математикӣ таркиб ёфтаанд ва одамон дар расм ҷунон ҷой мегиранд, ки аксар вақт гуё як доирае пайдо мешавад.

Дар баъзе расмҳои худ Бехзод ин услуби худро ошкоро ба қалам медиҳад, дар баъзе расмҳои ӯ бошад баръакс, ба рӯи ин услуби худ парда мекашад ва онро ноаён истифода мебарад. Бехзод ба қоидаву қонунҳои маъмулу муқаррари расмкашӣ эҷодкоруна муносибат мекард. Маҳз чунин муносибати эҷодкорунаи Бехзод ва дар айнаи ҳол, идроки ӯ низоҳат нозуку ла-тифи тобиши ранг ва намути тарҳ минҷурҳои ӯро ин қадар беҳамтову беамсол қардаанд.

Мақтаби минҷуркашии асри XVI Табрз аз эҷодиёти Бехзод фаровон бахра бардоштааст. Соли 1522 шох Исмоили Сафавӣ Бехзодро ба Табрз бурда, сардори китобхона таъин мекунад, ки вазифаи вай роҳбарӣ ба минҷуркашони дарбор буд. Дар даврони аввал услуби минҷуркашии мақтаби Табрз дар асоси услуби композитсиясозӣ ва рангубордиҳои равияи Ҳирот ишқишоф меёфт.

Ба ин ҷиҳати маънаи расмони асри XVI Содик Афшор ишора намуда, навишта буд, ки анъанаи маҳаллӣ бо услуби Бехзод зич омезиш ёфта буд. Муҳаққикон қайд мекунамд, ки таъсири мақтаби Ҳирот дар минҷураҳои асри XVI-и Бухоро низ ба назар мерасад.

Дар охири асри XV эҷодиёти Бехзод бештар ба тафаккур ва эҳсосоти қалбӣ наздик мешавад ва аксаран ба тасвири манзараҳои табиат рӯ меоварад. Чунин кайфияти санъаткори бузург дар минҷурҳои «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Хусрави Деҳлавӣ акс ёфтааст. Мавзӯи ишқи маъсум ва ноком дар осори Бехзод ифодаи хеле таъсирбахш ва шоиронаи худро пайдо намудааст. Бехзод суратгирӣ мумтоз ҳам буд. Дар офаридаҳои ӯ баъзе шахсони таърихӣ аз ҷиҳати қиёфа ба ҳамзамононаш монанд шудаанд. Масалан, дар яке аз минҷурҳои Искандари Мақдунӣ ба худ қиёфаи Султон Ҳусайн Бойқароро гирифтааст. Ҳамчунин минҷурҳои ҳастанд, ки саҳнаҳои зиндагии дарбориёро инъикос мекунамд ва дар ин байн сурати Султон Ҳусайн ва ё яке аз дарбориён низ ба назар мерасад. Аммо суратҳои алоҳидаи Султон Ҳусайн ва Муҳаммади Шайбонихон аз шохкориҳои Бехзод дар ин нави санъати расмонӣ ба шумор мераванд.

Бехзод дар санъат равияи тоза ба вучуд оварда, устои як мақтаби махсуси наққошии замон гардид. Ӯ шоғирдони бисёр дошт. Яке аз наққошони машҳури он аср Қосим Алӣ низ

мутобиқи маълумоти баъзе сарчашмаҳо аз шогирдони вай ҳисоб мешуд.

Муосирон чунин мешумурданд, ки тафовути асарҳои ин ду устои санъатро фақат донишманди зарофатбин метавонад дарк намояд. Мутаассифона, аз минётурҳое, ки бидуни шубҳа ба қалами Қосим Алӣ тааллуқ доранд ягонтоашон то замони мо омада нарасидааст.

Мактаби минётурсозии Ҳирот дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI усулан ҳалли қисматбандии камтағйирёфтаро ба амал татбиқ намуд. Дар айни замон ба ақидаи санъатшиносон, дар минётурҳои он давра тамоили реалистӣ беш аз беш афзуда, майлу кӯшиши фардикунонӣ ва ҳатто ифода намудани ҳолати рӯҳии персонажҳо тақвият меёбаду тасвири табиат мураккабтар мегардад.

Маҳорат ва ҳунари санъаткорон ба дараҷаи баланди тақомули худ мерасад. Асарҳои моҳирона офаридаи минётурсозони забардасти асри XV яке аз қуллаҳои баландтари маданияти бадии Шарқ маҳсуб мешаванд.

§ 3. Инкишофи илму адаб.

Дар давраи ҳукмронии Темури ва ворисони ӯ илму фарҳанги Хуросону Мовароуннаҳр инкишоф ёфт.

Дар Ҳироти онвақта адабиёти бадӣ ва санъати тасвирӣ ҳама раванг пайдо карда буд. Писари Шохрух шохзода Бойсунқар китобхонаи бузург сохт ва бисёр ҳаттотони номӣ, котибҳо, саҳҳофрон, мусаввирон, мутахассисони зиёди соҳаи адабиётро дар Ҳирот ҷамъ оварда буд. Ӯ дар баробари китобати матнҳои қадима ва подири китобҳо қорҳои матншиносиро низ ба роҳ монда буд. Иқдоми муҳими Бойсунқар ин таҳияи матни «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ буд. Бар замми ин, ба матни «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавсӣ муқаддимаи мукаммале низ навишта шуда буд. Ин нусхаи «Шоҳнома» то замони мо омада расидааст ва дар китобхонаи Тохрон маҳфуз аст. Яке аз мутафаккирони барҷастаи ин давра Улуғбек буд. Ӯ ба илмҳои дунявӣ рағбати зиёде дошт.

Сарғарми илмҳои дунявӣ гардидани Улуғбек зиддияти байни ӯ ва аҳли таассубро боз ҳам тезу гуш намуд. Аввалин

мураббии Улуғбек дар овони кӯдакиаш қиссагӯ, шоир ва донишманди маъруф шайх Орифи Озарӣ буд. Баъдтар Улуғбек устодони дигар низ пайдо кард, ки аз байни онҳо, махсусан Қозизодаи Румӣ ва Ғиёсиддин шўхрати зиёде доштанд. Қозизодаи Румиро «Афлотунӣ замони худ» меномиданд. Улуғбек аз адабиёт пурра вокиф буд ва забонҳои туркию тоҷикию арабию ба ҳубӣ медонист ва худ ба туркиву тоҷикӣ шеър ҳам менавишт. Ӯ илми мусикиро омӯхта, дар ин соҳа нағз рисола таълиф намудааст. Улуғбек дар баҳсу мунозираҳои илмӣ иштирок намуда, ҳозиронро бо зехни ғавқулӯда ва дониши амиқи худ дар ҳайрат мегузошт.

Бо вучуди он, ки ӯ қариб дар ҳамаи соҳаҳои илму фан маълумоти мукаммалеро соҳиб гардида буд, лекин аз ҳама бештар риёзиёт ва алаҳхусус илми нучумро дӯст медонист ва аксари вақти худро дар ин роҳ сарф менамуд. Улуғбек тавонист, ки дар андак муддат маъруфтарин мунаҷҷимон ва риёзидонони он замонро дар Самарқанд ҳам намояд ва расадхонаи бо асбобҳои мукамал таҷхизонидашударо ба вучуд оварад. Самаран асоси кори ин расадхона, ки худӣ Улуғбек бевосита ширкат варзида буд ин ихтироии ҷадвали нави нучумӣ мебошад ва он муқаддимаи муфассали назариявист, ки барои ин ҷадвал навишта шудааст.

Бо фармони Улуғбек дар Самарқанд, Бухоро, Капруд ва Ғиждувон бисёр биноҳои бузургу мўхташам сохта шудаанд, ки мадрасаи машҳури Регистони Самарқанд аз ҷумлаи ҳамин биноҳост.

Дар таъкираҳои он замон, аз ҷумла дар ёдоштҳои Зайниддин Восифӣ бисёр шоирони аз байни қосибон, бозургонон ва амалдорони хурд баромада зикр ёфтаанд. Албатта, як қисмати хеле ками онҳо шоири касбӣ буданд. Аксарашон нисбат ба адабиёт ва шеърӯ шоирӣ дилбастагӣ дошта, вақтҳои фарогатии худро ба шеърҳои ва шеърҳои мебахшиданд. Акнун шоирон, навозандагон ва баъзагӯён на фақат дар борҳои аёну ашроф ҳам меомаданд, балки дар дўконҳои китобфурӯшӣ, дар корҳои қосибон ва дар майдону бозорҳо низ баҳсу мунозираҳои адабӣ, маҷлиси шеърҳои ва ҳунари меоростанд. Ин гуна маҳфилҳои адабӣ ва ҳунари дар шаҳрҳои Хирот, Самарқанд ва бисёр шаҳрҳои дигар сурат мегирифтанд.

Ақида ва мафкураи габақаҳои миёнаи шаҳрнишинон дар адабиёти бадеии он замон инъикос ёфтааст. Ҳатто махсус «назми доираи ҳунармандон» ба вуҷуд омада буд, ки мундариҷаи асосии онро зисту зиндагии косибон таъкил мекард.

Дар давраи Темур ва теуриён илму адаб, баҳусус таърихнигорӣ ва адабиёти бадеӣ ривочу раванк ёфта буд.

Яке аз олимони маъруфи замони Темур, ки борҳо дар мувоҳисаҳои илмии дарборӣ ширкат намудааст Саъдуддин Масъуд ибни Умари Тафтозонӣ (солҳои 1332-1389) мебошад. Саъдуддин Тафтозонӣ то охири умри худ дар Ғиждувон, Ҷом, Хоразм, Туркистон, Самарқанд, Ҳирот ва Сараҳс ба дарсгӯӣ машғул шуда, доир ба сарфу наҳв, фикҳ ва илми баён рисолаҳои зиёде таълиф намудааст, ки ҳанӯз аз вақти дар қайди ҳаёт будани ӯ ба қатори китобҳои дарсӣ дохил гардидаанд. Таърихнигорӣ низ инкишоф ёфта буд.

Муаррихи барҷастаи он давр Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабишох (солҳои 1392-1450) дар Димишқ таваллуд ёфта, аз синни ҳаштсолагӣ дар Самарқанд иқомат намудааст. Асари асосии ӯ «Аҷоиб-ул-мақдур фи навоиби Темур» ном китобест, ки дар он хусусиятҳои маънии Темур ниҳоятдараҷа саҳт ва нисбат ба он замон ҳеле ҷасурана мазаммат карда мешавад.

Дигар аз муаррихони маъруф Низомиддини Шомӣ соли 1404 бо унвони «Зафарномаи Темурӣ» китобе навишт. Шарофиддин Алии Яздӣ (ваф.соли 1454) дар соли 1425 бо номи «Зафарнома» асари машҳури худро таълиф намуд, ки он ҳам ба аҳди Темур баҳшида шудааст.

Дар асри XIV адабиёти бадеӣ низ инкишоф ёфта, адибони барҷастас ба вуҷуд омаданд, ки дар байни онҳо классикони машҳури назми форсу тоҷик Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ (ваф.соли 1389) ва Камоли Хучандӣ (ваф.соли 1400) маъкеи бузургеро ишғол мекунанд. Дар асарҳои онҳо бештар гоҳҳои тараққиҳона инъикос ёфтааст.

Ҳофизӣ Шерозӣ. Ҳофиз дар айёми кӯдакӣ ҳеле барвақт аз падар ятим монд. Модараш, ки имконияти хонондани фарзандашро надонд, ӯро ба тарбияти шаҳсе гузонд. Лекин Ҳофиз ба зудӣ хонаводаи ин шаҳсро тарк намуда, ба нонвое шогирд шуд. Чанд гоҳ дар мадраса ҳам таҳсил карда, як қадар маълумот ба даст овард. Баъдҳо вай зиндагии дарवेशона ба сар бурда, мут-

тасил ба азхуд намудани дониш машғул гардид ва дере нагузашта, ҳамчун шоир шӯҳрат пайдо кард.

Шеърҳои Ҳофиз ханӯз дар айёми дар қайди ҳаёт буданиаш дар байни оммаи халқ хеле паҳн шуда, тадричан як қисмати онҳо ба фолклор низ дохил гардидаанд. Дар тамоми олам Ҳофизӣ Шерозӣ аз маҳбубтарин шоирон ба шумор меравад ва мардум анъораи дилнавози ӯро бо шавқу завқӣ бепоси меҳонанд. Нақши Ҳофиз дар таърихи адабиёти форсу тоҷик бағоят бузург аст. Вай шоирест, ки навъи лирика, яъне ғазалро ба дараҷаи олиӣ тақомул расонида, ба он мазмунҳои тоза ворид намудааст. Ба ғазалиёти Ҳофиз дар баробари мавзӯҳои ишқӣ, зебоию зебопарастӣ, фикру андешаҳои ирфонӣ ҷиҳати эътироз нисбат ба беадолатиҳои ҷаҳмонӣ низ хос мебошад. Ҳофиз дар шароити асри миёна барои шаъну шараф ва қадру қимати инсон суботкорона мубориза мебард. Вобаста ба замона ӯ аксар вақт ҳамаи он чизеро, ки дар тафаккури ӯ пайдо мешуд изҳор карда наметавонист. Шоир, ки бо шароит ва муҳити тираи давр муросо намекард, голибан ба худ ниқоби риндӣ кашиданро афзалтар медонист. Бо вучуди ин, мазмуни асосии пазми Ҳофизро ҳисси порозигӣ нисбат ба беинсофиҳои ҷаҳмонӣ замона ташиқ мекард.

Шеърҳои ошиқонаи Ҳофиз эҳсоси баланд ва шавқу рағбати бепоси одамиро иброн намуда, дуруту риёро мазаммат ва писандидатарин ҳислатҳои инсониро талқин мекунанд. Ба тариқи намуна ин ғазали Ҳофизро, ки нур аз маънию кинояҳои ҳадафзан мебошад мисоварем:

*Ман на он риндам, ки тарки шохиду соғар кунам,
Муҳтасиб донад, ки ман ин корҳо камтар кунам...
Ман, ки имрӯзам бихишти нақд ҳосил мешавад,
Ваъдаи фардои зоҳидро чаро бовар кунам?!
Шеваи риндӣ на лошқ буд васфамро, вале
Чун дарафтодам, чаро андешаи дигар кунам?!*

Муосирони Ҳофиз мазмуни тасаввуфии анъораашро ба назар гирифта, ӯро ханӯз дар вақти зиндагӣаш «Лисон-ул-ғайб» номида буданд.

Мутафаккири бузурги немис Гётеи заковатманд ба Ҳофиз баҳои баланд дода буд. Ӯ дар «Девони гарбию шарқӣ»-и худ

китоби махсуси шеърояшро бо унвони «Ҳофизнома» ба шоири бузурги форсу тоҷик бахшид. Маҷозу кинояҳо дар ашъори Ҳофиз барои ифодаи ғояҳои инсондустии ин шоири бузургу нотакрор хизмат менамояд.

Камолӣ Ҳуҷандӣ. Камолӣ Ҳуҷандӣ айёми кӯдакии худро дар Ҳуҷанд гузаронидааст. Ӯ дар Самарқанд таҳсил намуда, сипас ба Табрёз меравад ва дар дарбори ҳокими он ҷо қарор мегирад. Вақте ки хони Олгин Ӯрда Тӯхтамишхон Табрёзро забт намуд Камол ба асири афғола, ба Сарой (пойтахти Олгин Ӯрда) бурда шуд. Ӯ нас аз ҷанд соли маҳбусӣ ба Табрёз баргашта, тахминан дар соли 1400 дар он ҷо вафот кард.

Камолӣ Ҳуҷандӣ низ яке аз барҷастатарин устодони назм маҳсуб мешавад. Ғазалҳои ӯ хеле равои ва хушоҳанг буда, баъзе аз онҳо бо мавзӯи ва мазмуни худ ғазалҳои Ҳофизро (Камол бо вай робитаи дӯстӣ доштааст) ба хотир меорад. Ғазали зерин ғаму ҳасрати шоирро дар ёди ватан хеле хуб ифода намуда, бо як силсила ғазалҳои халқии тоҷик, ки ҳамчун шеърҳои «ғарибӣ» маъруфанд пайваست мешавад:

*Дил муқими кӯи ҷонон асту ман ин ҷо ғариб,
Чун кунад бечораи мускинан танҳо ғариб,
Орзуи диёри хешаму ёрони хеш,
Дар ҷаҳон то ҷанд гардам бесару бепо ғариб?!
Чун ту дар гурбат наафтодӣ, ҷӣ донӣ ҳоли мо?
Меҳнати гурбат надонад ҳеҷ кас илло ғариб.*

Дигар аз шоирони тоҷики он замон Носири Бухоронӣ (ваф.соли 1378), ки аз ҷиҳати услуб ва мазмуни эҷодиёти худ ба Ҳофиз ва Камол наздикӣ дорад.

Дар ашъори бузургтарин шоирони асри XIV кайфияти эътирозомези халқ ба таври равшан ифода ёфтааст.

Аз ин рӯ, ин ғазалҳо дар байни халқи тоҷик хеле шӯҳрат пайдо карда буданд.

Илму адаб махсусан дар аҳди салтанати Улуғбек ривочу раванқи тоза пайдо карда буд. Ӯ тавонист, ки барҷастатарин намоёндогони афкори илму адаб ва ҳандасаи замонро дар Самарқанд ҷамъ намояд. Дар соли 1428 Улуғбек сохтмони бинои расадхонаи бузургро ба итмом расонид ва онро бо асбобу олоти мукамал таъмин намуд. Ин расадхона дар инкишофи

илми нучуми он давра ва оянда нақши бағоят муҳиме бозид. Дар ин расадхона нахустин бор вазъи як қатор-ситораҳо муқаррар карда шуда, тавассути он дар соли 1437 ҷадвалҳои нучумис, ки минбаъд аҳамияти умумичаҳонӣ касб намудаанд тарғиб дода шудаанд. Ин ҷадвалҳо ба забони тоҷикӣ тарғиб дода шуда, баъдтар ба забони арабӣ тарҷума гардидаанд. Дар онҳо вазъи беш аз ҳазор ситораи ба ҷашм аён ва мавқеи тақрибан ҳамаи шаҳрҳои Шарқи исломӣ нишон дода шуда буд.

Ҷадвалҳои нучумии Улугбек чӣ дар Шарқ ва чӣ дар Ғарб дар зарфи ҷадин асрҳо ҳамчун китоби дарсӣ хидмат намудааст. Аҳамияти ин ҷадвалҳо боз дар он аст, ки онҳо барои омӯхтаи вазъи илми нучум дар миёнаҳои асри XV манбаи ҷурқимате мебошанд. Улугбек на фақат ба инкишофи илму фан, балки дар айни замон ба пешрафти адабиёт ва санъат низ аҳамияти махсус меод.

Дар давраи ҳукмронии ӯ Самарқанду Ҳирот марказҳои бузурги маданияти Шарқ гардида буданд. Ҳирот, ки ҳанӯз аз замони Шохрух ба пешравӣ оғоз карда буд, дар нимаи дуюми асри XV дар айёми ҳукмронии Султон Ҳусайн Бойқаро (солҳои 1469-1506) ба калонтарин маркази илму фарҳанг табдил ёфта буд. Аз тамоми гӯшаву канорҳои Мовароуннаҳр ва Эрон ходимони илму санъат ба Ҳирот ҷамъ омадан гирифтанд. Аз ин рӯ, дар Ҳирот илми тиб, ҳуқуқ, ахлоқ, адабиёт ва санъат хеле инкишоф ёфта буд.

Абдурахмони Ҷомӣ. Бузургтарин намояндаи адабиёти ин давра шоир ва донишманди маъруфи тоҷик Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ (солҳои 1414-1492) буд. Ҷомӣ дар деҳаи Ҷом наздикии Нишопур таваллуд ёфта, таҳсили худро дар Ҳирот ба анҷом расонидааст ва фаъолияти илмӣю адабиашро асосан дар ҳамин ҷо идома бахшидааст. Ҷомӣ пёср ва қофия, сарфу наҳв, мантиқ, ҳикмати Шарқу Юнон, табиёт, риёзиёт ва илми ҳайъатро омӯхта, баландтарин дараҷаи дониши замонаро азхуд карда будааст. «Баҳористон» ном асари ӯ, ки дар равиҳои «Гулистон»-и Саъдӣ таълиф ёфтааст аз беҳтарин намунаҳои насри асри XV-и тоҷик махсуб мешавад. Ҷомӣ дар асарҳои худ тамоми навъҳои адабиро моҳирона такмил дод ва бо ҳамин ба таппакули минбаъдаи адабиёти тоҷик таъсири хосе расонид.

Абдурахмони Ҷомӣ дар тамоми таърихи адабиёти асри миёнаи тоҷик аз сермаҳсултарин шоирон махсуб мешавад. Му-

аллифи тазкираи «Миръот-ул-хаёл» Шерхони Лудӣ дар бораи ин бузургвор чуни навистидааст: «Ҷомӣ наваду нӯҳ китоб тасниф намуд, ки ҳамаи онҳо дар Эрон, Турон ва Ҳиндустон назди аҳли дониш мақбул афтод ва ҳеҷ кас ашгушти эътироз бар ину он натавонист ниҳод».

Аз асоситарин асарҳои мағзуми Ҷомӣ «Ҳафт авранг» мебошад, ки аз ҳафт дostonи бузургӣ мисли dostonҳои «Ҳамса»-и машҳури Низомӣ фароҳам омадааст. Дар бештарини асарҳои ӯ гоҳҳои инсонпарварӣ тараннум гардида, истибдоди ашрофи ҳукмрон таъқид ва мазаммат карда мешавад.

Ҷомӣ дар «Ҳирадиномаи Искандарӣ» ном dostonаш кишварӣ ҳаёлиро тасвир намудааст, ки сокинони он ҳама баробар зиндагӣ карда, дар байни онҳо аз дорову подор ва аз золиму мазлум асаре дида намешавад.

Мир Алишер Навоӣ. Дар давраи салтанати темуриён дар зери таъсири адабиёти тоҷик адабиёти бадеии ўзбекзабонон пайдо шуда, ташаккул ёфт. Фаъолияти сардафтари адабиёти ўзбек Мир Алишери Навоӣ (солҳои 1441-1501) маҳз ба ҳамин давра тааллуқ дорад.

Мир Алишери Навоӣ соли 1441 дар хонадони шахси бомаърифате ба дунё омадааст. Ӯ аз хурдсолӣ нисбат ба шеър майлу рағбат пайдо карда, аз синни понздаҳсолагӣ ҳамчун шоир шӯҳрат пайдо мекунад.

Пас аз ба тахти Ҳирот нишастани Султон Ҳусайн Бойқаро (соли 1469) Навоӣ мақоми ходими давлатиро соҳибгардид. Ӯ қариб тамоми умри худро дар Ҳирот гузаронидааст.

Дар ташаккули ҷаҳонбинии Навоӣ муносибати дӯстона ва алоқаи эҷодӣ бо устоди бузургвораи Абдурахмони Ҷомӣ нақши бузург бозидааст. Навоӣ худро шогирди вафодори Ҷомӣ меҳисобад. Дар солҳои 1483 -1485 Алишер Навоӣ ба забони ўзбекӣ «Ҳамса»-и худро эҷод намуд, ки мисли «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ дорои мақоми хоса аст.

Вақте, ки соли 1492 Абдурахмони Ҷомӣ вафот кард Навоӣ ва дӯстонаш як сол азодорӣ карданд. Навоӣ барои абадӣ гардонидани хотираи дӯст ва устоди бузургвораи «Ҳамса-ул-мутаҳайирин» ном асаре навишта, яке аз таълифотҳои Ҷомиро ба ўзбекии қадим тарҷума намуд.

Дӯстии Алишер Навоӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ тимсоли дурашони дӯстии ду халқи бародар – ўзбекон ва тоҷикон аст.

Алишери Навоӣ яке аз бузургтарин шоирони асримиёнагии Шарқ, олим ва мутафаккири забардаст, мусикидон ва наққоши моҳир, инчунин арбоби намоёни давлатӣ маҳсуб мешавад. Истеъдоди гуногунҷанбаанӣ ӯро ба қатори nobиғаҳои ҷаҳон мегузорад. Офаридаҳои ӯ кайҳост, ки дастраси тамоми инсоният гардидаанд. Нақши онҳо махсусан дар инкишофи адабиёти туркзабон бағоят калон аст.

Дар он давра оид ба қофия, вазн, мувашишах, муаммо ва ғайра асарҳои зиёде эҷод карда шуда буданд. Масалан, Абдурахмони Ҷомӣ бо унвони «Муаммои сағир» ва «Муаммои кабир», «Рисолаи қофия», Камолиддин Ҳусайнӣ бо номи «Рисола филмуаммо», Сайфӣ бо номи «Аруз» асарҳо таълиф намудаанд.

Дар соли 1486 яке аз мутафаккирони барҷастаи дарбори Султон Ҳусайн Бойқаро Давлатшоҳи Самарқандӣ, ки аксар вақт аз сӯҳбатҳои Ҷомӣ ва Навоӣ баҳраманд мегардид, асари машҳури худ «Тазкират-уш-шуаро»-ро навишт. Ин асар дар бораи беш аз сад нафар шоирони он давра маълумот медиҳад.

Дар миёнаҳои асри XV санъати мусикӣ ва рақс хеле ривож ёфта буд. Дар ин давра на фақат мусикичиён, балки бастакорони хубе ба камол расида буданд.

Пешрафти санъати мусикӣ то дараҷасе расида буд, ки дар ии соҳа асарҳои зиёди назариявӣ ба вуҷуд омада буданд. Яке аз ин қабил асарҳо «Рисолаи мусикӣ»-и Абдурахмони Ҷомӣ аст, ки барои омӯзиши санъати мусикии асри XV аз муҳимтарин сарчашмаҳо маҳсуб мешавад.

Дар ин давра инчунин оид ба илми ахлоқ бисёр асарҳо таълиф шудаанд. Ҷалолиддини Давонӣ (солҳои 1426-1502) соли 1467 бо номи «Ахлоқи Ҷалолӣ» китобе навишт. Дар соли 1494 Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар масъалаи ахлоқ ва тарбия «Ахлоқи Мӯҳсибӣ»-ро офарид, ки аз ҷил боб иборат буда, ба шохзода Мӯҳсиб бахшида шудааст. Ғайр аз ин, ӯ китоби машҳури «Каллила ва Димна»-ро бо номи «Анвори Сухайлӣ» аз нав таҳрир намуд.

Комебиҳои соҳаи таърихнигорӣ низ дар ин давра кам набуданд. Яке аз асарҳои муҳими таърихӣ «Зубдат-ут-таворих»-и Ҳофиз Абӯ (ваф. с.1430) мебошад, ки нақли воқеаҳои таърихиро то соли 1427 оварда расонидааст. Абдураззоқи Самарқандӣ, ки давомдиҳандаи корҳои вай буд бо унвони

«Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-баҳрайн» китобе таълиф намуда буд, ки воқсаҳои муҳимтарини таърихии байни солҳои 1304 ва 1469-ро дар бар мегирад.

Муинниддин Муҳаммади Исфизорӣ дар соли 1491 бо номи «Равзат-ул-чаннот фи авсофи мадилят-ул Ҳирот» асаре навишт, ки дар он таърихи шаҳри Ҳирот ва таърихи тамоми вилоятҳои давлати Султон Ҳусайнро баён намудааст.

Муҳимтарин асари таърихии давраи теуриён китоби «Равзат-ус-сафо» мебошад. Муаллифи ин китоб Муҳаммад ибни Ховандшоҳ (ваф.соли 1498) мебошад, ки дар таърих бо номи Мирхонд шӯҳрат пайдо кардааст. У аслан аз вилояти Балх буда, давраи минбаъдаи ҳаёт ва фаъолияти худро дар Ҳирот гузаронидааст. Мирхонд яке аз интироккунандагони фаъоли ҳаёти маданияи Ҳирот ва аз ҳамкорони наздики Ҷомӣ ва Навоӣ ба шумор мерафт. «Равзат-ус-сафо» иборат аз ҳафт ҷилд буда, таърихи мамлакатҳои исломӣ, аз ҷумла Эрон, Осиёи Миёна, хусусан давраи теуриёро то охири салтанати Султон Ҳусайн Бойқаро дар бар мегирад. Охири ин китоб яъне ҷилди ҳафтуми он, ки потамои монда буд аз тарафи бародарзодаи муаллиф Хондамир ба итмом расонида шудааст. Ҳамин тавр, дар асрҳои XIV-XV илму адаби тоҷик густариш меёфт.

БОБИ XIII. ФАРҲАНГИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ XVI – XX

§1. Таърихи сиёсӣ.

Дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI узбекҳои саҳронишин бо сардории Муҳаммад Шайбониҳои Мовароуннаҳри Марказӣ ва андаке баъдтар тамоми қисмати боқимондаи давлати Темуриёро забт намуданд. Давлат ва сулолаи нав бо номи таъсискунандаи худ – Шайбонӣ машҳур гардид.

Баъди вафоти охири хони Шайбониён Абдуллоҳон мубориҳои дарборӣ барои ба даст даровардани ҳокимият хеле авҷ гирифт. Давлатҳои ҳамсоя аз ин нооромиҳо ва зиддиятҳо истифода бурда, ба истилои қисматҳои алоҳидаи Осиёи Миёна шурӯъ намуданд. Як қисми сарзамини Осиёи Миёна (Хуросон, Хоразм ва Тошканд) аз тарафи эронӣ, хивагӣҳо ва қазокҳо забт гардид. Аз ин рӯ, аёнӣ ашроф ба тахт Ҷошимуҳаммадро шинониданд, ки аз авлоди ҳокимони собиқи Астрахан буд.

Сулолаи наво, ки ба ҷои Шайбониён ба тахт нишаст ба худ номи Ҷонӣ ва ё Аштархонӣро гирифт. Дар даврае, ки давлати Аштархонӣ хеле сусту заиф гашт тахти шоҳиро дар Эрон Нодиршоҳи Афшор соҳиб мегардад. Ӯ давлати худро мустаҳкам намуда, соли 1740 ба Мовароуннаҳр ҳуҷум мекунад. Абулфайзхон, ки сарвари давлати Аштархонӣро ба ӯҳда дошт ҳамроҳи дарбориёнаш ба пешвози Нодиршоҳ мебароянд. Нодиршоҳ тоҷу тахти Абулфайзхонро нигоҳ дошт, вале дар амал ҳокимиятро ба дасти намоёндагони қабилаи дигари турк – Мангитӣ дод.

Муҳаммад Раҳими мангит, ки ба сари ҳокимият оварда шуд исёнхоро дар дохили давлат паҳн намуда, соли 1747 Абдулфайзхонро бо фарзандонаш ба қатл расонида, асосгузори сулолаи наво – сулолаи Мангитӣ гардид. Ин сулола то септябри соли 1920 ҳукмронӣ кардааст, ки намоёндаи охири он амир Саид Олимхон буд.

§2. Маданияти модди ва маънави

Дар давраи ҳукмронии сулолаҳои туркии Шайбонӣён, Аштархонӣён ва Мангитиён илму фарҳанги халқи тоҷик таназзул ёфт. Муборизаҳои мунтазами ин сулолаҳо барои ҳокимият ба маданияти халқи тоҷик зарбаи сахт зад. Бо вучуди ин дар зери таъсири мардуми бофарҳанги тоҷик туркон ба соҳтмони мадрасаҳо, масҷидҳо, мақбараҳо ва хонақоҳҳо шурӯъ намуданд. Биноҳои нав ба нав дар Бухоро ва атрофи он сохта мешуданд.

Дар ҳамин давра девори нави шаҳр сохта шуда буд. Мухимтарин хусусиятҳои санъати меъмории асри XVI бештар дар иморатҳои Бухоро таҷассум ёфтаанд.

Дар санъати меъмории нимаи аввали асри XVI анъанаҳои аҳди темурӣ идома дошта, марҳалаҳои нави инкишофи худро аз сар мегузаронид.

Дар ин давра биноҳои ҷудогонаи бошукӯҳи ҷомеъ сохта мешуданд. Масҷиди Калон ва мадрасаи Мири Араб аз калонтарин ансамблҳои меъмории Осиёи Миёнаи асри XVI махсуб мешаванд.

Ансамбли меъмории Чорбакр, ки дар наздикии Бухоро воқеъ гардидааст боз ҳам бузургтар мебошад. Маркази композисионии онро се иморати боҳашамати дар як суфа гузошташуда ташкил менамояд.

Водии Ҳисор низ аз ёдгориҳои меъмории ин давра бой аст. Дар асрҳои XV- XVI ба ҳайати Ҳисор ҷануби Тоҷикистон, ҷануби Ўзбекистон, вилоятҳои шимолии Афғонистон (Балх, Шибиргон, Қундуз), инчунин Бадахшон дохил мешуданд. Иморатҳои Қалъаи Ҳисор, аз қабили Мадрасаи Кӯҳна, Мазори Маҳмуди Аъзам гувоҳи он аст, ки санъати меъмории дар он давра то андозае инкишоф ёфта будааст.

Дар асри XVI ороиши бадеии китобҳои дастнавис хеле маъмул гашта буд. Китобхонаҳое, ки дар дарбори султони ҳоким мавҷуд буданд, вазифаи корҳои китобат ва ороиши дастнависҳоро низ адо мекарданд. Дар Осиёи Миёнаи он давра бисёр минётурсозон ва хушнависони забардаст ҳаёт ба сар мебарданд, ки чанде аз онҳо ба ин ҷо аз Ҳирот омада буданд. Миқдори зиёди дастнависҳое, ки дар асри XVI хушнависони маҳаллӣ китобат карда буданд ва минётурсозони он давр зинат

додаанд то ба замони мо омада расидаанд. Дар байни ин хуш-нависону минётурсозон касоне ҳам буданд, ки бо истеъдоди баланду нотақрори худ шўҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардаанд.

Минётураи Осиёи Миёна дар асри XVI дорои мактаби мустақили худ гардида буд. Ин мактаби осиеимиенагии минётур ба ҷанд марҳала ҷудо мешавад. Марҳалаи аввал (то солҳои 40-уми асри XVI) давраи ҳамзистии ду равия маҳсуб мешавад. Як гурӯҳи минётурофарандагон ба анъанаи Бехзод пайравӣ мекарданд. Гурӯҳи дигар равияи андаке дигарро пеш гирифта, зарофатро камтар ва мухтасарино бештар меинсандиданд ва офаридаҳои онҳо бештар ҷанбаи этнографӣ дошт. Хусусиятҳои ин равияро бештар аз ҳама минётурҳои «Фатҳнома» менамояд тавсиф намояд. Асар ба васфи қорномаҳои Шайбонихон бахшида шуда, китобати он дар ибтидои асри XVI ба вуқӯ пайваستاаст. Минётурҳо бо мазмуни ҳар фасл ва воқеаҳои муайяни таърихӣ мувофиқат доранд. Дар онҳо симои як қатор шахсони таърихӣ, аз ҷумла, ҳуди Шайбонихон ҳам тасвир ёфтааст. Тамоми ҷузъиёти зист, либос ва ҷиҳозот комилан воқеӣ акс гардидаанд. Дар онҳо омезиши маданияти муқимӣ ва саҳроӣ возеҳу равшан ба назар мерасад.

Дар он давра омӯзиши минётураҳои Ҷирот ва аз онҳо нусхабардорӣ кардан расм шуда буд. Рассомони Осиёи Миёна аз расмҳои давраҳои пешинаи Ҷирот баъзе манзараҳо ва композицияҳои томо айнан кўчонида мегирифтанд. Яке аз чунин композицияҳои томо, ки ҳеҷ маъмул буд, лавҳаҳои мебошанд, ки бо номи манзараҳои тахти подшоҳӣ машҳур гардидаанд. Дар дигар шахрҳои Осиёи Миёна бошад анъанаҳои маҳаллии расмкашӣ вучуд дошт. Дар расмҳои онҳо таъсири мактаби Ҷирот умуман эҳсос карда намешавад. Рассомон бештар аз ҳама ба тасвири ҳақиқии воқеаҳо ва юришҳои ҳарбӣ мароқ доштанд.

Дар марҳалаи дуюм, аз миёнаҳои асри XVI сар карда, дар офаридаҳои бештарин минётурсозон як навъ омезиши ин ду сабк ба амал меояд. Тасвирҳои онҳо ҳеле нафис, дақиқ ва зебоанд. Дар онҳо таҳлили психологӣ, мазмуни иҷтимоӣ ва мавзоти жанрӣ торафт мавқеи бештарро ишғол менамояд. Дар ин маврид ба тасвири симо низ аҳамият дода мешуд. Яке аз барҷастатарин намунаҳои осори ин марҳала дастнависи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мебошад, ки тасвири он ба килки

устоди машхури минёгур Мухаммадмуроди Самаркандӣ тааллуқ дорад.

Саҳнаҳои муҳориба дар тасвири ӯ хеле зинда, пур аз ҳаракат ва ниҳоят ҳаяҷонангез баромадаанд. Ӯ ба мавзӯҳои иҷтимоӣ ҳам ру овардааст. Аз ин ҷиҳат минёгурае, ки дар он шӯрини Коваи оҳангар тасвир ёфтааст ҷолиби диққат мебошад.

Ин давра (солҳои 40-70-уми асри XVI) яке аз пурсамаратарин давраҳои санъати минётурнигории тоҷик буд. Гарчанде дар санъати рассомии пойтахт – шаҳри Бухоро таъсири мактаби Ҳирот ҳис карда шавад ҳам, рафти умумии инкишофи санъати минётурнигорӣ далолат мекунад, ки он дар ҷустуҷӯи роҳи усулҳои ба худ хос будааст. Яке аз намоёнгарин рассомони ин давра **Маҳмуди Музаҳҳиб** буд. Бо вуҷуди он, ки ин рассом дар асоси талаботи мактаби Ҳирот эҷод карда бошад ҳам, вале дар осораш бисёр тағйироту дигаргунӣ ба назар мерасад, ки худӣ ӯ ба ин санъат дохил кардааст.

Эҷодиёти Усто Абдулло бошад ба инкишофи санъати рассомии Бухоро таъсири муассир расонида буд. Нақшу тарҳ ва суроби расмҳои ин рассом нафис, зарифу мавзун буда, тобишҳои ранг бо маҳорати ҳайратангез кор фармуда шудаанд. Дар сохтани композиция низ ӯ ниҳоят забардаст будааст. Маҳорате, ки то ба рӯзҳои мо омада расидаанд, далолат бар он мекунад, ки Абдулло пайравони зиёде доштааст ва онҳо ба устои худ тақлид карда, аз минёгураҳои эҷодкардаи ӯ нусхабардорӣ кардаанд.

Эҷодиёти Мухаммад Чехраи Мухосин ва дигар мусаввири забардаст низ дар ҳамин давра ҷараён ёфта, ба ҷояҳои баланди инкишофи худ расида буд.

Хусусиятҳои ба назар намоёни офариниши портретҳо дар асри XVI ибораг аз он аст, ки минёгурсозон аз тасвири шартӣ подшоҳ даст кашида, дар портретҳои офаридаи худ подшоҳонро идеализатсия намекунанд ва онҳоро ба таври воқеӣ шинон медиҳанд. Рассоми машхури дигари ин давра **Ҷалолиддин Юсуф** буд. Ҷалолиддин Юсуф дар офаридани портрет шӯҳрати зиёде пайдо карда буд ва карикатураҳои хуб низ эҷод мекард. Асрҳои XVII- XVIII ба соҳаи меъморӣ низ нақши маъмуле гузоштааст. Мавқеъ, ҳокимият ва сарвати зиёди тоифаҳои ўзбек, алалхусус амирони онҳо торафт афзунтар ме-

гардид. Шаҳрҳо ва вилоятҳои том дар ихтиёри онҳо буд. Ин амирон ва сарватмандони ўзбек барои ҷовидонӣ гардонидани номи худ ба сохтмони иншоотҳои бузург камар мебастанд.

Масалан, Ялангушбӣ дар Регистони Самарқанд сохтмони бузургро оғоз намуд ва маҷмӯи имороти мучаллалеро, ки то имрӯз боқи мондааст ба вучуд овард. Дар рӯ ба рӯи мадраси Улутбек бо амри ӯ меъмори номӣ Абдулҷаббор мадраси нав бино кард. Дар пештоқи даромадгоҳи ин мадраса сурати даррандаи ба ғизол ҳамлақунанда тасвир ёфтааст ва аз ҳамин сабаб онро мадраси Шердор номидаанд. Рӯи мадраси Шердор айнаи нусхаи рӯи мадраси Улутбек аст: дар марказ - сардар, дар ғунаҳо - манораҳои рост, аз байни дарвоза ва манораҳо гунбазҳои теғдор ба назар меамоёнд. Дар ҷузъиёти тарҳи бино ва ороишоти он навигариҳои зиёде мушоҳида мешавад.

Баъдтар Ялангушбӣ аз тарафи сеюми майдон боз як иморати дигар сохт. Чун дар ороишоти ин бино тиллои бисёр истифода шудааст, онро тиллокорӣ номидаанд. Ин биноест, ки мадрасаву масҷид дар як ҷо сохта шудаанд: дар се тарафи ҳавлӣ хучраҳо ва дар тарафи чорум масҷид воқеъ гардидааст.

Дигар аз ёдгориҳои меъмории асри XVII маҷмӯи иморатест, ки дар Бухоро воқеъ гардидааст. Яке аз қисматҳои муҳими ин ансамбли меъморӣ ҳавзи калон мебошад ва аз ин рӯ, вай бо номи Лаби Ҳавз машҳур аст. Аввалин иморати ин маҷмӯъ - мадраси Кӯкалгон ҳанӯз дар асри XVI сохта шуда буд. Дар асри XVII яке аз амалдорони олимақоми он замон Нодир - девонбегӣ фармуд, ки ҳавз, мадраса ва хонақоҳчае созанд. Ин ансамбли меъморӣ он қадар мутаносиб ва мутавозин нест, чунон ки дар маҷмӯи иморати Регистони Самарқанд метавон дид. Ин ансамбли меъморӣ аз таносуб ва тавозуни қисматбандӣ маҳрум буда, меъмор дар бунёди он на завқе ва на таъбе аз худ зоҳир накардааст. Бинокорҳои асри XVII низ ба сари худ ягон ҷиҳати қобили таваҷҷӯхе надоранд.

Дигар ансамблҳои меъмории биноёфтаи Бухоро мадраси Улутбек мебошад, ки дар асри XV сохта шудааст ва дигаре мадраси Абдулазизхон аст, ки аз ёдгориҳои меъмории асри XVII ба шумор мераванд. Дар байни ин ду иморат хеле шабоҳат мавҷуд аст, аммо тафриқаи онҳо боз бештар мебошад.

Тапосуби рӯи иморати мадрасаи Улугбек ба ҳадди комил расида, ороишоти он содда ва дар айни замон хеле нафис аст.

Ороишгарони асри XVII анъанаи ду асри пешинаро идона дода, баъзан муваффақиятҳои муайяни эҷодӣ ба даст оварданд. Алаҳхусус, қомеъҳои устодони қандақорӣ рӯи ғач ба назар намоёнтаранд. Дар ороиши иморатҳо аз ҳунари хотамқорӣ ва қопиққорӣ ба таври васеъ истифода мекарданд. Нақшҳо ғурғечу ҳам ва сарбаста, ғаммаи рангҳо назар ба асрҳои XV- XVI дуруғт ва ҳақинтар мебаромаданд. Рангҳои зард ва сабз, ки ба таври фаровон қор фармуда шудаанд, онҳоро аз ҳад зиёд рангин намудаанд.

Аз нусхаҳои ҳаттии асри XVII, ки бо минётурҳои рассонии Осиёи Миёна зинаи ёфтаанд то қамони мо миқдори хеле қам расидааст. Вале аз ҳамин намунаҳои қам низ маълум меғардад, ки анъанаи мақтаби минётурии осиемиёнагии асри XVI давом ва инкишофи босазои ҳудро дар асри XVII пайдо намуда будааст. Ҳусусан минётурҳое, ки «Зафарнома»-и Шарифиддини Яздиро зеб додаанд бисёр ҳуб ва қолибанд. Ин нусха соли 1628 дар Самарқанд қитобат шуда, 12 минётурро дар бар меғирад. Минётурсози забардасте дар саҳнаҳои рамзӣ бо як маҳорати ҳайратангезе тақонистааст миқдори зиёди симоҳои одамиро қо диҳад, ки ҳар яки он боз ба назар зинда ва дар қунбишу ҳаракат намудор меинавад. Масалан, дар сурате, ки Ҳиротро муҳосира қардани Темур тағвир ёфтааст, 23 андоми одамай ва 18 аш намудор аст. Дар минётури дигар, ки лапқар қашидани Темур бар зидди ҳони Олғинурда Тухтамини тағвир шудааст, 20 қас қанг мекунад. Саҳнаи базми Темур низ ғуродам аст: дар ин қо аҳли қибор, сипоҳиён, муғрибон, ҳоғизон, ровиён ва соқийро меғавон дид. Саҳнаҳо хеле зебо ва ҳушранг офарида шудаанд.

Вазияти минбаъда ба пешрағғи биноқорӣ, меғморӣ ва санғат тамоман мусоилат нақард. Нимаи аввали асри XVIII давраи ҳаробии иқтисодӣ, ҳуручи қангҳои доҳилӣ, ба вайронӣ рӯ овардани шаҳро деҳот, сар задани шӯришҳои ҳалқӣ, дубора авҷ ғириғғани тохтутози ҳевағҳо, ҳуҷуми тоифаҳои бодиянишин ва лапқари ақнабӣ буд. Дар ин давра маҳсусан ноҳияҳои марқазии Моғароушнаҳр ва вилояти Балх зарари қалон диданд. Дар натиқаи ба ҳар тарағ фирор қардани аҳолӣ, баҳусус тоқикон қунин марқазҳои маданӣ, монанди Бухоро ва

Самарқанд бсодам монданд. Табиист, ки аз замони ошуфта ва тира ҳеҷ як ёдгории муҳими меъмории ва ҳунарии боқӣ намондааст.

Нооромии замона, ҷангҳои дохилӣ, зулму ситами бераҳмона боиси хароб гаштани мамлакат ва таназзули илму фарҳанги халқи тоҷик гардид.

Дар нимаи дууми асри XVIII ва аввали асри XIX бинокориҳои азими Бухоро аз ҳаракат бозмонд, гуё, ки мавҷудияти худро қатъ карда бошад. Дар ин шаҳри харобгашта бинос сохта намешуд.

Дар ин давра дар Самарқанд сохтмони якҷанд биноҳои нимокорамондаи кӯҳна анҷом дода шудаанду бас. Масалан, дар нимаи дууми асри XIX дар таҳкурсии кӯҳна бинои масҷиди ҳазрати Хизр сохта, сипас борҳо таъмир карда шуда буд. Аз охири асри XVIII то миёнаҳои асри XIX дар Хева ва баъзе дигар шаҳрҳои хонии Хева ҷандин биноҳо сохта шудаанд.

Дар хонии Хуҷанд бошад сохтмони қорвонсаройҳо, ҳаммомҳо, қалъаву манораҳо, инчунин масҷиду мадраса ва макбараҳо каму бисӣ идома ёфтанд.

Дар охириҳои асри XVIII ва ибтидои асри XIX дар Хуҷанд, Ўротеппа, Ҳисор, Панҷакент ва дигар шаҳрҳо низ ҷандин иморатҳо сохта шуда буданд. Масалан, масҷиди Чорбоғи Хуҷанд бо айвони баланд ва пақшу нигори зебои сақфи дармонгоҳи худ аз ҳамин қабил ёдгории меъмории ба шумор меравад. Вале дар байни бештар аз дусад масҷид ва бисту панҷ мадрасаи Хуҷанд фақат ҷандтои онҳо аз ҷиҳати меъмории мавриди тавачҷӯх мебошанду бас. Аз ёдгориҳои меъмории Ўротеппа бинои мадрасаи Рустамбек, ки мутаассифона то замони мо боқӣ намондааст қобили қайд аст. Аз сохтмонҳои қалони онвақтаи Ўротеппа мадрасаи Намозгоҳ, айвони тиллокории пойгоҳи қароргоҳи ҳоким дар болои Муғтеппа, ҳаммом ва қорвонсаройро, ки аз хишти пухта бино ёфта буданд метавон зикр кард.

Тадқиқи ҳамаи ин ёдгориҳои меъмории ба ҷунин ҳулосае мерасад, ки дар сохтмонҳои бошукӯҳи онвақта савияи техникӣ ва меъморию бадеӣ хеле паст гардида будааст.

Аммо дар бинокориҳои оммавӣ манзара тамоман дигар аст. Дар ин ҷо на қатъи анъана ва на таназзул мушоҳида намешавад. Баръакс, маҳз дар ин давра навҳои маҳаллии

манзилҳои Осиёи Миёна қомилан таппаққул меёбад. Зимнан дар тарх, ороиш ва масоҳат ду навъи бино – манзили одамони давлатманд ва манзили одамони бенаво аз ҳам тафовути ҷиддӣ пайдо мекунанд.

Дар ин давра заргарон ва мисгарон низ осори бисёр нафиси хунарӣ офаридаанд. Асарҳои шоистаи таҳсиши қандақорону ҳаққокон, бофандагону дузадагон, қуллогарон ва соир хунармандони забардаст аз он башпори медиҳад, ки санъат ва хунари халқи тоҷик дар ин давра ҳам мавҷудияти худро давом дода, то андозаси қомеъҳои муҳимро поил гардида будааст.

§ 3. Адабиёти бадеӣ ва таърихнигории тоҷик

Илму адаб, ки дар замони ҳукмронии Улуғбек хеле пеш рафта буд, ба зудӣ пас аз марги ӯ рӯ ба тапаззул ниҳод. Ин ақибравӣ махсусан дар аҳди Султон Абӯсаид саҳт эҳсос карда мешуд. Он вазъияти сиёсӣ, ки аз аввалҳои асри XVI дар мамлакат фароҳам омад, ба ҳаёти адабӣ ва фанӣ зарбаи боз ҳам саҳттар расонид. Нақши рӯҳониёни иртиҷоӣ ниҳоятдараҷа пурқувват гардида, беш аз пеш ба инкишофи афкори илмӣ монеъ мешуд. Дар натиҷаи ин Ҳирот аз аввалҳои асри XVI ҳамчун як маркази маданияи халқи тоҷик аҳамияти худро гум кард. Намояндагони илму фарҳанг, адабиёт ва санъат ба ҳар тараф пароканда гардиданд.

Агарчанде дар нимаи дуоми асри XVI шаҳри Бухоро ҳамчун маркази маданияи сар бардошта, сол аз сол шумораи мадрасаҳо зиёд гардида бошад ҳам, лекин дар ин мадрасаҳо асосан илмҳои динӣ омӯхта мешуданд. Бо вуҷуди ин адабиёт ва илму фанӣ дунявӣ дар ин давра то як дараҷа ривож ёфт. Ҳамакунга Ҳасани Нисорӣ ном муаллифи асри XVI 250 нафар ходимони илму адаби давраи ҳукмронии Убайдуллоҳон ва писари ӯро ном мебарад. Аксари ходимони зикркардаи Нисорӣ дар адабиёт ва санъат осори қомеъоне аз худ боқӣ нагузаштаанд. Аз байни адибони он давра махсусан Ҷаълиро Восифиро бояд хотирнишон намуд.

Зайниддин Восифӣ. Зайниддин Восифӣ дар соли 1485 таваллуд ёфтааст. Ӯ то соли 1512 дар Ҳирот зиста, пас аз сукути салтанати Темурӣ ба хидмати Шайбонӣ мегузарад ва то

солҳои 30-юми асри XVI дар Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва дигар шаҳрҳои Осӣи Миёна умр ба сар мебарад. Восифӣ ба ғайр аз ашӯр, асари хеле ҷолиби саргузаштиро бо унвони «Бадоеъ-ул-вақоеъ» эҷод кардааст. Ӯ дар ёддоштҳои худ симои шаҳрҳои онзамонаро ба таври барҷаста тасвир намуда, русуми адабии Ҳиротро дар давраи Навоӣ ва ҳаёти шоирони дарбори аҳди Шайбонӣро нишон медиҳад. Восифӣ ҳамчун нависандаи зарофатписанд ва мушоҳидакор дар шакли нафиси ҳаҷв бисёр нуқсонҳои усули идораи давлати хониро ҷаш намудааст.

Қамолиддин Биноӣ. Шоир ва муаррихи номии тоҷик Қамолиддин Биноӣ (соли таваллуд 1453, соли қатл 1512) ҳамзамони Восифист. Ӯ дар Ҳирот аз оилаи устои ҳунарманди бинокор ба дунё омада, дар овони ҷавонӣ чанд солро дар Шероз, пас дар Табрез дар дарбори султон Яъқуб ба сар бурдааст.

Баъди Самарқандро забт кардани Муҳаммад Шайбонӣ ба хидмати ӯ дохил шуд ва ҳамроҳи лашқари шайбонӣ дар соли 1507 ба Ҳирот баргашт. Пас аз ғавти Шайбонӣ (соли 1510) ва Ҳиротро тасарруф кардани Сафавӣ ӯ ба Қаршӣ рафт ва баъди ду сол дар он ҷо ҳангоми қатли оми мардуми бегуноҳ, ки лашқари сафавӣ ба роҳ монда буд қушта шуд.

Биноӣ шоири забардаст ва мутриби моҳире буд. Ба қалами ӯ чанд рисола ва намунаҳои насри бадеӣ низ тааллуқ доранд. Яке аз офаридаҳои барҷастаи ӯ маснавии «Бехрӯзу Баҳром» аст, ки дар он фикрҳои тарбиявӣ ахлоқӣ ва ақидаҳои иҷтимоӣ ҷамъиятии шоир баён ёфтаанд. Муаллиф заъфу сустҳои инсонро мавриди мазаммат қарор дода, нуқсонҳо ва носозгориҳои муҳити феодалӣ, ахлоқи вайронӣ аҳли ҷоҳу сарват ва рӯҳонӣ мутаассибро ба зерӣ тозиеҳои танқид мегирад ва ҳуқуқ атвори писандидаи одамиро сугуда, зарурати касби илму донишро боисрор таъкид менамояд. Бо вучуди он, ки шеърҳои ахлоқӣ дар назми форсу тоҷик собиқаи хеле ғани дошт, Биноӣ дар маснавии худ бисёр фикру гояҳои навро ифода карда, тавонист ба ин жанри анъанавӣ хусусиятҳои тоза бахшад.

Ғазалиҳои Биноӣ асосан ба равияи ғазалсароии асри XV офарида шудаанд, вале дар ин маврид ҳам ӯ ба шеърлаҳзаҳои тарҷумаиҳолӣ ва унсурҳои танқиди синфҳои ҳукмронро дохил намуда, дар пени назар ҳамчун шоири наваҷод намӯи мегардад.

Аз асарҳои таърихии Биноӣ қабл аз ҳама «Шайбонинома» ва нусхаи тафсилёфтаи он «Футуҳоти хонӣ»-ро, ки дар байни солҳои 1504-1510 таълиф ёфтааст бояд зикр кард. Ин асарҳо воқеаҳои зиндагӣ ва саргузашти Шайбониҳонро дар бар мегиранд. Фарқи ин ду асар аз дигар асарҳои таърихии он замон дар он аст, ки панду ахлоқи ҳамида дар онҳо афзалият доранд. Зоҳиран чунин ба назар мерасад, ки муаллиф хостааст ба ин восита ба табақаи ҳукмрони замони худ таъсир расонида, то андозае пешро роҳи зулму тааллӣ ва худсарихои ононро бигирад.

Биноӣ намоёндаи табақаи миёнаи шахриён махсуб мешуд ва аз ҳамин мавқеъ нуқсонҳои соҳиби замонашонро таъкид мекард.

Бадриддин Ҳилолӣ. Яке аз шоирони соҳибистеъдоди тоҷикии он давра Бадриддин Ҳилолӣ буд. Ӯ монанди Биноӣ ба доираи маданияи Ҳирот мансуб буд. Ҳилолӣ тақрибан соли 1470 дар Астаробод таваллуд ёфта, соли 1491 ба мақсади давом додани таҳсил ба Ҳирот мекӯшад ва то охири умр дар он ҷо зиндагӣ ба сар мебарад. Соли 1529 ӯ дар натиҷаи ҳаҷвияи ба Ubaidulloh навигар ба шиъапарастӣ айбдор гардида, бо фармони ҳукмрони вақт ба қатл расонида мешавад. Дар эҷодиёти Ҳилолӣ мавқеи асосиро ғазал ишғол менамояд. Ғазалиёти дилрабо ва шӯрангези ин шоири ширинкалом то имрӯз дар саросари кишварҳои форсизабон вирди забони мардуманд. Забони фасеҳ, сабъати нафис ва оҳанги дилнишин ба ғазалҳои ӯ хусни махсусе бахшидаанд. Ғайр аз девони ғазалиёт ба қалами ӯ боз се достон – «Лайлӣ ва Маҷнун», «Сифат-ул-ошиқин» ва «Шоҳу ғадӯ» тааллуқ дорад.

Эҷодиёти шоирони нимаи аввали асри XVI то ҳол ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Шубҳас нест, ки дар назми ин давра назар ба назми асри XV-ум ҷиҳатҳои шаклпарастӣ, суханронӣҳои каммазмун ва рағомезихӣ аз ҳад афзун қувват гирифта, таназзули маҳорат мушоҳида мешавад, ки ин ҳолат самарайи таъсири шароити таърихист.

Дар нимаи дуюми асри XVI пас аз он, ки Абдуллоҳони 2 ҳокимияти мутамаркази худро ташкил намуд, ҳаёти адабӣ дубора эҳё гардид. Дар ин давра аз доираи хунардон як зумра шоирони барҷаста дар арсаи адабиёт зӯҳур намуданд, ки дар байни онҳо Абдурахмони Мушфиқӣ (солҳои 1538-1588) ҳеле

манхур буд. Мунифиқӣ дар Бухоро аз хонаводаи хунарманде ба дунё омада, замоне дар Самарқанд низ зиндагӣ кардааст. Вай дар шоирӣ шӯхрат ёфта, барои мақоми дуруст пайдо кардан дар дарбори султон Саид кушишҳо намуд, вале ба ин комёб нашуд. Сипас роҳи Дехлиро пеш гирифта, ба хидмати дарбори шох Акбар дохил гардид, ки ду қасидаи ӯ ба васфи ин ҳукмрони ҳинд бахшида шудаанд. Мунифиқӣ соли 1567 ба Бухоро баргашта, ба дарбори Абдуллоҳон кашида шуд ва ба дараҷаи «маликушшуаро» расид.

Ӯ дар ҳаҷвия ва латифаҳои халқӣ чун марди шаккок ва «халалдоркунандаи оромӣҳо» тасвир мешавад.

Барои мисол намунаи зерини шеърӣ ҳаҷвии ӯро, ки ба тақсими мерос бахшида шудааст ва дар он беҳуқуқии занон ифода ёфтааст меорем:

*Ҳамишира, харҷи мотами бобо аз онӣ ту,
Сабр аз ману тараддуи гавго аз онӣ ту,
Анбори нур аз галлаи бобо аз онӣ ман,
Он коҳҳои монда ба саҳро аз онӣ ту.
Ҷумла ғилему қолини бобо аз онӣ ман,
В-он нақшаҳои мондаи бӯрӣ аз онӣ ту.
Аз руи ҳавлӣ то лаби бом аз онӣ ман,
Аз пушти бом то ба сурайё аз онӣ ту.*

Дар асри XVI таърихшигори низ то андозае инкишоф ёфта буд. Яке аз асарҳои барҷастаи таърихӣ «Ҳабиб-ус-сияр фи ахбори афрод-ил-башар»-и Хондамир мебошад, ки шарҳи ҳодисаҳои таърихиро то охири муборизаи Шайбонихон ва шох Исмоил (соли 1510) баён намудааст. «Масъумномаи Бухоро»-и Фазлulloҳи Рӯзибеххон, «Абдуллонома»-и Ҳофизӣ Таниш низ барои омӯхтани таърихи Осиёи Миёнаи асри XVI аз муҳимтарин сарчашмаҳо маҳсуб мешаванд. Ҳофизӣ Таниш шоири соҳибдевор ҳам буд, вале девони ӯ мутаассифона то замони мо нарасидааст.

Дар аҳди Ҷониён ду маркази адабӣ вучуд дошт, ки яке Бухоро ва дигаре Балх буд. Дар ин давра адабиёти тоҷик назар ба асри XVI бештар инкишоф ёфт. Лекин дар замони Субҳонқулихон шароит ба дараҷаси саҳт гардид, ки ҳатто як ид-

да шоирони дарбор ватани худро тарк намуда, ба Ҳиндустон ҳиҷрат карданд.

Дар сурате, ки адабиёти дарборӣ ва расмӣ тасаввуфӣ ҳолати таназзулро аз сар мегузаронид, дар доираҳои ғайрирасмӣ, махсусан дар байни пешаварони шаҳр назми рӯҳан ба муҳити халқ наздик инкишоф ёфт. Шоирони забардаст мисли Фитрати Зардушӣ Самарқандӣ, Муллообиди Мумтоз ва хусусан Миробид Сайиди Насафӣ ба камол расиданд, ки маҳсули адабии онон бештар ба ҳаёти табақаҳои истеҳсолкунандаи мамлакат алоқаманд буд.

Фитрати Зардушӣ Самарқандӣ. Фитрати Зардушӣ Самарқандӣ соли 1657 дар маҳаллаи Зардушони Самарқанд таваллуд ёфтааст. Ҳамаи ҳешу акрабӣ ӯ дар касби зардушӣ маҳорати комил доштанд ва ҳуди ӯ ҳам ин пешаро ба ҳуби аз худ карда буд. Фитрат дар соли 1685 ба Бухоро рафта, дар мадрасаи он ҷо таҳсил мекунад. Рӯзгори ӯ ба саҳтӣ ва машаққат мегузашт. Мӯҳтоҷӣ ва тангдастӣ ӯро маҷбур намуд, ки ҳавлаиашро фурушад. Харидор, ки шахси давлатманде буд, ӯро фиреб дода ҳавлиро бо нархи хеле арзон соҳиб гардид. Шоир ба ин вазҳ дар бораи вай шеърӣ ҳаҷвӣ навишта, бо ҳамин васила қасоси худро аз ӯ гирифт.

Фитрат ҳам устоди назм ва ҳам устоди наср будааст. Аз мероси адабии ӯ маснавии «Ғолиб ва Матлуб», як ҳаҷвия ва чанд ғазал боқӣ мондааст. Девони ӯ то ҳол пайдо нашудааст.

Сайиди Насафӣ. Сайиди Насафӣ (ваф.байни солҳои 1707-1711) бузургтарин шоири ин давраи тоҷик аст. Ӯ дар замони ҳукмронии Абдулазизхон, Субҳонқулихон ва Убайдуллохон ҳаёт ба сар бурда, рӯзҳои тира ва мудҳишро, ки истибдоди феодалӣ ба сари оммаи заҳматкаш оварда буд бо ҷашми худ дидааст.

Сайидо дар давраи аввали эҷодиёти худ зоҳиран бо мақсади пайдо кардани сарпараст ва мураббӣ бо баъзе намоёндагони табақаи ҳоким ва бо муҳити одамони дарбор наздик шуд ва таъсири ҳамин муҳит буд, ки чанд қасидаи худро ба Абдулазиз ва Субҳонқулихон бахшид. Аммо, вақте ки вай аз тамоми фиску фучури дарбор ва разолати аҳли он воқиф шуд, ҳарчи зудтар худро аз муоширати ин тоифа дур кард.

*Қадам аз кӯчаи арбоби давлат кӯтаҳ авлотар,
Ки аз ҳар нақшии пои ман барояд ҷашмии хуне.*

Сайидо халқи худро бисёр дӯст медошт. Ӯ на фақат бо маҳсули адабии худ, балки шахсан ҳам афтодагон ва мазлумони бечораи ватанаширо то метавонист ҳимоят мекард:

*Ҳар кучо афтодае бинам ба сар ҷо медиҳам,
Хори ин саҳро гули рӯи сабад бошад маро.*

Сайидо қасидаҳои худро на ба подшоҳон ва аъён ашроф, балки ба камбағалон, пешаварон ва деҳқонон бахшида, ҳаёти ин гуруҳи аҳолиро хеле хуб тасвир кардааст. Қасидаҳое, ки ӯ дар тавсифи нонвой, наққош ва ғайра навиштааст аз ҳамин қабилианд. Дар байни асарҳои ӯ мавқеи муҳимро «Баҳориёт» («Ҳайвонотнома») ишғол менамояд. Шоир дар ин асари худ дар мисоли ҳайвонот симои намояндагони табақаҳои мухталифи ҷамъияти феодалиро тасвир намуда, таъкид менамояд, ки одамони меҳнатӣ агарчи дар назар ҷун мурчагон ба зерӣ по афтода бошанд ҳам дар амал аз ҳама бологаранд ва агар онҳо иттифоқ баанданд қавитарин душманро ҳам мағлуб карда метавонанд.

Сайидо дар як силсила насрҳои худ харобии шаҳру деҳот, маҳрумӣ ва азобҳои бешумори аҳолиро дар аҳди Субҳонқулихон нишон додааст. Давраи ҳукмронии Субҳонқулихон даврае буд, ки аз як тараф муфлисӣ ва бенавоии халқ зиёд шуда, аз тарафи дигар сарвати синфи ҳукмрон беш аз пеш меафзуд. Вазъи он давраро ӯ чунин тавсиф намудааст:

*Фалак бар қомати пири ҳамида мемонад,
Ҷаҳон ба деҳаи торочдида мемонад...
Зи баски аҳли ҷаҳон хуни якдигар хӯрданд,
Сари сипеҳр ба пории макида мемонад.
Даруни ҷомаи рангини хеш дунёдор,
Ба кирмҳои бирешимтанида мемонад.*

Ҳамин тавр, Сайидои Насафӣ дар давлати хонии Бухоро нахустин шоирест, ки ошкоро ба ҳимояти аҳли меҳнат бархоста, соҳти феодалиро саҳт танқид кардааст. Ӯ ҳамчун шоири соҳибистеъдод, ифодакунандаи орзуву омоли табақаҳои

меҳнатии аҳоли, хусусан хунармандон баромад кардааст. Аҳли меҳнат ва баёни кайфияти он дар эҷодиёти ӯ мақоми хоса дорад. Сайидо дар ифодаи ақидаҳои пешқадами иҷтимоӣ ва таблиғи ғояҳои инсонпарваронаи худ аз ҳамзамононаш хеле пеш гузаштааст. Дар шеърҳои халқи меҳнаткашро ситоиш карда, бартарии онҳоро аз дигар табақаҳои ҷамъият таъкид намудааст. Ӯ синфҳои ҳукмронро ба ҷаҳолатпарастӣ бераҳмӣ гунаҳкор карда, ба зерӣ тозиёнаи танқиди саҳт мегирифт ва бо як ҷасорату далерӣ изҳор мекард, ки иқтидори аҳли меҳнат дар илтиҳод аст.

Сайидо дар мавзӯ ва шакли шеър баробари давом додани бехтарин анъанаҳои гузаштагони худ бисёр навигариҳо овард. Дар ғазалҳои ҳокимони золиро сарзаниш ва вайронҳои мулкҳо ба дарду алам тасвир намуда, доираи мавзӯи ин жанри анъанавиро хеле васеъ гардонид. Мавзӯҳои қасидаро низ тағйир дод ва дар васфи хунармандон қасидаҳо офарид. «Баҳориёт»-и ӯро метавон шакли нави назми дидактикӣ ҳисоб кард. Дар адабиёти пас аз асри XVI тавассути эҷодиёти Сайидо жанри «шахрошӯб» равшанӣ тоза ёфт. Шоир дар эҷоди худ ташбеҳи истиораҳои нав, образҳои фолклорӣ ва таъбирҳои пуробуранги халқиро ба кор бурда, ганҷинаи воситаҳои тасвири бадеии назми тоҷикро ғанитар гардонид.

Аксари шоирони гузашта ба ниғаҳ доштани меъёри дахлнопазирӣ забони адабиёти классикӣ сайъ менамуданд. Пас аз воқеаҳои сиёсии ибтидои асри XVI, пайдоиши ҷудой ва дурӣ дар байни Эрону Мовароуннаҳр ҳифзи ягонагии забон моҳияти пешини худро аз даст дод. Сайидо инро дарк карда, бо ҷуръати тамом анъанаи қадимаро шикаст ва ба назм калимаҳои оммафаҳми забони гуфтугӯии модаринашро дохил намуд. Забони офаридаҳои ӯ ба забони адабии ҳозираи тоҷик бисёр наздик аст.

Дар асрҳои XVII-XVIII таърихнигорӣ низ инкишоф ёфта буд. Маҳмуд ибни Валӣ яке аз таърихнависони барҷастаи он давра маҳсуб мешавад. Асари ӯ «Баҳр-ул-асрор фӣ манокӣб-ул-ахбор» як навъ энциклопедияест, ки аз чор ҷилд иборат буда, қисмати таърихӣ он воқеаҳои давраи аз Чингизхон то Ҷониёро дар бар мегирад.

Дигар асари муҳиме, ки дар ин давра таълиф ёфтааст «Таърихи Сайид Роқим» мебошад. Ин асар агарчанде воқеаҳои

таърихи ро бо як тартиби муайян тасвир намекунад, лекин дар бораи одамони машхур, дар хусуси бинокорӣ ва осори адабии замони Темур ва давраҳои баъдина то асри XVIII маълумоти хеле пурқиммат медиҳад.

Ҳамчунин асари **Муҳаммадаминии Яроқӣ** «Муҳит-ут-таворих»-ро низ метавон дар қатори сарчашмаҳои муҳими таърихӣ ин давра номбар кард. Муаллифи ин китоб шарҳи воқеаҳои таърихи ро аз давраҳои қадим сар карда то нимаҳои асри XVII оварда мерасонад ва ба давраи салтанати Ҷониён (Аштархониён) ба таври муфассал таваққуф мекунад.

Аз таълифоти дигаре, ки дар ин давра эҷод карда шудааст, асари **Муҳаммадҷосуфи Мушӣ** «Таърихи Муқимхонӣ» мебошад. Дар ин асар асосан таърихи давраи Ҷониён то соли 1704 илҳикос ёфтааст. Ниҳоят, муҳимтарин асари таърихӣ ин давра «Убайдуллонома»-и **Мирмуҳаммадаминии Бухорист**, ки комилан ба давраи ҳукмронии Убайдуллоҳон бахшида шуда, воқеоти солҳои 1702-1711-ро фаро гирифтааст.

Дар охириҳои асри XVIII ва ибтидои асри XIX ҳаёти илмию адабӣ ру ба таназзул меорад. Дар ин давра на фақат ягон қадар асарҳои муҳим ба вучуд наомаданд, балки омӯхтани дастовардҳои илмӣ замони гузашта низ қариб тамоман ба дараҷаи нестӣ рафта расид.

Хусусан замони ҳукмронии амир Шохмурод ва ворисони ӯ дар ин бобат тиратарин давраҳост. Дар ин давра фақат омӯхтани илми фикҳ, тафсири китобҳои динӣ ва шарҳи китобҳои дарсии динӣ асри миёна ривож ёфта буди бас. Муддати таҳсили мадраса ниҳоят дароз шуда, боиси аз донишҳои замон маҳрум мондани ҳатто боистеъдодтарин фарзандони халқ гардид.

Омӯхтани адабиёти бадеӣ, илми баён, ҳаттоғӣ, риёзиёт, ҳайат дар барномаи мадрасаҳо аслан ба назар гирифта наменшуд. Хоҳишмандон метавонистанд бо ин соҳаҳо ба тариқи ҳуломузӣ машғул шаванд. Забони тоҷикӣ дар ин давра ҳамоно аҳамияти аввалиндараҷаи ҳудро дар дастгоҳи давлатӣ нигоҳ дошта, мисли пештара дар ҷиштаи адабиёт ва ҳам дар қорҳои идоравӣ мавқеи асосиро ишғол мекард. Дар мактабҳои таълиму тадрис бо ин забон ба амал меомад. Вале дар мадрасаҳо қариб тамоми дарсҳо ба забони арабӣ гузашта, забони тоҷикӣ фақат барои шарҳ ва тарҷумаи баъзе дарсҳо хизмат мекард.

Адабиёти Мовароуннахр дар асри XVIII рӯ ба таназзули сахт ниҳод. Оҳангҳои иҷтимоӣ дар шеърҳои онвақта хеле заиф гардида, таъсири тасаввуфи ғайрифаъол қувват мегирад. Дар миёнаи асри XVIII чараёни тозае ба зухур меояд, ки дар таърихи адабиёти тоҷик бо номи бедилизм машҳур аст. Намояндагони ин чараён дар Осиёи Миёна беш аз ҳама ба тасаввуфи Бедил тақлид намуда, ба мароми умумии фалсафӣ ва иҷтимоии ӯ вуқуфи комил пайдо намекарданд.

Мирзо Абдулқодири Бедил. Шоир ва файласуф Абдулқодири Бедил (солҳои 1644-1721) яке аз охири намояндагони барҷастаи адабиёти тоҷикзабони асримиснагии Ҳиндустон ба шумор меравад. Ӯ дар сарзамини Ҳинд ба дунё омада, умр ба сар бурдааст. Бедил дар асарҳои худ бар асоси назарияи ваҳдати вучуд баъзе фикрҳои бидъатомсзро ифода карда, бар зидди нифоқ ва адовати мазҳаби ҳиндуён ва мусулмонон сар бардоштааст. Ӯ ақидаҳои худро баъзан ошкоро ва гоҳо дар зерӣ таъбирҳои тасаввуфӣ баён намудааст. Асарҳои Бедил бо сабки махсус навишта шудаанд. Гояҳои ин шоир ва мутафаккири бузург назар ба дигар ҷойҳо бештар дар Осиёи Миёна, дар байни тоҷикон ва ўзбекон тарафдорони зиёди худро пайдо карда буд. Лекин, мутаассифона, қисми зиёди пайравони Бедил асосан услуби мураккаби бадеии ўро дар шакли тақлид карда, ба мазмунҳои фалсафӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии мероси адабии ӯ аҳамият надодаанд. Шояд ба сабаби ақиб мондани ҳаёти маданияти Бухоро ва дар ин маҳал хеле қувват гирифтани таъсири таассуби динӣ бошад, ки аксаран ҷиҳатҳои тасаввуфии шеърҳои Бедил диққати пайравони ўро ба худ ҷалбидаанд. Ин ҳолатро дар эҷодиёти шоирони тоҷикзабони дарбори Умархон (дар Хуканд) ва дар эҷодиёти дигар шоироне, ки дар Бухоро, Самарқанд, Хучанд ва дигар шаҳрҳо камол ёфтаанд мушоҳида кардан мумкин аст.

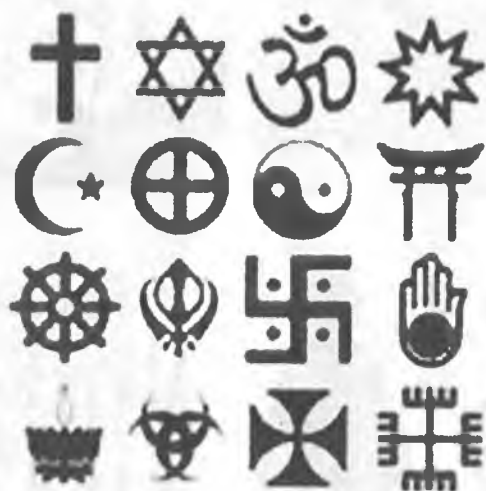
Бо вучуди ин, чараёни бедилизм ғайр аз муқаллидони кўхнапараст намояндагони пешқадами худро низ соҳиб буд. Дар байни пайравони Бедил олимоне буданд, ки баъдҳо, дар асри XIX ва ибтидои асри XX эҷодиёти худро то андозае ба ҳаёти иҷтимоии халқ наздиктар намуда, гояҳои нисбатан ба он замон пешқадамро таблиғ мекарданд. Накибхони Тутрал, Асирии Хучандӣ ва Ҷавҳарии Истаравшанӣ аз зумраи ҷуниб шоирони маҳсуб мешаванд.

Умуман, равияи демократӣ ба назми ин давра низ роҳ пайдо менамуд. Ҷунончи, Мирзо Муҳаммадсодиқи Муншӣ, ки дар эҷодиёти ӯ оҳангҳои озодфикрии ва танқиди зулму истибдоди ҳукмронон эҳсос мешавад, намоёндаи ҳамин равия ба шумор меравад. Тамоюли танқиди соҳти мавҷударо дар эҷодиёти баъзе шоирони дигари Бухоро, аз қабилҳои Ирсии Ҳисорӣ, Ҳичлати Бухорӣ, Раҳими Самарқандӣ ва ғайри низ мегавон мушоҳида намуд. Дар доираи адабии Ҳуқанд мисли Гулҳанӣ, Мучрим, Кошиф, Маъдад, Ҳозиқ ва Махмур шоироне буданд, ки бо мароми эҷоднашон аз дигар муосирони худ фарқ доштаанд. Шоира Дилшод, ки монанди бисёр адибони он замон асарҳояшро ба ду забон – тоҷикӣ ва ўзбекӣ офаридааст, нисбат ба ҷабру ситам ва бедодгарии ҳокимони феодалӣ эътироз баён менамояд.

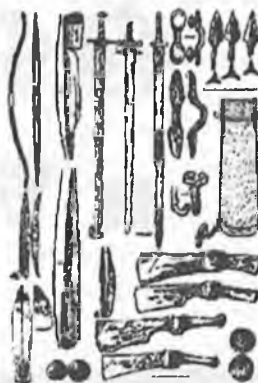
Дар ин давра асарҳои оид ба таърих асосан шакли воқеанигорию ба худ гирифта буданд. Лекин дар ҳар сурат як идда сарчашмаҳои таърихӣ ҳам ба вуҷуд омаданд, ки дар маънаи омӯхтани ҳаёти асрҳои XVIII- XIX арзиши зиёде доранд. Яке аз ин гуна сарчашмаҳо асари Муҳаммадвафои Карминағӣ «Тўхфаи хонӣ» ё худ «Таърихи Раҳимхонӣ» аст. Ин китоб воқеаҳои дар байни солҳои 1721-1757 рӯйдодаро дар бар мегирад. Дигар аз асарҳои муҳими ин давра китоби Муҳаммад Яъқуб «Гулшан-ул-мулк» мебошад, ки дар солҳои сиюми асри XIX навишта шуда, замони ҳукмронии мангитиҳоро то аҳди амир Насрулло тавсиф менамояд.

Таърихи хонҳои Ҳуқанд дар «Мунтахаб-ул-таворих» ном асари Муҳаммад Ҳакимхон, ки воқеаҳои аз замони ҳукмронии Нурбўта (тақрибан с.1770) то айёми салтанати Муҳаммадалихонро нақл менамояд баён ёфтааст. Асари Мулло Ақтор «Ҷаҳоннамо», ки соли 1810 таълиф ёфта буд, асосан ба муносибати байни аморати Бухоро ва давлати хонии Ҳуқанд бахшида шудааст. Илова бар ин доир ба таърихи давлати хонии Ҳуқанд асарҳои дигар, аз қабилҳои «Таърихи Шохруҳӣ»-и Мулло Нисз Муҳаммад ва «Таърихи муҳочирон»-и Дилшод низ таълиф ёфтаанд. Доир ба таърихи аморати Бухоро ғайр аз асари Аҳмад Махдуми Дониш «Таърихчаи Бухоро» ҳамчунин таърихи Мулло Ҳамуӣ (охири асри XVIII нимаи аввали асри XIX) қабилҳои қайд мебошад.

Рамзҳои тамаддуни халқҳои олам

Осори фарҳанги чомеаи ибтидоӣ

Осори фарҳанг ва тамаддуни Шарқи Бостон

Осори фарҳанги ва тамаддуни Атиқа

新法其六六世新法
 子安三九古法考法
 凡方自方後方時
 未少加系法時
 王基而時代歷之
 不為古而為新法
 可為古法新法大尤可
 惜也

Осори фарҳанг ва тамаддуни Исломӣ

Осори фарҳанг ва тамаддуни давраи Эҳё, Ислохот, Маорифпарварӣ ва замони муосири Ғарб

Осори фарҳанг ва тамаддуни даврони Шӯравӣ ва соҳибистиклолии комили Тоҷикистон

§4. Маорифпарварӣ ва адабиёти тоҷик (нимаи дуҷоми асри XIX-ибтидои асри XX)

Аз тарафи Россия истило шудани Осиёи Миёна ба раванқи маданияту санъат ва адабиёт мусоидат намуд. Олимон тараққипарварии Россия дар бобати тадқиқи иқтисодиёт, этнография, таърих, забон, адабиёт, сарватҳои табиӣ ва ғайраи Осиёи Миёна хизмати босазое карданд.

Аҳмад Маҳдуми Дониш. Аҳмад Маҳдуми Дониш ва бисёр мутафаккирону шоирони Осиёи Миёна аз намоёндагони зиёни пешқадами Россия сабақ мегирифтанд. Тадричан адабиёти кишвар ҳам пеш рафт. Дар ташаккули ҷаҳонбинии мутафаккири барҷастаи тоҷик **Аҳмад Маҳдуми Дониш**, ки бо лақаби Аҳмади Қавла (солҳои 1827-1897) машҳур буд, таъсири маданияти пешқадами Россия хеле бузург аст.

Аҳмади Дониш яке аз барҷастатарин мутафаккирони асри XIX-и тоҷик ба шумор меравад. Ӯ духтур, шоир, мусиқидон, рассом, мунаҷҷим, олим ва хаттот низ буд. Аҳмади Дониш ба ивази озодфикрии ва ақидаҳои танқидиаш ба «кофирӣ» ном бароварда буд. Бо вучуди ин донишу маълумоти ғавқуллодаи ӯ амиро мачбур мекард, ки ба вай бо назари эътибор нигарад. Аҳмади Дониш ба сифати котиби сафорати амир се маротиба ба Петербург сафар карда буд. Шиносоӣ бо Россия ва маданияти рус дар тамоми ҳаёт ва фаъолият ӯ нақши ҳалкунанда бозид.

Аҳмади Дониш дар ибрази мақсад ва орзуҳои сиёсии худ ба шиори ҳаёларастонаи подшоҳи маърифатнок рӯ меовард. Ба ақидаи ӯ агар амир ба ғойдаи маорифи халқ «бовар ҷунонда шавад», ғуё ҳуди ҳамин барои ба тарзи нав сохтани ҳаёти воқеии Бухоро кофист. Лекин дар айни замон Аҳмади Дониш барои таъсис додани идораҳои маънавиятӣ ва ба ин восита маҳдуд гардонидани якҷаҳонгарии амир баромад мекард. Рӯи тамоми гуфтаҳои ӯро меҳру муҳаббат нисбат ба халқ ва ғамхорӣ барои саодатмандии он фаро гирифтааст.

Аҳмади Дониш асли моҳияти ҳукумати мутлақии Россияро дарк карда натавониста бошад ҳам, аммо Россияро бо Бухоро муқоиса карда, табиист, ки аз илму фарҳанги бойи халқҳои Россия, тараққиёти ин кишвар ва шахрҳои рус ба вачд меомад.

Муҳимтарин асари Аҳмади Дониш рисолаи «Наводир-ул-вақоъ» мебошад, ки аз маҷмӯи порчаҳои илмию фалсафӣ ва бадеӣ иборат аст.

У дар асари худ «Рисола ё мухтасаре аз таърихи хонадони мангитияи Бухоро» амирони Бухороро ба зер тозиёнаи танқиди саҳт гирифта, ошкоро гуфтааст:

«Бас агар ҳоли султонро тафтиш кунӣ, фосиқе, золиме, саффоке ва козӣ марди мурташшӣ ҳаромхоре, ғосибе ва раис к... бедиёнае ва асас мухаммир ва муқаммир, саргурӯҳи роҳзанон ва саркардаи сориқон мебуд»¹.

Тамоми мутафаккирони боистеъдолу поквичдони он солҳои Бухоро дар атрофи Аҳмади Дониш гирд меомаданд. Устод Садриддин Айний дар «Ёддоштҳо»-и худ таъкид намудааст, ки чӣ тавр Аҳмади Дониш батадрич худро аз дарбор дур кашада, дар атрофи худ одамонро чамъ намуд, ки кушиш доштаанд мардумро аз банди ҷоҳилия ва бенавоӣ раҳо диҳанд.

Ба ин тариқа, фикру ақидаҳои Аҳмади Дониш бо вучуди он ҳама маҳдудиятҳои худ нисбат ба он замон ақидаҳои пешқадам ва прогрессивӣ буданд. Бузургтарин хизмати Аҳмади Дониш аз он иборат аст, ки ӯ тавонист дар атрофи худ як гурӯҳ пайравон-маорифпарварони асри XIX тоҷикро муттаҳид намояд.

Абдулқодирхочаи Савдо (ваф. соли 1874), Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех (солҳои 1828-1894), Исо Маҳдуми Бухорӣ (солҳои 1826-1887), Шамсиддин Маҳдуми Шохин (солҳои 1857-1893), Ҳайрати Бухорӣ (солҳои 1876-1902) барин шоирони маҳфили Аҳмади Дониш ҳарчанд шоирони забардасти охири асри XIX буданд, вале аз ҷиҳати ақидаву мафкура ба дараҷаи ин мутафаккири бузург расида натавоистанд. Дар натиҷаи истилои Осиёи Миёна аз тарафи Россия дар шаҳру деҳаҳои Осиёи Миёна маҳаллаҳои русҳо пайдо шудан гирифтанд. Робита бо мардуми тараққиҳохӣ рус, рафтуомад ба ноҳияҳои марказии Россия боиси инкишофи адабиёти маорифпарварии охири асри XIX ва ибтидои асри XX гардиданд.

¹ Дониш А. Рисола ё мухтасаре аз таърихи хонадони мангитияи Бухоро. – Душанбе, 1992.

Намояндагони пешқадами ин адабиёт дар вилояти Фарғонаи кишвари Туркистон Муқимӣ, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода, Дилшод ва Анбаротун буданд.

Дар эҷодиёти Муҳаммадаминхоҷаи Муқимӣ (солҳои 1850-1903) ҳаҷв мақоми намоён дорад. Муқимӣ маҳз тавассути ҳаҷв бейсофӣ, бедодгарӣ, худсарӣ ва золимии амалдорони идораҳои подшоҳиро ғош мекунад.

Зокирҷон Фурқат (солҳои 1858-1909). Зокирҷон Фурқат ба Россия, ба маданияти рус хусни тавачҷуҳи хоса дошт ва дустиро рафқати халқи русу халқҳои Осиёи Миёнаро доимо тарғибу ташвиқ мекард.

Эҷодиёти шоири маорифпарвар **Ҳамза Ҳакимзода** (солҳои 1889-1929) баъди револютсияи якуми рус ҳама ривочу раванг ёфт.

Омилҳои асосии ташаккули ақидаҳои пешқадами маорифпарварони халқи тоҷик ин шиносоии онҳо бо марказҳои илмӣ маданияти Россия буд. Дар ташаккули ақидаҳои ҷамъиятии сиёсии Дилшод (солҳои 1800-1905/06) ва Анбаротун (1874-1908/09) низ ин омил яке аз омилҳои муҳимтарин буданд.

Дилшод ва Анбаротун мисли тамоми дигар равшанфикрон худсарию бедодгарии ҳукуматдорон, феодалҳо, истисмори ғушнопуниди халқро маҳкум мекарданд. Онҳо риёкорӣ, ҳарисӣ, фосиқӣ, ҷоҳилӣ ва бераҳмии бойҳоро ғош ва ошкор карда, муф்தӯрон, молимардумхӯронро зерӣ ҳаҷви сахт қарор дода буданд.

Дар ибтидои асри XX ғайрияти баъзе адибони пешқадами тоҷик басо вуҷуд ёфт. Ҳайрат, Саҳбо, Асирӣ, Айнӣ ва баъзе дигарон аз ҷумлаи он адибон буданд. Шиносоӣ бо адабиёти рус ба эҷодиёти онҳо таъсири бузург расонд.

Ҳайрат. Ҳайрат (солҳои 1878-1902) шоири боистеъдод ва ғазалсари забардаст буд.

Шоир дар шеърҳои халқро ба маърифат даъват намуда, дар роҳи беҳбудии мардум ҷаҳд кардани сифати олии инсонӣ меҷуморид.

Саҳбо. Саҳбо ҳудуди амалдори олимартаба буд, унвони тӯқсабо дошт. Аммо авомфиребӣ, ҳарисӣ ва ҷоҳилии дарборӣ амалдорони амир ӯро водор намуданд, ки дарборро тарк намояд. Ашъори ӯ асосан лирикий буд, вале дар эҷодиёташ ҳаҷв низ бисёр ба назар мерасад. Соли 1918 Саҳбо бо фармони амир

барои иштирок дар нехзати озодихоии халқ ба қатл расонида шуд.

Тошхӯча Асирӣ. Тошхӯча Асирӣ (солҳои 1864-1915) дар Хучанд ҳаёт ба сар бурдааст. Ӯ ба касибӣ машғул буд ва қашшоқона зиндагӣ мекард. Асирӣ шоири инсондӯст буда, ҳамеша таъкид менамуд, ки вазифаи адабиёт тавсифи ақлу дониш аст. Асирӣ дар ашъораш бою муллоҳои риёкорро саҳт танқид карда, онҳоро «худозадагони роҳи дин» меномид. Дар як шеъраш Асирӣ таъкид менамояд, ки:

*Оҳ, аз ин ҷинси наҷосатпинатони зухдкеш,
Ќуз ба оби тег нагвонӣ мутаҳҳар доштан.
Анкабӯтонанд ҳангоме ки гиранд эътиқоф,
Сайди мазлуме гараз дар зерӣ чодар доштан.*

Асирӣ тарғиботчи фаъоли илму дониш буд ва ақидае дошт, ки бо роҳи маърифат халқро аз ҷаҳолат ва таассуби динӣ раҳо додан мумкин аст. Ӯ боварии комил дошт, ки мактабҳои дунявӣ, илму маданият мардумро хушбахт карда метавонанд. Масалан, ӯ дар як шеъраш таъкид мекунад, ки:

*Шуморо шояд ақилун ҷаҳд кардан,
Ғами ислоҳи қори ҳеҷ хӯрдан,
Макотибҳои нав эҷод кардан,
Раҳи дарси нави иршод кардан.*

Садриддин Айнӣ. Садриддин Айнӣ (солҳои 1878-1954) ҳам аз адибони тараққиарвари он давра буд, ки соли 1909 аввалин китоби дарсии дунявӣ «Таҳсиб-ус-сиён»-ро таълиф кард. Дар ҳамаи солҳои Айнӣ бисёр шеърҳои навишта буд, ки ба масъалаҳои муҳими иҷтимоӣ бахшида шудаанд.

Тамоми адибони ин давра дар эҷодиёти худ хусусиятҳои мусбати маорифпарварии Аҳмади Донишро маҳфуз дошта, бо роҳи маърифат ба халқ хизмат мекарданд, аморатро зерӣ танқид мегирифтанд ва бо Россия алоқаи робита карданро ташвиқ менамуданд.

БОБИ XIV. ФАРҲАНГИ ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ДАВРОНИ ШҶҶРАВӢ ВА СОҲИБИСТИҚЛОЛИИ КОМИЛИ ТОЧИКИСТОН (АСРИ XX – ИБТИДОИ АСРИ XXI)

§1. Фарҳанги шҶҶравии тоҷик дар солҳои 1920-1941.

25 октябри (7 ноябри) соли 1917 дар Россия инқилоби сотсиалистӣ ғалаба кард ва Давлати Советӣ барпо карда шуд.

Бо ёрӣ ва дастгирии Россияи ШҶҶравӣ дар Осиеи Миёна низ тартиботи ШҶҶравӣ барпо карда шуд. Аз рӯзҳои аввали барпо гардидагони Давлати советӣ ба инқилофи илму фарҳанг диққати ҷиддӣ меод.

Фарҳанги навтарини халқи тоҷикро ба се давраи асосӣ ҷудо кардан мумкин аст.

Давраи аввали фарҳанги навтарини халқи тоҷик солҳои 1920-1929, давраи дуюм солҳои 1929-1991- ро дар бар мегирад. Давраи сеюми фарҳанги навтарини халқи тоҷик аз 9 сентябри соли 1991 оғоз ёфта, то ҳол идома дорад. Ҳар яке аз ин давраҳо дорои хусусиятҳои ба худ хос мебошанд.

Дар солҳои аввали мавҷудияти ҳокимияти ШҶҶравӣ дар соҳаи маданият ва маориф корҳои зиёде ба ҷо оварда шуда буд. Дар назди Шӯроҳои маҳаллӣ шӯъбаҳои маорифи халқ таъкил карда шуда буданд, ки корҳои маданият маърифатӣ, маҳви бе-саводии аҳолии калонсолон ва ба омӯзиши ҳатмӣ фаро гирифтани наврасон дар ихтиёри онҳо буд. Дар охири соли 1918 дар Тоҷикистони шимолӣ 15 мактаб, соли 1919 бошад 73 мактаби шҶҶравӣ кушода шуда буд.

Вале дар мактабҳо кадрҳои омӯзгорӣ намерасид. Барои тайёр кардани муаллимон дар шаҳрҳои Туркистон курсҳои кӯтоҳмуддати омӯзгорӣ таъкил карда шуда буданд. Дар асоси декрети Шӯрои Комиссарони халқи РСФСР оид ба таълими ҳатмии умумӣ Шӯрои вилояти Самарқанд қарор дод, ки тамоми аҳолии хату савод надоштаи ҳарду ҷинс аз 12 то 45 сола бояд дар мактабҳои шабона таъкил мекарданд. Барои онҳо рӯзи кӯтоҳи қорӣ ва дигар имтиёзҳо муайян карда шуда буд. Дар курсҳои шабонаи Ҳучанд аз ғанҳои арифметика, грамматика,

таърих, сохтмони Шӯравӣ, забонҳои русӣ ва ўзбеки дарс ме-
гуфтанд. Дар Хучанд, Ўротепна, Драгомирово мактабҳои ягонаи
меҳнатии дараҷаи 1 ва 2 амал мекарданд. Мактабҳои маҳви
бесаводӣ бошанд дар ҳама ҷо кор мекарданд.

Бояд қайд кард, ки тамоми ҷигаргуниҳои сиёсӣ, ҳочагӣ ва
маданӣ бо ёрию мадади халқи бузурги рус ва Россияи Шӯравӣ
гузаронида мешуданд. Россияи Шӯравӣ барои бо васоити
таълимӣ ва омӯзгорон таъмин кардани мактабҳо кумаки зиёд
мерасонид.

Соли 1922 дар музофоти Хучанд курсҳои думоҳаи
омӯзгорӣ кушода шуданд. Соли 1923 аввалин 11 нафар муал-
лимоне, ки ин курсҳоро хатм карда буданд, ба деҳот фиристода
шуданд. Рӯз то рӯз шумораи мактабҳои нави шӯравӣ зиёд ме-
шуд. Агар дар соли хониши 1923-1924 дар музофоти Хучанд 17
мактаб ва 1678 нафар талаба бошад, пас соли хониши 1924-1925
шумораи мактабҳо ба 27 расид, ки дар онҳо 2400 нафар талаба-
гон таҳсил мекарданд.

Дар Хучанд маҳфилҳои ҳаваскорони санъат низ ташкил
карда шуда буданд, ки асосгузори он аввалин муаллимон бу-
данд.

Дар Бухорои Шарқӣ қадамҳои пахустин дар соҳаи мао-
риф гузошта шуда буданд. Моҳи марти соли 1921 дар Душанбе
нозироти вилоятии маориф ва 5 мактаби шӯравӣ ташкил карда
шуд. 600 нафар ҷавонписарону духтарон ба мактаби нави
шӯравӣ қадам ниҳоданд. Баробари ин аввалин муаллимон ба
Бухорои Шарқӣ омаданд. Соли хониши 1923-1924 дар Қӯлоб,
Ховалинг, Ғарм, Ҳоиг мактабҳои нав, дар Душанбе, Қӯлоб,
Қаратог, Ғарм бошад интернатҳо кушода шудаанд. Муаллимон
дар курсҳои кӯтоҳмуддат тайёр карда мешуданд, ки соли 1921
онро 25 нафар муаллимон хатм карданд. Азбаски муаллимон
намерасиданд, бинобар ин дар курсҳо мудирони нозироти ви-
лоятии маориф, сардорони милиса, коркунони хизбӣ-давлатӣ
дарс мегуфтанд. Маҳви бесаводии калонсолон вазифаи
аввалиндараҷа ҳисобида мешуд. Бар зидди бесаводӣ муборизаи
умумидавлатӣ сар шуд. Баробари он ба масъалаи инкишофи
муассисаҳои давлатӣ-равшаннамоӣ аҳамияти зиёд дода мешуд.
Соли 1923 дар Душанбе аввалин китобхона ташкил шуда, ба
маркази қорҳои оммавӣ-сиёсӣ табдил ёфт.

Адабиёти советии тоҷик дар муборизаи шадидаи зидди пантуркистон ва миллатчиёни буржуазӣ ташаккул меёфт. Асарҳои Садриддин Айни «Суруди Озодӣ», «Марсия», «Ба шарафи инқилоби Октябр» сурудҳои аввалини инқилобӣ буданд. С.Айнӣ соли 1920 повестҳои «Чаллодони Бухоро» ва соли 1924 «Одина»-ро пешкаши хонандагон намуд. Асарҳои ӯ дар маҷаллаи «Шӯълаи инқилоб», ки аз моҳи апрели соли 1919 то декабри соли 1921 дар Самарқанд нашр мешуд чоп мешуданд. Баробари С.Айнӣ, инчунин шеърҳои инқилобии Абулқосим Лоҳутӣ нашр мешуданд. Соли 1923 достони «Кремл»-и ӯ дар Москва чоп шуд. Худи ҳамон сол асари дигари ӯ «Инқилоби сурх» чоп гардид. Соли 1920 Пайрав Сулаймонӣ «Ба шарафи Инқилоби Бухоро» ном шеъре навишт. Солҳои 1924-1925 шеърҳои Муҳаммадҷон Раҳимӣ низ дастраси хонандагон гардиданд.

Ҳамин тавр, ба дуншории солҳои ҷанги шаҳрвандӣ нигоҳ накарда, дар пешрафти иқтисодиёт ва ташкил намудани аввалин марказҳои маданий-маърифатӣ комёбиҳои назаррас мушоҳида мешуданд.

Ҳукумати Шӯравӣ аз рӯзҳои аввали ташкил ёфтаниш ба масъалаи маориф ва фарҳанг аҳамияти аввалиндараҷа меод. Хусусан саводноқ кардани халқ мароми асосӣ буд. Аз ин хотир, маорифи халқ дар Тоҷикистон густариш меёфт. Соли хониши 1924-1925 дар ҷумҳурӣ 32 мактаби нави Шӯравӣ ва интернатҳо мавҷуд буданд. Дар натиҷаи гузаронидани маъракаи духафтаинаи маориф соли 1925 боз 28 мактаб сохта шуд, ки дар онҳо 1610 нафарон таҳсил мекарданд. Ҳамагӣ солҳои 1925-1926-ум 57 мактабҳои ибтидоӣ ва 8 интернатҳо кор мекарданд. Мактабҳо бо китобу васоити таълимӣ таъмин карда мешуданд. Баробари кушодани мактабҳои нав ба масъалаи маҳви бесаводӣ аҳамияти калон дода мешуд. Соли 1926 дар 63 мактаби маҳви бесаводӣ 1450 кас таҳсил мекарданд. Дар ҷумҳурӣ ҳанӯз мактабҳои олии набуданд. Соли 1924 дар Тошканд донишқадаи тоҷикии муаллимтайёркуни кушода шуд, ки он ба рои пешрафти маориф дар Тоҷикистон нақши бузург бозид. Кадрҳои ҷумҳурӣ дар шаҳрҳои Тошканду Москва маълумоти олии мегирифтанд. Дар соли хониши 1926-1927 дар Тоҷикистон 161 мактаб ва 20 хонаи бачагон мавҷуд буд, ки онҳо 5430 хонанда доштанд.

Яке аз вазифаҳои муҳими давраи азнавбар-қароркунии хоҷагии халқ сохтмони маданӣ буд. Дар ин соҳа вазифаи аввалин, маҳви бесаводии аҳолии калонсолон ва вазифаи дуюм, ба амал баровардани маълумоти хатмӣ ибтидоӣ барои бачагон буд. Соли 1925 дар назди Комиссариати маорифи халқи ҷумҳурӣ комиссияи фавқуллодда доир ба маҳви бесаводӣ таъкики карда шуд. Соли 1928-1929 дар Тоҷикистон 318 мактаби маҳви бесаводӣ таъкики шуда буд, ки дар онҳо 9400 кас савод меомӯхт. Дар уезди Хучанд бошад, солҳои 1928-1929-ум 250 мактабҳои маҳви бесаводӣ 7500 касро фаро гирифта буданд. Агар соли 1926 бо роҳи курсҳои маҳви бесаводӣ як фоизи аҳолии ҷумҳурӣ саводнок шуда бошад, пас дар арафаи таъкики-лэбии ҶШС Тоҷикистон ин рақам ба 61 фоиз расида буд. Баробари таъкики мактабҳои маҳви бесаводӣ, мактабҳои нави шӯравӣ низ густариш меёфтанд.

Соли хониши 1926-1927 дар ҷумҳурӣ 144 мактабҳои шӯравӣ таъкики карда шуданд, ки 3500 ё худ 5,6 фоизи ҳамаи наврасонро ба таъкики фаро мегирифтанд. Ҳукумати Шӯравӣ ба хонандагони мактабҳо гузарниҳо карда, бачагонро бо китобу асбобҳои хониш, ҳуроки беиул таъмин мекард, ба деҳқононе, ки барои хондани фарзандонашон ғамхорӣ содир мекарданд имтиёзҳо меод.

Соли хониши 1927-1928 дар Тоҷикистон 294 мактаб мавҷуд буд, ки дар онҳо 8900 нафар талабагон таъкики доштанд. Ғайр аз ин барои беиарасторон мактаб-интернатҳо кушода шуданд. Соли 1929 мактабҳои усули кӯҳна барҳам хурданд. Омӯзгорон дар курсҳои кӯтоҳмуддат ва техникуму мактабҳои олии Тошканд тайёр карда мешуданд. Соли 1929 донишқадаи маорифи Тошкандро аввалин муаллимон хатм карданд ва ҳамон сол ин донишқада ба ихтиёри Комиссариати халқи маорифи Тоҷикистон дода шуд. Соли хониши 1928-1929 дар Тоҷикистон се техникуми омӯзгорӣ кор мекард.

Муассисаҳои маданӣ-маърифатӣ ҳам густариш меёфтанд. Охири соли 1926 дар Тоҷикистон 11 касалхона, 15 ғӯшаҳои тиббӣ, 11 ғӯшаҳои фелдшерӣ ва амбулаторӣ кор мекардаид. Теъдоди онҳо сол то сол зиёд мешуд. Соли 1929 дар ҷумҳурӣ 11 китобхонаи оммавӣ, ду маҳфили дӯстдорони санъат, 32 клубу чойхонаҳои сурх ва 9 дастгоҳҳои кино мавҷуд буданд. Соли

1929 дар ҷумхури 12 беморхона, 61 амбулаторияю тӯнаҳои тиббӣ кушода шуданд.

Матбуоти шӯравии тоҷик дар инкишофи ҳаёти нави сотсиалистӣ ҳисса мегузошт. Солҳои 1926-1929 дар ҷумхури маҷаллаҳои «Роҳбари дониш», «Дониш ва омӯзгор», «Маориф ва маданият», рӯномаҳои «Тоҷикистони Сурх», «Қизил Тоҷикистони», «Совет Тоҷикистони», «Пролетари Хучанд» чоп мешуданд.

Дар маркази Тоҷикистон соҳаҳои мухталифи санъат низ инкишоф меёфтанд. Соли 1927 дар Душанбе бо ташаббуси муаллим Ҳаким Карим маҳфили мусиқӣ-драммавӣ ташкил шуд, ки он асоси театри академӣ-драммавӣ ба номи А. Лоҳутӣ (соли 1933)-ро ташкил дод. Аввалин ҳунаrpешагони ин театр Гулҷеҳра Бақосва ва режиссёр Султон Саидмуродов буданд. Соли 1929 техникуми мусиқии Хучанд ба кор сар кард.

Адабиёти ҷавони шӯравии тоҷик дар мубориза ба муқобили майлонҳои пантуркистӣ обутаб меёфт. Пантуркистҳо, ки дар он солҳо решаи чуқур даволда буданд, ба муқобили забону адабиёти классикии тоҷик муборизаи беамон мебуданд. Яке аз муборизони оташсӯхани зидди пантуркизм ва панисломизм дар Осиёи Миёна асосгузори адабиёти шӯравии тоҷик Садриддин Айний буд.

Садриддин Айний дар қори дастраси умум намудани мероси бои адабиёти классикии тоҷик нақши бузург бозид. Бо ташаббуси ӯ соли 1926 «Намунаи адабиёти тоҷик» дастраси умум гашт, ки он адабиёти асри X ва ибтидои асри XX-ро дар худ таҷассум мекард. Саҳми шахсии устод Айний дар таҷаккулёбии насри шӯравии тоҷик хеле бузург аст. Бо қалами ӯ соли 1927 повести «Одина», солҳои 1927-1929 романи «Дохунда» навишта шуда, аз ҷои баромаданд. Ин асарҳои таърихии устод дар саҳифаҳои адабиёти шӯравии тоҷик ганҷинаи бебаҳоанд.

Ба насри устод Айний нависандаи ҷавон Ҷалол Иқромӣ пайравӣ намуд. Аввалин ҳикояҳои ӯ «Ширин», «Як ҳавзи пурхун», «Раҳматуллозошон» бо кӯмаки Садриддин Айний навишта шудаанд. Назми шӯравии тоҷик низ таҳти роҳбарии С.Айний пеш мерафт. Пайрав Сулаймонӣ, Муҳаммадҷон Раҳимӣ, Муҳиддин Аминзода, Сухайлӣ Ҷавҳаризода ва дигарон шеърҳои ҳеҷро пешкаши хонандагон мебардониданд. Дар асарҳои онҳо комёбиҳои аввалини инқилоби маданӣ, озодии

запон, мубориза ба муқобили урфу одатҳои кӯҳна ҷои намоёнро ишғол мекард.

Ҳамин тавр, маданияти қадима ва бойи халқи тоҷик шакли мазмунӣ нави гирифта, дар омехтагӣ бо маданияти пешқадами халқҳои Шӯравӣ боз ҳам ғанитар мегардид.

Вусъатёбии инқилоби фарҳангӣ. Маорифи халқ. Дар нақшаи сохтмони ҷомеаи соҳебагароӣ дигаргунсозии фарҳангӣ ва ба амал баровардани инқилоби фарҳангӣ ҷои муҳимро ишғол мекарданд. Дар иҷрои ин вазифа пешрафти маорифи халқ нақши халқунандаро мебозид. Соли хониши 1928-1929 дар Тоҷикистон 382 мактаб ва дар онҳо 18, 6 ҳазор хонандагон буданд, ки ба онҳо 718 нафар омӯзгорон таълим меоданд. Ба маълумоти ҳатмии ибтидоӣ аҳамияти зиёд дода мешуд.

Набудани таҳкурсии моддӣ-техникии мактабу маориф, нарасидани омӯзгорон, қори таълиму тарбияро ҳалалдор мекард. Тасдиқи мактабҳои миёна ва миёнаи попура ҳеле кам буд. Бо вуҷуди он соли хониши 1932-1933 дар 2319 мактаб зиёда аз 125 ҳазор хонандагон таълим мегирифтаанд ва ба онҳо 3795 нафар устодон дарс меофтошанд. Дар толи панҷсолаи якум дар курсҳои кӯтоҳмуддати техникумҳо 5522 нафар омӯзгорон ба қор омода карда шуданд. Барои беҳтар шудани қори мактабу маориф ва таълими политехникӣ тамоми ташкилотҳои ҳизбӣ, комсомолӣ, иттифокҳои қасаба, шӯравӣ, колхозу совхозҳо сафарбар карда шуда буданд.

Соли 1931 дар Сталинобод ва соли 1932 дар Ҳуҷанд донишгоҳҳои омӯзгорӣ ташкил шуда, омӯзгорони маълумоти олии ҷомеа таъин мекарданд. Дар Тоҷикистон ҷор донишқадаи олии ва 16 техникумҳо қор мекарданд, ки дар онҳо 1,9 ҳазор ҷавонписарону духтарон таҳсил мекарданд. Дар Москва, Ленинград, Киев, Тошканд ва дигар шаҳрҳо ҳам барои Тоҷикистон мутахассисон омода карда мешуданд. Дар панҷсолаи дуум ба маълумоти ҳатмии ҳафтсолаи политехникӣ гузашта, ба бесаводӣ ва қаласаоводӣ хотима дода шуд. Барои инкишофи маорифи халқ 447,5 миллион сӯм ҷудо карда шуда, 241 мактаб барои 42460 талаба сохта шуданд. Ақнун колхозҳо ҳам барои сохтмони мактабҳо маблағ ҷудо мекарданд.

Соли хониши 1936-1937 дар ҷумҳурӣ 4224 мактаб, аз ҷумла, 89 мактабҳои ҳафтсола, 18 мактаби миёна қор мекар-

данд, ки дар онҳо 221 ҳазор хонандагон, аз ҷумла, 72 ҳазор духтарон таҳсил доштанд. Ба талабагон 8144 нафар омӯзгорон дарс меғуфтанд. Дар панҷ сол курсҳои маҳви бсаводиро 7998,2 ҳазор кас ҳатм карданд ва Тоҷикистон аз ҷиҳати саводнокии аҳоли дар Иттифок ба ҷои якум расид.

Чун ҳамеша халқҳои бародар барои Тоҷикистон кадрҳо тайёр мекарданд. Соли 1935 дар Тошканд барои Тоҷикистон донишгоҳи омӯзгорӣ кушода шуда буд. Дар назди донишқадаҳои омӯзгорӣ шӯъбаҳои ғоибона ташкил шуданд ва соли хониши 1937-1938 дар панҷ мактаби олии ва 28 техникумҳо 4,6 ҳазор донишҷӯён таҳсил мекарданд.

Маорифи халқ сол то сол нашъунамо меёфт. Соли хониши 1940-1941 дар ҷумҳурӣ 2628 мактаб ва дар онҳо 303,1 ҳазор хонанда таҳсил мекарданд. Барои беҳтар шудани кори мактабу маориф қарорҳои анҷумани муаллимони аълоии ҷумҳурӣ, ки моҳи июли соли 1939 баргузор шуда буд, аҳамияти калон доштанд. Пешниҳод шуда буд, ки аз алфавити лотинӣ ба алфавити кириллӣ гузашта шавад ва ин кор аз 21 май соли 1940 қонунӣ карда шуд.

Соли хониши 1940-1941 дар ҷумҳурӣ дар панҷ мактаби олии 2,3 ҳазор донишҷӯён ва дар 30 техникуму омӯзишгоҳҳо 5,9 ҳазор кас таҳсил менамуданд. Соли 1939 Донишқадаи тиббии Тоҷикистон кушода шуд.

Муассисаҳои фарҳангӣ-маърифатӣ

Масъалаи густариши муассисаҳои фарҳангӣ-маърифатӣ яке аз масъалаҳои муҳим ҳисоб мешуд. Онҳо дар байни аҳоли сиёсати дохилӣ ва хориҷии Давлати Шӯравиро тарғиб мекарданд. Дар ин кор ҷойхонаҳои сурх ва клубҳо саҳми босазо меғузоштанд. Дар клубу ҷойхонаҳои сурх баромалу намоишҳои ҳунарпешагони сағъат низ ташкил карда мешуд.

Ташкили китобхонаҳои оммавӣ низ ба роҳ монда шуда буд. Соли 1933 кушода шудани китобхонаи ҷумҳуриявии ба номи Фирдавсӣ воқеаи муҳими маърифатӣ буд. Соли 1937 дар ҷумҳурӣ 400 китобхона ва дар онҳо 234,6 ҳазор китоб мавҷуд буд.

Баробари муассисаҳои фарҳангӣ-маърифатӣ матбуоти ҷавони тоҷик дар тарбияи башардӯстӣ ва меҳанпарастии аҳолии ҷумҳурӣ мавқеи хоса дошт. Матбуот омро аз сиёсати

хизбу ҳукумат воқиф гардонда, барои иҷрои нақшаҳои истеҳсоли ва мубориза алайҳи унсурони бегона кушиш ба ҳарч метод. Рӯзномаҳои нав: «Дехқонони камбағал», «Барои коллективонӣ», «Ҷавонони Тоҷикистон» (апрели соли 1930), «Пионери Тоҷикистон» (апрели соли 1932), «Барои маорифи коммунистӣ» (июли соли 1932), «Бадахшони Сурх», «Зарбдори соҳтмони Вахш», журналҳои «Роҳбари дониш», «Маориф ва маданият», «Барои адабиёти сотсиалистӣ», «Бо роҳи Ленин», «Тандурустии Тоҷикистон» (соли 1933), «Коммунисти Тоҷикистон» (соли 1936) чоп мешуданд. Соли 1929 бинои матбааи Сталинобод ба қор даромад. Радиои тоҷик ҳам ташкил шуда буд. Агар соли 1937 дар ҷумҳурӣ 65 рӯзнома бо тиражи 175 ҳазор чоп мешуда бошад, пас соли 1940-ум 83 рӯзнома ва 9 маҷалла нашр мешуд. Дар 201 китобхонаҳои оммавӣ 495 ҳазор нусха адабиёт маҳфуз буд.

Санъати тоҷик нашъунамо меёфт. Дар асоси маҳфилҳои ҳаваскорони санъат театрҳои касбӣ ба вуҷуд омаданд. Соли 1929 театри академӣ-драмавии ба номи А. Лоҳутӣ ташкил шуд. Театр барои реализми сотсиалистӣ мубориза бурда, намоишномаҳои «Балво»-и Д.Фурманов, «Ду нафар коммунист»-и К.Яшин, «Шоҳдустар Турандот», «Ҳаёт даъват мекунад», «Мубориза», «Душман», «Отелло», «Ревизиор», «Рустам ва Сӯҳроб», «Қалтақдорони сурх», «Шодмон», «Шӯриши Восеъ» ва «Коваи оҳангар» ба сахна гузошта шуда буданд. Аввалин хунариешагони театри ба номи А. Лоҳутӣ Ҳ.Карим, Гулҷасира Бақоева, Саидаҳон Раҷабова, Мастура Муллоҷонова, София Тӯйбосева, Тӯҳфа Фозилова, Азиза Азизова ва дигарон буданд. Соли 1933 дар назди театр гурӯҳи машшоқону раққосон низ ташкил шуда буд.

Театрҳои мусиқӣ-драмавӣ дар Хучанд (соли 1932), Хоруғ, Кӯлоб, Ғарм (соли 1936), театри драмавии русии ба номи В.Маяковский дар Душанбе (соли 1937) ташкил карда шуда буданд. Соли 1937 дар ҷумҳурӣ 13 театрҳои касбӣ қор мекарданд, ки дар онҳо зиёда аз 40 нафар хунариешагони маҳаллӣ иҷроӣ вазифа доштанд. Барои тайёр кардани хунариешагони драмаю балет ва ромишгарон соли 1936 дар Душанбе ва Ленинобод омӯзишгоҳҳои махсус кушода шуда буданд. Ҳафт соли 1931 слёти якуми хофизон, ромишгарон ва раққосони халқии

ҷумхури барпо шуда буд, ки дар он бехтарин ҳаваскорони санъат ширкат варзида буданд.

Санъати халқи тоҷик сол то сол ганӣ гардида, дар он жанрҳои нави театрӣ, мусиқӣ ва драммавӣ ҷорӣ мешуданд. Соли 1938 филармонияи давлатӣ, оркестри асбобҳои халқӣ, соли 1940 ансамбли тарона ва рақси тоҷик, инчунин дар назди филармония ансамбли занони рубобнавоз ва соли 1939 ансамбли этнографии Помир таъкил шуданд. Дар пешбурди санъати мусиқии тоҷик шахси Д.Ибодов, Ш.Соҳибов, Левӣ Бобохонов, Акашариф Ҷӯраев ва дигарон бузург буд.

Соли 1940 иттифоқи бастакорони тоҷик таъсис ёфта, асарҳои аввалин бастакорони тоҷик З.Шаҳидӣ, Ф.Солиев, Н.Пӯлодов, Ш.Бобокалонов ва дигаронро манзури шунавандгон гардонид. Дастовардҳои санъати тоҷик моҳи апрели соли 1941 дар даҳаи якуми адабиёт ва санъати халқи тоҷик дар шаҳри Москва намоиш дода шуданд. Театри опера ва балети ба номи С.Айни бо ордени Ленин ва театри драммавӣ-академии ба номи А.Лохути бо ордени Байрақи Сурхи меҳнат мукофотонида шуданд. Ба Муҳаммадҷон Қосимов унвони Артисти Халқи ИҶШС ва ба Т.Ғозилова, Р.Ғолибова унвони Артистони Халқи ҶШС Тоҷикистон дода шуд. Даҳаи адабиёт ва санъат дар Москва тантанавӣ санъату адабиёти тоҷик гардид.

Дар бузургдошти бедории сиёсӣ ва ҷаҳонбинии мардум нақши кино бағоят бузург буд. Тоҷикон, ки аз ин санъат дур буданд солҳои бистуми асри XX ба он ошноӣ пайдо карданд. Аввалин намоиши кино соли 1927 дар Душанбе, Хучанд, Ўротеппа ва Конибодом сураи гирифта буд.

Соли 1929 дар назди вазорати маорифи Тоҷикистон гурӯҳи кино таъкил шуда, моҳи июли соли 1930 ба театри «Тоҷиккино» таъкил дода шуд ва филмҳои «Омадани поезди аввалин ба Душанбе», «Аввалин трактор дар Тоҷикистон», «8-уми март», «Соҳтмони Ваҳш», «Вақте, ки амирон мемиранд», «Даъват», «Муҳочир», филми овозадори «Тоҷикистони офтоббӯя» (соли 1936) нақшаи тамошобинон гардиданд. Соли 1939 «Тоҷиккино» ба тарҷумаи филмҳои бадеӣ ба забони тоҷикӣ шурӯъ кард. Соли 1940 дар Тоҷикистон 140 дастгоҳи намоиши кино мавҷуд буд.

Санъати тасвирии халқӣ-қандакорӣ дар ҷӯб, гач ва санг ба дараҷаи баланди касбӣ расида буд. Соли 1937 комёбиҳои

устоҳо ва ҳунармандони тоҷик дар намоишгоҳи байналхалқии Париж сазовори баҳои баланд гардиданд.

АДАБИЁТ. Адабиёти халқи тоҷик ҳеле қадима буда, дар таърихи адабиёти халқҳои ҷаҳон мавқеъ ва мақоми хоса дорад. Бо вуҷуди он то замони Шӯравӣ ин адабиёти ғуногунжанр ва мазмунан бой дастраси мардум набуд. Пӯлида нест, ки дар даврони Шӯравӣ ба ғустариши тамоми жанрҳои адаби аҳамияти аввалиндарча дода мешуд. Дар тамоми жанрҳои адабиёти принсипи адабиёти шаклан миллию мазмунан сотсиалистӣ риоя карда мешуд. Бо ҳамин равию адабиёти тоҷик пеш мерафт. Хусусияти хоси адабиёти тоҷик дар солҳои 30-юм иборат аз жанрҳои конфликтологӣ буда, он дар муборизаи идеологӣ бо назарияҳои папистуркӣ, панисломӣ, миллатгароӣ буржуазӣ ва ақидаҳои зидди шӯравӣ сурат мегирифт.

Барои пешрафти адабиёти шӯравии тоҷик қарори КМ ҲК(б) Умумииттифок аз 23-юми апрели соли 1932 «Дар бораи азнавсозии ташкилотҳои адаби-бадеӣ ва қарори КМ ҲК(б) Тоҷикистон аз 10 июли соли 1932 «Дар бораи дигаргунсозии ташкилотҳои «адаби-бадеӣ» ва ташкил намудани «Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон» сабаб шуданд. Қарорҳои анҷумани якуми нависандагони ИҶШС (август соли 1934) ва анҷумани якуми нависандагони Тоҷикистон (соли 1934) барои инкишофи мишбаъҳои адабиёти шӯравии тоҷик тақони бузург доданд.

Дар асоси ин қарорҳо адибони тоҷик ба муборизаи меҳнаткашон барои сохтмони сотсиалистӣ ҳамроҳ шуданд, ки дар ин кор сарвар ва пешоҳанги онҳо Садрӣдин Айнӣ буд. Бо сарпарастии С.Айнӣ ва шоири инқилобӣ Абулқосим Лоҳутӣ дар солҳои 30-юм як зумра шоиру нависандагони боистеъдод ба монанди М.Турсунзода, М. Миршакар, Ҷ.Иқромӣ, А.Деҳотӣ, М.Раҳимӣ, С.Улуғзода, С.Ҷавҳаризода ва дигарон ба арсаи адабиёти тоҷик омаданд. Дар эҷодиёти ин адибон мавзӯи ҳаёти нав ва мубориза бар зидди соҳти кӯҳна мавқеи асосиро ишғол мекард.

Маҳз дар солҳои 30-юм хонандаи тоҷик бо бисёр асарҳои адибони рус аз қабили М.Горкий, В.Маяковский, А.Серафимович, А.Чехов, М.Е.Салтиков-Шедрин, А.Н. Островский, А.С.Пушкин, Н.А. Некрасов, И.А. Крылов, адибони

халқҳои бародар Т.Г.Шевченко, Янка Купала, Павло Тичина ва дигарон шинос гардид.

Асарҳои С.Айнӣ «Дохунда» (соли 1930), «Колхозии коммунизм» (соли 1933), «Мактаби кӯҳна», «Марги судхур» (соли 1935), «Ғуломон» (соли 1935), «Ҷанги одам бо об» (соли 1937), «Таърихи амирони маънитоии Бухоро» ва ғайра ҷоп шуда, хонандаи тоҷикро бо ҳаёти гузашта ва муосир ошно намудаанд. С.Айнӣ ҳамчун нависандаи ҳақиқатшинос ҳаёти вазнини то инқилобии халқро дар асарҳои таҳлил намуда, насли навро дар рӯҳии ватандӯстии сотсиалистӣ тарбия менамуд.

Солиҳои сиёҳ адабиётшиносӣ ва танқиди адабӣ низ ривҷ ёфта буд, ки асосгузори он С.Айнӣ маҳсуб мешуд. Аввалин тадқиқотҳои илмӣ адабиётшиносон Ш.Ҳусейнзода ва Х.Мирзозода низ пайдо шуданд. Дар арафаи Ҷанги Бузурги Ватанӣ асари С.Айнӣ «Ятим» (соли 1940), қисми якуми романи «Шодӣ»-и Ҷ.Иқромӣ (соли 1940), ҳикояҳои Ҳаким Карим, ҳикояҳои Раҳим Ҷалил «Ҳисса аз кисса», романи «Гулрӯ» ва ғайра нашр шуданд.

Дар маҷмӯи ин асарҳо роҳи халқӣ тоҷикро ба сӯи ҳаёти нав мунаввар менамуданд. Вале ҷанги хонумонсуз ба эҷодиёти адабони тоҷик газанд овард.

ИНКИШОФИ ИЛМ. Соҳтмони ҷомеаи нав бе густариши илму техника номумкин буд. Аз ин лиҳоз омӯзиши нерӯҳои тавлидотӣ, сарватҳои табиӣ, нерӯи барқ, наботот, ҳайвонот, забону адабиёт, таъриху фарҳанги халқӣ тоҷик талаботи давру замон гардида буд.

Соли 1930 дар назди Комиссариати халқии маорифи Тоҷикистон нахустин муассисаи илмӣ-пажӯҳишгоҳӣ, илмӣ-тадқиқотии давлатӣ доир ба омӯзиши забону адабиёт ва таъриху мардумшиносии халқӣ тоҷик ташкил дода шуд. Худи ҳамон сол стансияи таҷрибавии пажӯҳиши илмӣ-тадқиқотии Умумиттафоқи пахтакорӣ дар Ваҳш ва соли 1932 пажӯҳишгоҳи меваю сабзавот ва тоқнаварӣ, инчунин расадхонаи Сталинобод ба кор шурӯъ карданд.

Соли 1932 дар асоси экспедитсияи комплекси Тоҷикӣ-Помирӣ, иборат аз 72 оғрад 700 нафар пажӯҳишгар тахти роҳбарии А.Е.Ферсман дар маҷлиси якҷояи бригадаи АУ ИҶШС дар ҳаёти акадсмиқҳо В.Л.Комаров, А.Е.Ферсман, С.Ф.Олденбург, А.Ф. Иоффе, Д.Н. Прянишников, профессорон

Д.В.Наливкин, Е.Н.Павловский ва дигарон бо ризогии ШКХ Тоҷикистон базаи Тоҷикистони АУ ИҚШС ташкил ёфт.

Солҳои 1929-1931 дар Тоҷикистон пажӯҳишгоҳҳои эпидемиологӣ, микробиологӣ, санитарӣ, паразитологӣ, вараҷа низ ба қор оғоз карданд. Дар ҳаёти базаи академияи улум 13 муассисаи илмӣ, аз ҷумла, пажӯҳишгоҳҳои тропикӣ, санитарӣ-бактериологӣ, пахтакорӣ, расадхонаи астрономӣ ва ғайра амал мекарданд.

Моҳи апрели соли 1933 дар шаҳри Ленинград конференсияи якум оид ба омӯхтани нерӯҳои тавлидотии Тоҷикистон шуда гузашт. Дар асоси нишондодҳои ин конфронс олимони намоёни кишвар Д.И.Шербаков, Н.П.Горбунов, Д.В.Наливкин, Е.Н.Павловский, А.Е.Ферсман, В.Л.Комаров, Б.И.Вавилов ва дигарон дар омӯзиши боғтарихи табиӣ ва инкишофи илми табиатшиносии халқи тоҷик саҳми арзандаи ҳудро гузоштад.

Баъдан дар Тоҷикистон пажӯҳишгоҳи Умумииттифоқии илмӣ-тадқиқотии субтропикҳои хушк (соли 1934), стансияи ҳокшиносӣ-мелиоративии Ваҳш (соли 1936) таъсис ёфтанд. Соли 1937 базаи Тоҷикистони АУ ИҚШС дорои 7 пажӯҳишгоҳҳои илмӣ-тадқиқотӣ, даҳ стансияҳои соҳавӣ ва 172 нафар ходимони илмӣ буд. Тадқиқотҳои илмӣ ба сохтмони сотсиалистӣ саҳт марбут буданд. Соли 1933 олим В.П.Красичков навъи пахтаи навро ихтироъ карда буд, ки ҳосилнокиаш 15 фоиз гашт.

Дар ҳодаи илми тиб низ ғамхорӣ ҳеле зиёд буд. Дар панҷсолаи дуум барои ин соҳа 168 млн.сӯм харҷ шуда буд. Соли 1937 дар Тоҷикистон 96 беморхона, 206 ғӯнаҳои амбулаторӣ, 176 бунгоҳҳои акушерӣ-фелдшерӣ, 46 машваратҷой барои занон ҷой доштанд. Ба мардум 407 духтурон ва 1430 пешхизматони хурду миёнаи тиб хизмат карда, алайҳи касалиҳои сирояткунанда, вараҷа, пағзак ва ғайра мубориза мебарданд.

Олимони ҷумҳурӣ дар ҳалли масоили муҳталифи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, сиёсӣ, аз ҷумла, пахтакорӣ, ғаллакорӣ, кирмакпарварӣ, боғу тоқпарварӣ саҳмгузор буда, навъу усулҳои беҳтарину серҳосили зироатҳоро дар соҳаи кишоварзӣ ва чорводорӣ пешниҳод мекарданд.

Соли 1941 базаи Тоҷикистони АУ ИҚШС ба филиали Тоҷикистони АУ ИҚШС таъдил дода шуд, ки сардори он академик Е.Н.Павловский буд. Дар ҳаёти он пажӯҳишгоҳҳои

илмӣ-тадқиқотии геологӣ, ботаника, зоологӣ-паразитологӣ, таърих, забону адабиёт, расадхонаи Сталинобод, стансияи хоку обсанҷии Вахш ва ғайра ворид буданд. Ба пешрафти минбаъдаи илми тоҷик Ҷанги Бузурги Ватанӣ ҳалал расонид.

§2. Илм ва фарҳанги халқи тоҷик дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941-1945)

Аз рӯзи аввали ҷанг ҳодимони илму фарҳанги тоҷик ғаёлияти эҷодии худро ба қори ҷабҳа равона карданд. 1-уми сентябри соли 1941 ШКХ ҶШС Тоҷикистон «Дар бораи дигаргунсозии қори филиали Тоҷикистони АФ ИҶШС» қарор қабул намуд. Олимони институтҳои илмӣ-тадқиқотӣ ба манфиати иқтисодиёт ва мудофияи Ватан мубориза мебуданд. Геологҳо ҷустуҷӯи қонҳои нави ангишт, нафт (Қизилтумшук), нимфулӯзҳо, фулӯзҳои ранга, ашёи хоми кимиёӣ, истеҳсоли намак ва ғайраро вазъ карданд.

Барои парвариши растаниҳои шифобахш дар боғи ботаникии Душанбе 27 намуни растаниҳо аз таҷриба гузаронида шуданд. Рустаниҳои шифобахши валериан, наперстиан, белладон ва ғайра натиҷаҳои хуб доданд. Парвариши арча ва аз он тайёр кардани доруи шифобахш ба роҳ монда шуд.

Зоологу паразитологҳо, селексионерон қорҳои зиёде карданд. Хусусан, хизматҳои наҷӯҳишгоҳи зоологияи АФ ИҶШС (директораш академик Е.Н.Павловский), ки ба Душанбе кӯчонида шуда буд ҳеле қалон аст. Ҳодимони он алайҳи касалиҳои вараҷа, сирояткунанда, ҳапироти зараровари кишоварзӣ ва ғайра қорҳои зиёде илмӣ-тадқиқотӣ мебуданд. Олимони ҷамъиятшиносӣ тоҷик дар соҳаи омӯзиши таъриху фарҳанг қорҳои зиёде илмӣ-тадқиқотиро анҷом дода, меҳнатқашонро дар рӯҳияи ватандӯстӣ ва садоқати бепоён ба халқу ватан тарбия менамуданд.

Ҷанги Бузурги Ватанӣ барои қормандони соҳаи маорифи халқ имтиҳони ҷиддӣ буд. Онҳо барои қонс гардонидани эҳтиёҷоти ақибгоҳ мутахассис тайёр менамуданд. Таълиму тарбияи насли наврас дар шароити ҳеле вазини рӯзҳои ҷанг мегузашт. Дар ҷумҳурӣ барои дуруст ташкил намудани таълиму тарбия омӯзгорон ва вазонти таълимӣ намерасид. Масалан,

солҳои 1942-1943 дар ҷумҳурии китобҳои дарсӣ нашр карда нашуданд. Ҷавононе, ки мактабро тарк менамуданд, сафи коргарону деҳқонро пурра намуда, қисмашон дар курсҳои кӯтоҳмуддат ихтисос мегирифтанд.

Мактабиён аз нарасидани сару либос танқисӣ мекашиданд. 17-уми декабри соли 1942 КМ ҲК (б) Тоҷикистон «Дар бораи вазъияти кори мактабҳои ҷумҳурий» қарор қабул намуда, ташкилотҳои ҳизбӣ-шӯравӣ ва комсомолиро вазифадор кард, ки барои беҳтар ташкил намудани таълим дар мактабҳо чораҳо андешанд. Фонди таълими умумӣ ташкил дода шуда, ба кӯдакон ҳуроки бепул, сару либос ва ашёи хониш дода мешуд.

Қарори ШКХ ИҶШС «Дар бораи аз синни ҳафтсолагӣ ба мактаб қабул намудани кӯдакон» аз 8-уми сентябри соли 1943 аҳамияти калон дошт. Ин қарор дар Сталинобод ва тамоми Тоҷикистон аз якуми сентябри соли 1944 ҷорӣ карда шуд. Маблағгузори давлатӣ ба маорифи халқ зиёд мешуд. Агар соли 1941 барои ишқишофи маорифи халқ 180,4 млн.сӯм ҷудо карда шуда бошад, пас ин маблағ дар соли 1945 ба 219,5 млн. сӯм расид.

Барои бепарасторон интернатҳои давлатӣ, хонаҳои бачагон ташкил карда мешуданд. Агар соли хониши 1943-1944 7 интернат бошад, пас соли хониши 1945-1946 дар ҷумҳурий 21 интернати давлатӣ буд. Шумораи тарбиятирандагон аз 336 ба 1368 нафар расид. Тасъодди хонандагон дар мактабҳои таълими умумӣ сол то сол зиёд мешуд. Агар шумораи хонандагон соли хониши 1942-1943 дар ҷумҳури 237 ҳазор нафар бошад, пас соли хониши 1943-1944 он ба 254 ҳазор нафар расида буд.

Дар асоси қарори ШКХ ИҶШС аз 21 июни соли 1944 «Дар бораи чораҳо оид ба беҳтар намудани сифати таълим дар мактабҳо», соли хониши 1944-1945 ҷорӣ таштати имтиҳони «Номаи Камол» аҳамияти калон дошт. Аввалин маротиба 33 нафар хатмкунандагон мактаби миёнаро бо медали тилло тамом карданд. Яке аз роҳҳои асосии баланд бардоштани сифати таълиму тарбия ба тайёр намудани кадрҳои болаёқати педагогӣ вобаста буд. Дар маркази вилояту шаҳрҳо ва ноҳияҳои калони ҷумҳурий курсҳои кӯтоҳмуддати муаллимтайёркуни кушода шуданд. Дар оғози соли хониши 1944-1945 дар ҷумҳурий 12783 нафар муаллимон ба тарбияи насли наврас машғул буданд.

Ҳамон сол мактабҳои олии омӯзгории ҷумҳуриро 607 нафар муаллимони ҷавон хатм намуданд.

Дар солҳои ҷанг меҳнати ҷуршарафи муаллимон аз тарафи хизбу ҳукумат қадр карда мешуд. Моҳи апрели соли 1944 нишони сарисинагии «Аълочии маорифи халқи ҶШС Тоҷикистон» таъсис дода шуд. Ҷанг ба пешрафти маълумоти олии дар Тоҷикистон таъсири манфии ҳудро расонд. Мактаби олии дар роҳи тайёр намудани кадрҳои соҳибмаълумот барои хоҷагии халқ қадамҳои аввалин мегузошт. Аммо ҷанг пешравии онро боздошт. Кадрҳои бехтарини омӯзгорӣ ва қисми зиёди донишҷӯён ба Ҷимояи Ватан даъват карда шуда буданд. Бо вучуди ин мактаби олии дар тайёр намудани кадрҳои болаёқат саҳми арзанда мегузошт.

Соли хониши 1941-1942 дар Тоҷикистон шаш мактаби олии амал мекард. Соли 1942 Донишгоҳи технологияи саноати консервабарории шаҳри Одесса ба шаҳри Сталинобод кӯчонида шуд, ки он дар тайёр намудани муҳандисон саҳм гузошт. Соли 1942-1943 дар ин донишқада 250 нафар ҷавоннисарону духтарон таҳсил менамуданд.

Дар солҳои ҷанг аз ҳисоби ба ақибгоҳ муҳоҷир шудани профессорону муаллимони баъзе мактабҳои олии кишвар, омӯзгорони мактабҳои олии ҷумҳурӣ афзуд. Соли 1943 Донишқадаи омӯзгории Ленинобод ба Донишқадаи омӯзгории зағона табдил дода шуд. Омӯзишгоҳҳои омӯзгории Ленинобод, Конибодом ва Хоруг ҳам зағона шуданд. Соли 1943 Донишқадаи технологияи саноати консервабарории Тоҷикистон 31 нафар муҳандисонро ба кор омода сохт. Дар Донишқадаи тиббии Тоҷикистон соли хониши 1941-1942 548 нафар донишҷӯён таҳсил мекарданд, ки ба тарбияи онҳо 78 нафар муаллимон машғул буданд. Соли хониши 1942-1943 теъдоди донишҷӯён ба 941 нафар ва муаллимону профессорон ба 111 нафар расид. Соли хониши 1945-1946 дар ҳафт донишқадаи олии Тоҷикистон 2,7 ҳазор донишҷӯён таҳсил доштанд. Солҳои ҷанг мактабҳои олии ҷумҳуриро зиёда аз ҳазор нафар муаллим, аграрон, муҳандисон, духтурон, зоотехникҳо ва дигар ихтисосҳо хатм намуданд.

Дар баробари мактаби олии, инчунин ба иқкишофи маълумоти миёнаи махсус аҳамият дода мешуд. Соли хониши 1945-1946 дар ҷумҳурӣ 24 ҳунаристони миёнаи махсус буд, ки

онхоро соли 1945 бепгтар аз 792 нафар чавошписарону духтарон хатм намуданд. Корҳои тиббу таъдурустӣ ҳам ба тарзи ҳарбӣ аз нав сохта шуданд. Бисёр коркунони тиб ба ҷанг рафтанд. Охирҳои ҷанг дар Душанбе ва Ленинобод госпиталҳои ҷарроҳӣ барои маҷруҳони ҷанг кушода шуд.

Адабиёти шӯравии тоҷик дар муборизаи умумихалқӣ бар зидди душман ҳиссаи арзандаи худро гузошт. Шоиру нависандагони тоҷик аз рӯзҳои аввали ҷанг иштирокчиёни муҳорибаҳо гардиданд. Дар сафи ҷанговарон Ҳ.Юсуфӣ, С.Улуғзода, Ф.Ниёзӣ, Б.Раҳимзода, В.Кириллов, А.Пирмуҳаммадзода, Л.Бузургзода, Ҳ.Карим, А.Назаров ва дигарон буданд. Онҳо қалами ҳешро ба яроқ иваз намуда, ватани азизро аз душман хифз мекарданд.

Садриддин Айни оташи ғазаби ҳешро ба душман дар назму насри пурҳарораташ изҳор менамуд. Шеърҳои «Қаҳрамони Ленинград», «Суруди зафар», «Қасидаи ҷанг ва зафар» аз ғанҷинаи бебаҳои назми ҷангии тоҷик ба шумор мерафт. Мақолаҳои публисистии «Чингизи асри XX», «Девӣ ҳафтсар», «Шерзод» хусусан, асарҳои таърихии «Шӯриши Муқаннаъ», «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» ва ғайра халқро ба муборизаи зидди душман сафарбар мекарданд.

Мавзӯи асосии адабиёт муборизаи зидди фашизм буд. Шеърҳои А.Лохутӣ «Шампери душман бишканем», «Ба шаҳри Ленин», «Хонаи Тарас озод хоҳад шуд», «Ба халқи муборизи Украина», «Ба бародари рус» ва ғайра шӯҳрати калон пайдо карданд. Соли 1942 «Қишлоқи тиллоӣ», «Қасами Тешабой», «Одамон аз Боми ҷаҳон»-и М.Миршакар дастраси хонандагон гардиданд. Мирзо Турсунзода ҳам баҳри ғалаба шеърӯ дostonҳои бехтарини ҷангӣ «Ҳотираи капитан», «Роҳи оҳан», «Ҳаргиз», «Баҳодури тоҷик», «Ба ҷанг», «Писари Ватан» ва ғайра эҷод мекард. Шоири ҷанговари тоҷик Ҳабиб Юсуфӣ, ки ҷони ҳешро дар хифзи Ватан нисор кардааст, дар заминканҳо шеърҳои ватандӯстона эҷод мекард. У ҳисси бенобӣи ватандӯстии худро дар шеъри «Ман Ватанро беш аз ҳарвақта дорам дӯсттар» баён намуда буд:

*Вақти он аст, эй қалам, буррандатар гардӣ зи тег,
Вақти он аст, эй сухан гуррандатар гардӣ зи барқ!*

Рӯзи галаба аз болои фашизми Германия наздик шуда буд. Аммо Х.Юсуфӣ онро наид. 22-юми феввали соли 1945 дар наздикии шаҳри Варшава ҳалок гашт.

Санъат дар кори сафарбаркунии умумии омма ба ҷабҳа дар солҳои Ҷанги Бузургӣ Ватанӣ сахми арзанда гузошт. Ба душвориҳои солҳои ҷанг нигоҳ накарда, сохтмони бинои театри опера ва балети тоҷик 17 феввали соли 1942 ба охир расид. Дар бинои нав спектакли «Суруди ғазаб», мазҳакаҳои мусиқии «Розия», операи «Тоҳир ва Зӯҳро» намоиш дода шуд. Театри ба номи Лохутӣ бошад, спектаклҳои «Дили модар», «Хонаи Нодир», «Дар оташ»-ро намоиш дод, ки онҳо аз ҳаёти коркунон, ҷанговарону меҳнаткашон нақл мекарданд. Ба ақибгоҳ аз шаҳрҳои Ленинграду Воронеж театрҳо кӯчонида шуда буданд. Устодони санъати тоҷик бо ҳамкориҳои дӯстони хеш маҳорати худро такмил мебуданд. Соли 1943 дар ҷумҳурӣ 15 театр амал мекард.

Моҳи июли соли 1943 бо қарори КМ ҲК(б) Тоҷикистон «Театри фронтӣи ҶШС Тоҷикистон» таъкид шуд. Ин театр дар давоми ду моҳи дар фронт буданиаш ба ҷанговарон 250 концерт намоиш дод, ки онро зиёда аз 209 ҳазор аскару афсарони шӯравӣ тамошо карданд.

Кинои тоҷик пеш рафт. Тирамоҳи соли 1941 ба Душанбе киностудияи «Союздетфилм» оварда шуд. Моҳи ноябри соли 1941 ШКХ ҶШС Тоҷикистон дар бораи якҷоя кардани киностудияҳои Москваю Душанбе қарор кард. Кинофилмҳои «Фарзанди Тоҷикистон» (соли 1943), «Консертҳои тоҷик ба фронт» ва киножурнали «Тоҷикистони советӣ» бароварда мешуданд. Рассомон бо расму ҳаҷвия ва плакатҳои ғуламӯзи «Мушфиқӣ дар Европайи фашистӣ», «Ҷанговарони тоҷик» ва ғайра ҳаёти замони ҷангро тасвир менамуданд.

Дар солҳои Ҷанги Бузургӣ Ватанӣ матбуоти тоҷик халқро ба офаридагори ва ҷанговаронро ба шӯҷоатмандӣ даъват мекард. Ҳар як мақола, очерк ва ҳикояе, ки дар саҳифаҳои матбуот ҷой мешуд, он васфи меҳнати ғуламӯзу қорнамоии ҷангии фарзандони тоҷик буд. Дар солҳои ҷанг рӯзномаҳои «Тоҷикистони сурх», «Коммунист Тоҷикистони», «Қизил Тоҷикистони» ва 64 рӯзномаҳои вилоятӣ, шаҳрӣ ва ноҳиявӣ нашр мешуданд.

Ҳамин тавр, муассисаҳои фарҳангӣ-маърифатии Тоҷикистон дар торумори фашизми Олмон ва тарбияи меҳанпарастӣ, далерӣ, дӯстӣ ва бародарии халқҳои Шӯравӣ саҳми босазо гузошта, мардумро баҳри галаба ҷӣ дар майдони ҷарбу зарб ва ҷӣ дар ақибгоҳ бар зидди душман сафарбар намуданд.

§3. Инкишофи илму фарҳанги халқи тоҷик дар солҳои баъдиҷангӣ (1946-1960)

Солҳои ҷанг таълиму тарбия дар мактабҳои шӯравӣ бисёр зарар дид. Баъд аз ҷанг ба мустаҳкам кардани таҳкурсии моддӣ-техникии таълим дар мактабҳо диққати хоса дода, масъалаи бо қор омода сохтани омӯзгорони мактабҳо дар мадди аввал меистод. Татбиқи маълумоти ҳатмии умумӣ, аз сипии ҳафтсолагӣ ба мактаб ҷалб кардани бачагон ва баланд бардоштани сифати таълиму тарбияи мактабиин аз вазифаҳои зиндагисоз маҳсуб мешуданд.

Барои инкишофи мактабу маориф маблағи зиёд ҷудо карда мешуд. Агар соли 1945 дар ҷумҳурӣ барои мактабу маориф 219 миллиону 53 ҳазор сӯм ҷудо карда шуда бошад, пас соли 1950 маблағгузорӣ қариб 434 млн. сӯмро ташкил дода буд. Соли 1946 дар 100 мактабҳои миёна ва 790 мактабҳои миёнаи ноҳура зиёда аз 240 ҳазор хонанда таҳсил мекарданд. Соли 1950 таъдоди мактабҳо дар ҷумҳурӣ ба 3005 расида буд. Соли 1958 шумораи хонандагон дар мактабҳои ҷумҳурӣ ба 320,1 ҳазор расида, ба онҳо қариб 20400 нафар муаллимон дарс мегуфтанд.

Сол то сол таъдоди ҳатмкунандагони мактабҳои таълими умумӣ афзоиш меёфт. Агар соли хониши 1945-1946 синфҳои 7-10-ро 9108 нафар хонандагон ҳатм карда бошанд, пас соли хониши 1949-1950 шумораи онҳо ба 12935 нафар расида буд. Дар ин давра барои ба таълим бештар ҷалб намудани хонандагон дар шаҳрҳои Сталинобод, Ленинобод, Хоруғ ва ғайра мактаб-интернатҳои давлатӣ ташкил карда шуда буданд. Баъд аз ҷанг ба ташкили мактабҳои шабона ва ғойбонаи ҷавонони шахру деҳот аҳамияти калон дода мешуд. Агар соли хониши 1945-1946 дар ин мактабҳо 3836 нафар таҳсил карда бошанд, пас соли хониши 1950-1951 таъдоди онҳо ба 11852 нафар расида, ҷавонон аз истеҳсолот ҷудо нашуда, таълим мегирифтанд.

Дар Тоҷикистон барои мустаҳкам кардани таҳкурсии моддӣ-таълимии мактабҳо диққати хоса дода мешуд. Солҳои 1946-1950 дар ҶШС Тоҷикистон аз тарафи давлат 548 ва аз тарафи колхозҳо 388 биноҳои мактабҳо сохта шуданд. Бо омӯзгорони баландхатисос таъмин кардани мактабҳо вазифаи муҳимтарини хизбу давлат махсуб мешуд. Донишкадаи омӯзгории шаҳри Кӯлоб аз нав ба кор шурӯъ кард. Аз Россия тӯли панҷсолаи чаҳорум ба Тоҷикистон 600 нафар муаллимони фиристода шуданд. Аз ҳисоби занону духтарон дар донишкадаи занонаи омӯзгории шаҳри Сталинобод, Омӯзишгоҳҳои омӯзгории Сталинобод, Ленинобод ва Конибодом муаллимаҳо тайёр карда мешуданд. Соли 1948 Университети давлатии Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин таъкил шуда, барои тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ, аз ҷумла, мактабҳои миёна ва олии кадрҳо омода менамуд.

24 декабри соли 1958 Шӯрои Олии ИҶШС «Қонун дар бораи мустаҳкам намудани алоқаи мактаб бо ҳаёт ва боз ҳам инкишоф додани маорифи халқ дар ИҶШС»-ро қабул намуда, дар назди мактабу мактабиён вазифаҳои муҳими зиндагисозро гузошт, ки он аввали соли 1959 аз тарафи Шӯрои Олии ҶШС Тоҷикистон маъқул доништа шуда, қабул карда шуд. Заҳмати омӯзгорон аз тарафи хизбу ҳукумат қадр карда шуда, дар давоми солҳои 1945-1950 бештар аз 1100 нафар муаллимони бо ордену медалҳо сарфароз гардонида шуда, 60 нафар омӯзгорон ба гирифтани унвони фаҳрии «Муаллими хизматнишондодаи ҶШС Тоҷикистон» мушарраф гардиданд.

Солҳои баъди ҷанг дар психрофти маълумоти олии дастовардҳо кам набуданд. Соли 1956 нас аз таъкил ёфтани Донишкадаи политехникии Тоҷикистон теъдоди мактабҳои олии ҷумҳурӣ ба 7-то расид. Танҳо соли 1958 донишкадаҳои олиро 5,2 ҳазор ва техникумҳоро 7,4 ҳазор нафар мутахассисон хатм карданд. Соли 1959 ба ҳазор нафар аҳолии Тоҷикистон 10 нафар шахси маълумоти олидор ва 214 маълумоти миёна дошта рост меомад. Дар 29 омӯзишгоҳу хунаристонҳои ҷумҳурӣ 13,6 ҳазор шогирдон таҳсил доштанд. Тайёр кардани кадрҳои роҳбарикунандаи хизбӣ ва давлатӣ вазифаи муҳим буд. Соли 1946 дар шаҳри Сталинобод мактаби ҷумҳуриявии хизбӣ таъкил шуд. Барои баланд бардоштани маърифати сиёсӣ ва фарҳангии умумии шаҳрвандон аз воситаҳои ахбори умум ва

таблиготӣ васеъ истифода бурда мешуд. Моҳи июни соли 1948 ҷамъияти паҳнкунандаи донишҳои сиёсӣ ва илмӣи ҶШС Тоҷикистон ташкил ёфт, ки он дар паҳн намудани комёбиҳои илм ва таҷрибаи пешқадами истеҳсоли дар байни шаҳрвандон нақши муҳим мебозид. Моҳи июли соли 1951 дар назди КМ ҲК (б) Тоҷикистон Пажӯҳишгоҳи таърихи ҳизб ҳамчун филиали Пажӯҳишгоҳи марксизм-ленинизм-и назди КМ ҲК (б) У таъсис дода шуд.

Ҳамин тавр, дар нимаи дуҷуми солҳои чилум ва аввали солҳои панҷоҳум мактабу маориф ва маълумоти олӣ дар Тоҷикистон ба баъзе норасоӣҳо нигоҳ накарда ҳале пеш рафт.

ИНКИШОФИ ИЛМ. Баробари соҳаҳои дигари хоҷагии халқ охири солҳои чилум ва панҷоҳум ба инкишофи ҳаматарфаи соҳаҳои мухталифи илм аҳамияти калон дода мешуд. Дар ин ҷода филиали Академияи улуми ИҶШС дар Тоҷикистон хизматҳои зиёд кардааст. Кормандони ин филиал дар соҳаи пажӯҳиши илмӣ роҷеъ ба геология, табиатшиносӣ, зоологияю паразитология, кимиёю астрофизика, таъриху филология ва ғайра саҳми арзанда гузоштанд.

Кормандони илмӣи филиали Тоҷикистони АУ ИҶШС масъалаҳои муҳими иқтисодӣ ва фарҳангии ҷумҳуриро пажӯҳиш карда, ба ҳаёт татбиқ мекарданд. Соли 1947 бори аввал Бобоҷон Ғафуров китоби «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» (аз замонҳои қадим то инкилоби октябр)-ро пешкаши хонандагон гардонд. Бо роҳбарии бостоншиносони маъруф А.Я.Якубовский, М.М.Дяконов ва А.М.Беленитский дар Панҷакенти бостонӣ ҳафриётҳо гузаронида, дар таърихи кӯҳани халқи тоҷик саҳифаҳои тоза боз намуданд. Бозёфтҳои нодир собит намуданд, ки Панҷакент яке аз шаҳрҳои рӯшдёфтаи қадимаи Осиёи Миёна ба шумор мерафтааст.

14 апрели соли 1951 Филиали Тоҷикистони АУ ИҶШС ба Академияи Улуми ҶШС Тоҷикистон табдил дода шуд, ки президенти аввалини он С.Айнӣ буд. Ташкилёбии академия воқеаи муҳимтарини ҳаёти илмӣи Тоҷикистони баъди ҷангӣ буд. Соли 1953 дар ҳайати Академияи илмҳои ҷумҳурӣ 34 муассисаи илмӣ, аз ҷумла, 14 пажӯҳишгоҳ буд, ки дар онҳо 971 нафар олимон, аз ҷумла, 30 нафар докторон ва 221 нафар номзадҳои илм ифои вазифа доштанд. Солҳои 1951-1958 дар ҳайати Академия институтҳои астрофизика, зилзиласанҷӣ, бо-

ганика, шӯъбаҳои физика, энергетика, фалсафа, институтҳои таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ, институти забону адабиёти тоҷик ва ғайра амал мекарданд.

Дар ин солҳо илм бо истеҳсолот сахт марбут буд. Олимони тоҷик навъҳои нави серҳосили пахта, гандум, нахӯд ва ғайраро ихтироъ карданд. Олимони соҳаҳои зоология ва паразитология роҳҳои аз ҳашароти зараррасон эмин нигоҳ доштани пахтазорро таҳқиқ карданд. Омӯзиши олами наботот, ҳайвонот, коинот, зилзиласанҷӣ дар маркази диққати олимони буд.

Солҳои 50-ум дар соҳаи илмҳои ҷамъиятӣ низ тадқиқотҳо кам набуданд. Таърихшиносон ба ишҳои таърихи бисёрчилдаи халқи тоҷик шӯрӯш намуданд. Олимони соҳаи забону адабиёт «Очеркҳои таърихи адабиёти советии тоҷик» (ду ҷилд) ва қисми якуми «Таърихи грамматикаи забони тоҷик»-ро пешкаши хонандагон гардонданд. Дар ташкили инкишофи илми тоҷик олимони машҳур Б.Ғ.Ғафуров, А.А.Семёнов, А.Ю.Якубовский, З.Ш.Рачабов, М.С.Андреев, Н.А.Кисляков, Е.Э.Бертелс, А.М.Баҳоваддинов, А.Мирзоев, В.П.Красичков, С.Ф.Олденбург, Е.Павловский, С.Айни ва дигарон саҳми босазо гузоштанд.

АДАБИЁТ ВА САНЪАТ. Баъд аз ҷанг адабиёт ва санъати халқи тоҷик дар шароити осоишта ру ба инкишоф оварда, дар он қарорҳои КМ ҲК(б)У «Дар бораи журналҳои «Звезда» ва «Ленинград», «Дар бораи репертуари театрҳои драматикӣ ва чораҳои беҳтар кардани он» (соли 1946), «Дар бораи операи «Дӯстии бузург»-и В.Мураделий (соли 1948) нақши худро гузоштанд.

Дар асарҳои адабии тоҷик мавзӯҳои ҳаёти сотсиалистӣ, ғалабаи таърихии халқи шӯравӣ аз болои фашизм, мубориза алайҳи зуҳуроти миллатгарой ва боқимондаҳои урфу одатҳои зараровар, тарғиби ғояҳои дӯстии халқҳо, меҳанпарастии сотсиалистӣ тараннум мешуданд. Дар ин давра асарҳои С.Айни «Ёддоштҳо», Ҷалол Иқромӣ «Шодӣ», Раҳим Ҷалил «Одамони ҷовид», Фотех Ниёзӣ «Вафо» ва асарҳои назми Мирзо Турсунзода «Қиссаи Ҳиндустон», «Ман аз Шарқи озод», «Ҳасани аробакаш», «Ҷароги абадӣ», «Садои Осие», Мирсаид Миршакар «Панҷи ноором», «Қишлоқи тиллоӣ» пешкаши хонандагон шуданд. Барои асарҳои баъдичангӣ С.Айни, М.Турсунзода ва М.Миршакар сазовори унвони Лауреати Му-

кофоти Давлатӣ гардиданд. Баъд аз ҷанг насли нави шоирону нависандагон Ф.Мухаммадиев, Ф.Ансорӣ, Ғ.Мирзо, А.Сидқӣ, А.Баҳорӣ, М.Фарҳат, А.Шукӯҳӣ ба шоҳроҳи адабиёт гом ниҳоданд.

Эҷод гаштани драмаҳои нав ба забони тоҷикӣ, тарҷума шудани шоҳасарҳои драматургони ватанӣ ва ҷаҳонӣ сахнаи театрҳои моро гуворотар намуда, мазмуну мундариҷаи кори онҳоро ғани гардониданд. Дар сахнаи театри Опера ва балети ба номи С.Айни асарҳои барҷастаи П.Чайковский, Р.Корсиков, В.Шекспир, Ҷ.Вердӣ ва нахуст балети тоҷик «Лайлӣ ва Мачиун»-и бастакор С.Баласањян ва ғайра намоиш дода шуданд.

Театри академӣ-драммати ба номи А.Лохутӣ солҳои 50-ум намоишномаҳои Ф.Ансорӣ «Имтиҳон», А.Сидқӣ «Иродаи зан», А.Дехотӣ «Нур дар кӯҳсорон» ва ғайраро рӯи сахна бароварда буд. Театри драматӣ-русии ба номи В.Маяковский намоишномаҳои «Саодат», «Ғолибон», «Одами милтиқдор», «Ғубернатори музофот»-ро манзури тамошбинон карда буд.

Солҳои 50-ум дар ҷумҳурӣ 10 театр қору фаъолият мекарданд, ки дар онҳо ситораҳои санъати тоҷик М.Қосимов, Т.Ғозилова, А.Бурҳонов, С.Тӯйбосва, Х.Назарова, Ғ.Завқибекова, Л.Зоҳидова, Ғ.Ғуломалиев, З.Дӯстматов, Ш.Муллоҷонова, А.Бобоқулов, Ҳ.Раҳматуллоев, Ғ.Ниёзов, Ҳ.Мавлонова ва дигарон қор ва фаъолият мекарданд.

Баробари санъати касбии тоҷик, инчунин дар пешрафти эҷодиёти бадеии мардумӣ низ пешравиҳои хуб эҳсос карда мешуданд. Соли 1958 дар Тоҷикистон 1153 маҳфилҳои ҳаводорони санъат амал карда, 19,6 ҳазор аъзо доштанд. Танҳо соли 1950 дар ҷумҳурӣ 971 клуби хонаи маданият, 4 осорхонаи кишваршиносӣ – таърихӣ, 1212 китобхона мавҷуд буданд. Соли 1958 фонди умумии китобҳо дар китобхонаҳо ба 4600 ҳазор нусха расида, теъдоди хонандагон дучанд афзуд. Солҳои 1951-1958 дар ҷумҳурӣ 2862 номгӯй китоб нашр шуда буд, ки адади наشري онҳо ба 20,4 миллион нусха мерасид. Ғайр аз он 7 рӯзнома ва 6 маҷаллаи ҷумҳуриявӣ нашр мешуданд.

Дар он солҳо сахми кино дар тарбия ва ташаққули ҷаҳонбинии шаҳрвандон бузург буд. Танҳо соли 1950 ба аҳолии Тоҷикистон 368 дастгоҳ кино намоиш меод, ки теъдоди онҳо соли 1958 то ба 478 расида буд. Ба забони тоҷикӣ офаридан ва

тарчума намудани кинофилмҳо ба роҳ монда шуда буд. Студияи «Тоҷикфилм» соли 1955 баъди танаффуси тӯлонӣ ба кор шурӯъ карда, яке аз филмҳои беҳтарини мазҳакавӣ-мусиқавӣ – «Ман бо духтаре вохӯрдм»-ро ба навор гирифт, ки он дар 60 мамлакати ҷаҳон ба намоиш бароварда шуда буд. Ин филм соли 1958 дар кинофестивали кишварҳои Осиё ва Африқо ба гирифтани мукофоти «Гулзони тиллоӣ» ноил гашт. Филми «Дохунда» низ яке аз беҳтаринҳо махсуб шуда буд. Моҳи сентябри соли 1949 дар шаҳри Москва даҳаи адабиёту санъати халқи тоҷик барпо шуда, ба иди фарҳанги тоҷик табдил ёфт. Адибону аҳли санъати Тоҷикистон дар он ҷо дастовардҳои беназири фарҳанги тоҷикро намоиш доданд, ки тамошобинону хаводоронро моту мамнун сохтанд.

Умуман, дар он солҳо маданияти шаклани миллию мазмунан сотсиалистии халқи тоҷик густариш ёфта, бо мазмуну жанрҳои навтарин ғанӣ гардид.

§4. Фарҳанги халқи тоҷик дар солҳои 60-80-уми асри XX

ҲАЁТИ ФАРҲАНГӢ ВА ИҶТИМОӢ. Рӯкни асосии фарҳанг мактаб ва маориф мебошад. Солҳои 60-80-уми асри XX давраи нафъунамои маданияти халқи тоҷик буд. Қабул карда шудани қонун «Дар бораи мустақкам намудани алоқаи мактаб бо ҳаёг ва боз ҳам инкишоф додани маорифи халқ дар ИҶШС», ки онро 24-уми декабри соли 1958 сессияи Шӯрои Олии ИҶШС тасдиқ намуда буд, барои ривочу равнақи соҳаи маориф аҳамияти бузург дошт. Ин қонунро моҳи март соли 1959 сессияи Шӯрои Олии ҶШС Тоҷикистон маъқул дониста қабул кард.

Мувофиқи ҳамин қонун соли 1963 дар Тоҷикистон гузариш ба таълими ҳатмии ҳафтсола пурра анҷом ёфт. Аз ҳисоби маблагҳои давлат ва колхозҳо тӯли солҳои 1949-1963-ум 142 мактабҳои нав сохта шуданд. Соли таҳсили 1965-1966 ба паси мизи мактабҳо 583,3 ҳазор нафар хонандагон нишастанд. Барои инкишофи мактаб танҳо соли 1960-ум 657,2 млн.сӯм сарф шуда буд. Соли 1966-ум 796 ҳазор кас ба воситаҳои гуногуни таълим фаро гирифта шуда буданд. Агар соли 1966 шумораи умумии мактабҳо дар ҷумҳурӣ 2834 ададро ташкил карда бошад, пас

соли 1971 ба 3078 адад расида буд, ки дар онҳо таносубан 32,5 ҳазор ва 49,9 ҳазор муаллимон кор мекарданд. Соли 1980 шумораи мактабҳо то ба 3200 расида буд, ки дар онҳо қариб 58 ҳазор устодон ифои вазифа доштанд. Соли хониши 1970-1971 дар 280 мактабҳои шабона ва ғоибонаи коргарчавонон 24 ҳазор хонандагон ва дар 32 мактаб-интернатҳои ҷумҳурӣ 12,3 ҳазор бачагон таҳсил доштанд. Аз ҳисоби маблағҳои колхозҳо дар ноҳияҳои Колхозобод, Ленин, Шаҳритус, Куйбишев, Хучанд, Конибодом, Исфара, Рӯшон, Кургантеппа, Пролетар ва ғайра мактабҳои зебо ва бо техникаи таълимӣ хуб ҷиҳозонидашуда сохта шуданд.

Умуман, дар давоми солҳои 1960-1985 дар ҷумҳурӣ 2382 мактабҳо сохта шуда, теъдоди хонандагони онҳо соли хониши 1985-1986 ба 1.155,2 ҳазор хонанда расид, ки ба онҳо 71639 нафар муаллимон таълим меоданд. Зияда аз 80 ғоизи устодон соҳиби маълумоти олӣ буданд. Тапшиқии бригадаҳои истеҳсолии талабагон мактабро ба истеҳсолот наздик менамуд. Тапҳо соли хониши 1964-1965 барои 181 бригадаҳои истеҳсолии талабагони деҳот 774 га. замин ҷудо карда шуда буд, ки дар онҳо зироатҳои гуногун кишт карда мешуданд.

Ба масъалаи мустаҳкам кардани таҳкурсии моддӣ-техникии таълимӣ дар мактабҳо диққати ҷиддӣ дода мешуд. Мактабҳо аз воситаҳои техникии таълим васеъ истифода бурда, корҳои лабораторӣ, таҷрибавӣ ва истеҳсоли меғузaronиданд. Кабинетҳои хуб ҷиҳозонидаи замонавӣ аз ғанҳои физика, кимӣ, биология, таълими меҳнат ва ғайра дар ихтиёри талабагон буданд. Дар тӯли солҳои 1976-1980 мактабҳои ҷумҳурӣ ба маблағи қариб 9 млн.сӯм воситаҳои техникии таълим, аз ҷумла, киноаппарат, магнитофон, телевизия, узели радио ва ғайра хариданд. Ихтисос ва маҳорати омӯзгории устодон тавассути курсҳои гуногун, худомӯзӣ, мактаби таҷрибаи пешқадам, университетҳои халқии донишҳои илмӣ-педагогӣ, хонишҳои педагогӣ, лексияҳо, маърузаҳо, сӯҳбатҳо, конференсия ва машваратҳои педагогии ноҳиявӣ, шаҳрӣ, вилоятӣ, ҷумҳуриявӣ, дохилимактабӣ ва ғайра тақмил ва сайқал дода мешуд.

Солҳои 60-80-уми асри XX як зумра омӯзгорони пешқадами макотиби олӣ ва ҳамагонии ҷумҳурӣ байрақбардорони мактабу маориф гардиданд, ки ба ин саф қаҳрамонони меҳнати сотсиалистӣ М.Маҳмудова, Ҳ.Каримова,

муаллимони пешкадам С.Наъимов, Р.Саидов, В. Сафаров, Д.Саидмуродов, М.Бобохонов, А.Раҳматуллоев, С.Н.Наврозов, Т.Муҳиддинов, М.Ҳ.Маликов, Ф.Н.Иванов, Т.Н. Талбаков, М.Н.Назаршоев, Ҳ.А.Аҳмадов, М.Р.Шукуров, М.Эркаев, Ҳ.С.Сағторов, Б.Ҳайдаркулов, Р.К.Раҳматулина, Е.Абдушукурова, Е.М.Симакова, М.Н.Сидоренко ва дигарон дохил буданд. Бисёриҳо сазовори унвони «Муаллими хизматнишондодаи мактаби ҶШС Тоҷикистон» гардиданд. Ҳамин тавр, маорифи халқ пеш мерафт. Мактаб ба истехсолот наздик мешуд. Маълумоти миёнаи умумӣ характери оммавӣ гирифт. Таҳкурсии моддӣ-техникии мактабҳо мустақкам ва сифати таълим баланд гардид. Теъдоди мактабҳо ва омузгорони маълумоти олитдор хеле зиёд шуд. Ҳаёт талаб мекард, ки истехсолот бо кадрҳои ихтисосманду соҳибмаълумот таъмин бошад. Ин вазифаро макотиби оӣ ва миёнаи махсус ба ӯҳда дошт. Соли 1961 донишқадаи технологии Тоҷикистонро бори аввал 132 нафар донишҷӯён хатм карда, ба истехсолот рафтанд.

Пешбинӣ шуда буд, ки дар панҷсолаи ҳаштум қабули донишҷӯёни макотиби оӣ 20 фоиз ва шогирдпешаҳои ҳунаристонӣ омузишгоҳҳо 60 фоиз зиёд карда шавад. Соли 1970 дар 7 мактаби олии ҷумҳурӣ 44,5 ҳазор донишҷӯён ва дар 35 мактабҳои миёнаи махсус 35,3 ҳазор кас таълим мегирифтанд. Тӯли солҳои панҷсолаи ҳаштум аз мактабҳои оӣ ба истехсолот 54 ҳазор мутахассис ва аз омузишгоҳҳо 53 ҳазор ҳунармандон фирисода шуданд.

Пешоҳанги макотиби олии ҷумҳурӣ Университети Давлатии Тоҷикистон ба номи В.И.Ленин (ҳоло Донишгоҳи миллии Тоҷикистон) буд, ки соли 1970 дар он 12,3 ҳазор донишҷӯён таҳсил доштанд. Мактабҳои олии ҷумҳурӣ бо лабораторияҳо ва васоити бехтарини таълимӣ таъмин буданд. Масалан, соли 1968 васоити техникии таълимии Университети давлатии Тоҷикистон ба номи В.И.Ленин қариб 2 млн.сӯмро ташкил меод. Донишҷӯён пажӯҳишгарони соҳаҳои муҳталифи илм буда, дар конференсияҳои илмӣ дохилидонишгоҳӣ, шаҳрӣ, ҷумҳуриявӣ ва умумииттифоқӣ иштироки фаъолона доштанд. Донишҷӯён дар ҳаёти гурӯҳҳои бинокор ҳам иштирок карда, дар бунёди корхона ва иншоотҳои саноатӣ ва кишоварзӣ саҳмгузор буданд.

Барои Тоҷикистон мактабҳои олии Москва, Ленинград, Тошканд, Киев, Воронеж кадрҳои зарурӣ тайёр мекарданд. Аспирантура ва Шӯроҳои илмӣ мактабҳои олии кадрҳои зиёди илмӣ-педагогӣ тайёр мекарданд. Танҳо соли 1970 ба аспирантура 200 кас қабул шуда буданд. Роҳҳои пешрафту пешбурди маълумоти олии дар қарори КМ ҲКШ ва Шӯрои Вазирони ИҷШС аз 18-уми июли соли 1972 оиди «Чораҷӯиҳо дар бораи тақмили минбаъдаи маълумоти олии дар мамлакат» муайян карда шуда буданд. Дар ин асос дар ҷумҳурӣ соли 1971 Донишқадаи тарбияи ҷисмонӣ ва соли 1973 Донишқадаи санъати Тоҷикистон кушода шуданд. Донишқадаҳои олии ҷумҳуриро соли 1975-ум 50,4 ҳазор донишҷӯён хатм карданд, ки аз рӯи 120 ихтисос мутахассисон тайёр карда буданд. Соли 1985 дар мактабҳои олии ва миёнаи махсус 95247 нафар толибилмон таҳсил доштанд, ки 55056 нафарашон дар мактабҳои олии таҳсил доштанд.

Баробари донишқадаҳои тарбияи ҷисмонӣ, ҳунарҳои зебо ва забони русӣ (Донишқадаи забонҳо) филиалҳои донишқадаи политехникӣ дар шаҳри Ленинобод, Донишқадаи омӯзгорӣ ба номи Шевченко (ҳоло С.Айнӣ) дар шаҳри Кургантеппа ва ғайра кор мекарданд. Мактабҳои олии ва миёнаи махсуси ҷумҳурӣ имкон доштанд, ки то оғози асри XXI бештар аз 100 ҳазор мутахассисонро омода созанд. Танҳо соли 1987 донишқадаҳои олии 8 ҳазор ва миёнаи махсус 12 ҳазор мутахассис тайёр намуданд.

Оброу ва эътибори макотиби олии ва миёнаи махсуси Тоҷикистон афзуда, аз мамолики тараққикардаи ҷаҳон пеш гузашта буд. Ин буд, ки дар донишгоҳу донишқадаҳои олии ва омӯзишгоҳу ҳунаристониҳои ҷумҳурӣ намоёндагони қариб 40 кишварҳои ҷаҳон таҳсили илму ҳунар доштанд. Бо вучуди несправиҳо дар қори мактабу маориф норасогиҳо низ ҷой доштанд. Ҳаҷуз ҳам таҳкурсии моддию техникаи таълимии мактабҳо ба талабот пурра ҷавобгӯ набуд. Хусусан вазъият дар мактабҳои деҳот беҳбудиро меҳост. Яке аз хусусиятҳои фарҳангии солҳои 60-80 ин суръат гирифтани тадқиқотҳои илмӣ буд, зеро илм ба нерӯи асосии тавлидотии ҷомеа табдил ёфта буд. Аз ин сабаб ҳизбу ҳукумат ба пажӯҳишҳои илмӣ аҳамияти калон меодод ва илмро ба истеҳсолот наздик менамуданд.

Олимони Академияи илмҳо ва мактабҳои олии ҷумҳурӣ ба ҳалли якҷояи масъалаҳои мубрами илм аҳамияти зиёд медоданд. Солҳои 1958-1961 дар Академияи илмҳои ҷумҳурӣ 7 докторони илм ва 55 нафар номзадҳои илм тайёр карда шуда, 300 нафар ҷавонон ба аспирантура шомил гаштанд. Соли 1964 пажӯишгоҳҳои физиология ва биофизикаи растаниҳо, пажӯишгоҳи физикӣ-техникӣ ба истифодаи мошинҳои барқии ҳисобдор гузаштанд. Шӯъбаи энергетикаи АИ ҷумҳурӣ машғули интиқоли хатҳои баландшиддати барқӣ дар шароити кӯҳсор буданд ва олимони пажӯишгоҳҳои зитзиласанҷӣ ба зилзила тоб овардани сарбанди ГЭС-и Норакро таҳқиқ мекарданд. Ходимони илмӣ пажӯишгоҳи химия нақшаи комплексии технологияи конҳои Майхураро кашада, ба истифода доданд. Олимони зоологу паразитолог барои аз ҳашароти зараррасон ҳифз намудани ҷангалзорҳо, марғзорҳо ва соҳаҳои кишоварзӣ бисёр пешниҳодҳои муфид анҷом доданд. Олимони соҳаи кишоварзӣ ва чорводорӣ барои навъҳои серҳосили ғалладона, пахта ва парвариши гӯсфандони серпашму гӯшт, баланд бардоштани равангнокии шири чорвои калони шохдор мубориза мебуданд.

Таърихшиносон соли 1963 таърихи сечилдаи халқи тоҷикро дар панҷ китоб ба таъъ расонданд. Дар харобаҳои Панҷакенти бостонӣ ҳафриётҳои наҷиби бостоншиносӣ идома дошт. Муҳаққиқони пажӯишгоҳи забони адабиёт «Номгуи дастхатҳои Шарқ»-ро тартиб доданд. Доир ба иқтисодиёт, фалсафа, ҳуқуқ ва давлат як қатор асарҳои подир ҷоп шуданд. Роҷас ба проблемаҳои муҳталифи илм бисёр конференсияҳо ва симпозиумҳо гузаронида мешуданд.

Дар назди Академияи илмҳои Ҷумҳурӣ маркази ҳисоббарории барқӣ ва дар УДТ ба номи В.И. Ленин лабораторияи ҳисоббарории математикӣ кушода шуданд. Солҳои 1966-1970 дар илми тоҷик саҳифаҳои нав боз шуд. Дар назди Академияи илмҳои Ҷумҳурӣ 14 пажӯишгоҳҳо, 3 шӯъбаи илмӣ, Шӯрои омӯзиши перӯҳои тавлидотӣ, сарредаксияи Энциклопедияи Шӯравии тоҷик, китобхонаи илмӣ ташкил карда шуданд.

Соҳаҳои илмҳои ҷамъиятӣ ва иқтисодӣ низ рушд карданд. Масалан, Атласи ҶНКС Тоҷикистон тартиб дода шуд. Асарҳои калонҳаҷми «Очеркҳои сохтмони колхозӣ дар Тоҷикистон» (солҳои 1917-1965)», «Очеркҳои таърихи партияи Коммунистии

Тоҷикистон», «Очеркҳои таърихи хочагии халқи Тоҷикистон» (солҳои 1917-1965) аз ҷоп баромаданд.

Соли 1972 асари барҷастаи академик Б.Ғафуров «Тоҷикон» пешкаши хонандагон гардида, сипас асари дучилдаи «Таърихи синфи коргари Тоҷикистон» (солҳои 1917-1975), китоби дучилдаи «Таърихи сохтмони маданӣ дар Тоҷикистон», асари 20 ҷилдаи «Маҷмӯи фолклори тоҷик», «Лугати забони адабии ҳозираи тоҷик» ва ғайраҳо ҷоп гардиданд.

Обру ва эътибори олимони тоҷик дар арсаи ҷаҳон баланд гардида, Душанбе яке аз ҷойҳои гузаронидани конференсияҳои илмӣ кишвар ва ҷаҳон гардид. Масалан, соли 1968 бо ташаббуси ЮНЕСКО дар Душанбе конференсияи умумиҷаҳонӣ оид ба омӯзиши тамаддуни Осиёи Марказӣ дар замони Кушонӣён дар дараҷаи баланд гузашт. Бо ташаббуси кормандони Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии АИ Тоҷикистон соли 1988 дар Душанбе конференсияи илмӣ «Ислоҳ ва сиёсат» ва симпозиуми III Умумииттифоқии шарқшиносон дар мавзӯи «Таъсири мутақобилаи тамаддун дар Шарқ» гузаронида шуданд. Олимони тоҷик дар бисёр конференсияҳои илмӣ умумииттифоқӣ ва ҷаҳонӣ баромалу пешниҳодҳо мекарданд.

Тяждоди олимони дар Академияи илмҳои Ҷумҳурии сол то сол зиёд мешуд. Дар панҷсолаи ҳаштум тавассути аспирантура 250 номзадҳо ва 19 докторони илм тайёр карда шуданд. Дар ҳайати академия 22 академик ва аъзо –корреспондентҳо кор мекарданд. Коркунони илмӣ аз 3538 нафар ба 5067 нафар расиданд. Номзадҳои илм аз 737 кас то 1364 нафар (344 нафар замон) расиданд. Соли 1989 дар 15 пажӯҳишгоҳ, 1514 нафар олимони кор мекарданд, ки 85 нафарашон докторони илм ва 656 нафарашон номзадҳои илм буданд.

Солҳои 70-80 дар Академияи илмҳои Тоҷикистон маркази нави илмӣ: Пажӯҳишгоҳи математика бо маркази ҳисоббарорӣ, Шӯъбаи генетикаи пахта, лабораторияи генетикаю селекция ва ғайра кушода шуданд. Олимони физик роҷеъ ба ҳам таъсирирасонии ядрӣ, астрофизикҳо доир ба назарияи нави метеоро, назарияи олидараҷаи сохти спиралии само кашфиётҳои нодирекарданд.

Соли 1967 мукофоти давлатии Тоҷикистон ба номи А.Сино оид ба илму техника таъсис дода шуд. Лауреатҳои ав-

валини ин унвон академикҳо Баҳоваддинов А.М., Раҷабов З.Ш., Махсумов А.Н. ва Тоҷиев К. буданд. Олимони машҳури тоҷик Б.Ғафуров, Б.Искандаров, С.Умаров, А.Адҳамов, З.Ш.Раҷабов, С.А.Раҷабов, М.Эркаев, Б.А.Литвинский, Э.А.Давидович, А.Мирзоев, А.А.Семёнов, А.М.Баҳоваддинов, Қ.Ш.Ҷураев, Т.Р.Каримов, Ғ.Ҳайдаров, Р.Масов, Б.Нарзуллоев, Д.Е.Хайтун, М.Осимӣ, У.Мирсаидов, П.Бобочонов, А.Мухторов, Б.Сангинов, Ю.Носиров, Ҳ.Мансуров, Ю.Исҳоқӣ, М.Ғуломов, М.Назаршоев, Ю.Нуралиев, Д.Тоҷиев ва бисёр дигарон шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо карда, дар пешрафти илми муосир саҳми арзанда гузоштанд.

АДАБИЁТ ВА САНЪАТ. Солҳои 60-80-уми асри ХХ марҳалаи нави нашествии адабиёти шӯравии тоҷик буд. Акнун шоири адибон дар асарҳои худ бештар мавзӯҳои лирикӣ, меҳнатпарастӣ, таърихӣ, меҳнатдӯстиро тараннум менамуданд. Соли 1960 М.Турсунзода барои асарҳои «Ҳасани аробакаш» ва «Садои Осиё» сазовори мукофоти Ленини гирифт. Барои асарҳои баландгоя ва сермазмунӣ адабӣ ва санъат мукофоти давлатии ҷумҳуриявӣ ба номи А. Рӯдакӣ таъсис дода шуда буд. Аввалин шуда соли 1963 Мирзо Турсунзода барои маҷмӯаи шеърҳои «Ҷони ширин» сазовори ин унвон гардид. Ӯ соли 1967 барои хизматҳои бузургаш дар пешбурди фарҳанг, мустаҳкам кардани сулҳу амонӣ ва дӯстии халқҳо, инчунин барои асарҳои «Аз Ганг то Кремл», «Роча дар Кремл», «Роҳ ба сӯи Мавзолей» ва ғайра сазовори унвони баланди Қаҳрамони Меҳнати Сотсиалистӣ гардида, соли 1968 барои шеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон» ба гирифтани мукофоти ба номи Ҷавохирлал Нехру мушарраф шуд. Соли 1975 мунтахаботи дучилдаи М.Турсунзода ва соли 1973 асари «Асри ман»-и ӯ (бо забони русӣ) ҷои шуданд. Баъди соҳибистиқлол гардидани Тоҷикистон хизматҳои ватандӯстонаи ин фарзанди фарзонаи миллатро қадр карда, ба ӯ унвони Қаҳрамони Тоҷикистон дода шуд.

Дар назди адибон ва ходимони санъат вазифа гузошта шуда буд, ки адабиёт, кино, театр, мусиқӣ бештар ба ҳаёт наздик карда шуда, дараҷаи ғоявӣ-бадеии онҳо баланд бардошта шавад. Хонандагон бо асарҳои Ҷалол Икромӣ «Духтари оташ», «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро», «Хатлон», Фотех Нисёӣ «Ҳар бе-ша гумон мабар, ки холист», Ф.Муҳаммадиев «Дар он дунё», «Шоҳии япон», Раҳим Ҷалил «Шӯроб», «Маъвои дил»,

Ф.Ансорӣ «Шеърҳо дар бораи водии Вахш», Муъмин Қаноат «Мавҷҳои Днепр», «Суруши Сталинград, Ю.Акобиров «Замини падарон», «Водии муҳаббат», «Норак», Сорбон «Актёр» ва бисёр дигарон ошину шуданд. Адибон М.Миршакар, Б.Раҳимзода, Ғ.Мирзо, Ғ.Сулаймонова, С.Маъмур, С.Турсун, М.Ҳоҷаев, У.Рачаб шеърро асарҳои шоиста эҷод карда, жанру равиҷҳои адабиёти шӯравии тоҷикро бой гардонданд.

Солҳои 60-80-ум давраи густариши драматургия ва асарҳои сахнавии адибони тоҷик буд. Дар ин давра эҷодиёти С.Улуғзода («Рӯдакӣ»), Б.Раҳимзода («Чанори гӯё»), Ғ.Абдулло, М.Миршакар, С.Саидмуродов, Ҷ.Иқромӣ, Ш.Қиёмов, Ф.Ансорӣ, А.Сидқӣ ва дигарон хеле исси рафт. Ба арсаи адабиёт шоирони ҷавону умедбахш Б.Собир, Л.Шералӣ, Ғ.Келдиёв, М.Бахтӣ, Ғ.Сафиева гом бардонданд.

Дар сахнаи театрҳои тоҷик асарҳои «Туфон», «Суруди кӯҳсор», «Зангулаҳои Кремл», «Қишлоқи тиллоӣ», «Достони Бибизайнаб», операҳои «Шӯриши Восъ», «Пӯлод ва Гулру», «Комде ва Мадан», «Шоҳ Лир», «Ромео ва Жульета», «Макр ва муҳаббат», «Хизматгори ду хоҷа», «Имтиҳон», «Иродаи зан», «Дили модар», «Шӯълаи инқилоб», «Дохунда», «Гарнизон таслим намешавад», «Роҳи падарон», «Беватан», «Эзоп», «Мо аз боми ҷаҳон», «Роҳзанҳо», «Ваня-тағо», «Дар ҷорсӯ» ва дигар асарҳои адибони ҷаҳон ва тоҷик ба намоиш бароварда шуда буданд.

Сабаби кинои тоҷик ба дараҷаи баланд баромад. Кинофилмҳои «Қисмати шоир» (соли 1959 мукофоти «Уқоби тиллоӣ»), «Зумрад» (соли 1962), «Лайлӣ ва Мачнун», «Баҷағони Помир», «Ҳасани аробакаш», «Нисо», «Марги судхӯр», «Ҳиёнат», «Рустам ва Сӯҳроб», «Гуфтор дар васфи Рустам» дар бисёр кишварҳои ҷаҳон намоиш дода шуда, дар озмуну фестивалҳои ҷаҳонӣ соҳиби мукофот ва ҷойҳои арзанда гардида буданд.

Дар соҳаи театри кино ва мусиқӣ хунарешиағони машҳури тоҷик Б.Кимёгаров, Т.Собиров, А.Раҳимов, К.Олимов, М.Орифов, Д.Қосимова, И.Барамиков, Е.Кузин, Ҳ.Ғалоев, Т.Ғозилова, С.Тӯйбосва, А.Ҷураев, М.Қосимов, Ҳ.Мавлонова, А.Бобоқулов, Л.Зоҳидова, Ғ.Валаматзода, М.Воҳидов, М.Собирова, Ҷ.Муродов, З.Нозимов, А.Назриев, Ғ.Завқибеков, Х.Назарова, О.Ҳошимов, А.Муҳаммадҷонов ва

дигарон хунарнамоӣ мискарданд. Яке аз саҳифаҳои гании санъати театри тоҷик он буд, ки дар деҳоту маркази ноҳияҳо, шаҳрҳо ва вилоятҳо дар заминаи кружокҳои худфаъолияти бадии театрҳои халқӣ ба вуҷуд омаданд. Озмунҳои гуногуни санъат аз қабилӣ «Парасту», «Бӯстон» гузаронида мешуд. Ансамблҳои «Шашмақомхонҳо», «Рубобчизанон», «Ғулшан», «Лола», оркестрҳои симфонӣ ва асбобҳои халқӣ ва ғайра фаъолият мекарданд.

Равобити фарҳангии Тоҷикистон бо ҷумҳуриҳои бародар ва кишварҳои хориҷ густариш меёфт. Дар Тоҷикистон рӯзҳои адабиёт ва санъати ҷумҳуриҳои бародар – Ўзбекистон, Озарбойҷон, Қирғизистон, Қазоқистон, РСФСР, Украина, Белорусия, Латвия, Литва, Эстония ва ғайра гузаронида мешуданд. Рӯзҳои адабиёт ва санъати Тоҷикистон дар ҷумҳуриҳои номбурда гузаронида мешуданд. Рӯзҳои адабиёт ва санъати Тоҷикистон дар Ҳиндустон, Покистон, Афғонистон, Ветнам, Индонезия, Непал, Англия, Канада, Полша, Олмони Демократӣ ва кишварҳои дигар баргузор шуданд. Ба Тоҷикистон намоёндагони адабиёту санъат, мутахассисону ҷамоатчиёни зиёда аз 80 кишварҳои хориҷа таърифи оварда буданд. Инкишофи санъати касбӣ ба нисрати санъати худфаъолияти бадӣ зиёда аз 78 ҳазор иштирокчиёро дар бар гирифта, ба аҳоли 15144 консерту намоишномаҳо пешкаш карданд. Ин амал дар ноҳияҳои Орчоникидзеобод (Ваҳдати имрӯза), Ғарм (Рашти имрӯза), Совет (Темурмалики имрӯза), Файзобод, Хучанд, ВАБК (ВМКБ имрӯза) ва ғайра натиҷаҳои хуб доданд.

Васоити ахбори умум, радио, оинаи нилгун, матбуот низ ташаккул меёфт. Масалан, агар соли 1966 дар ҷумҳурии 48 рӯзномаҳои ҷумҳуриявӣ, вилоятӣ ва ноҳиявӣ бо тиражи 603 ҳазор адад нашр шуда бошанд, пас соли 1970-ум 61 рӯзномаҳо бо тиражи 888 ҳазор нусха нашр мешуданд. Инчунин 42 маҷалла бо тиражи 10 млн. нусха ҷоп мешуд. Аз ҷумла, рӯзномаи «Шоми Душанбе», «Помир» ҷоп мешуданд. Соли 1970 дар ҷумҳурии 1163 китобхонаи оммавии дорои 7,2 млн. китоб, 929 клубҳо, осорхонаҳои таърихӣ-кишваршиносӣ, санъати тасвирӣ, осорхонаҳо дар вилоятҳои Ленинобод, Қўлоб, Қўргонтеппа, шаҳрҳои Хоруғ, Панҷакент, Ўротеппа, осорхонаҳои С.Айӣ, А.Моҳутӣ ва дигарон дар хизмати

шаҳрвандон буданд. Соли 1985 тасдиқи китобхонаҳо ба 1628 расида, дар онҳо 14872 млн. нусха китоб маҳфуз буд. Китобхонаҳо дорои 120 ҳазор хонанда буданд.

Фаъолияти кори клубҳо ва хонаҳои маданият, инчунин театрҳои халқӣ ҷоннок шуда буд. Соли 1985-ум 1338 клубҳо, 3776 кружокҳои дӯстдорони санъат ва 50420 нафар аъзоёбро дар агрофи худ муттаҳид мекарданд. Тасдиқи кинотеатр ва дастгоҳҳои кинонамоишдиҳӣ паз рӯ ба инкишоф доштанд. Агар соли 1960 дар ҷумҳурӣ 1172 дастгоҳи кино ба 40989 ҳазор аҳолии хизмат карда бошанд, соли 1985-ум 1318 дастгоҳ ба 44600 ҳазор шаҳрванд хизмат мекарданд.

Бояд зикр кард, ки тамоми комёбиҳои соҳаи адабиёт, санъат, илм ва фарҳанги халқи тоҷик натиҷаи ғамхории доимии хизби коммунист ва ҳукумати шуравӣ буд. Дар қарору нишондодҳои хизби Коммунисти Тоҷикистон ва Ҳукумати ҷумҳурӣ роҳҳо, воситаҳо, барнома ва нақшаҳои пешбурди тамоми соҳаҳои фарҳанги халқи тоҷик нишон дода шуда буданд.

Масъалаҳои мухталифи маориф ва адабиёт дар қарору наешниҳодҳои вазорату идораҳои дахлдор, анҷуманҳои нави-сандагонии Тоҷикистон нишон дода шуда, ҳаллу фасл мекарданд. Ҷашнвораҳои олимону адибон, ҳодимони илму санъат воситаи пешбурди фарҳанги миллий ба шумор мерафтанд. Ба ин ҷашнҳои 1000-солагии зодрӯзи Абуалӣ ибни Сино, 110-солагии С.Айнӣ, 100-солагии А.Лоҳутӣ, 70-солагии М.Турсунзода ва дигарон намуна шуда метавонанд.

Баробари пешрафти соҳаҳои мухталифи иқтисодиёт ва фарҳанги ҷумҳурӣ ҳаёти моддӣ-маишӣ ва иҷтимоии шаҳрвандон рӯ ба беҳбудӣ дошт.

Дар қолхозу совхозҳо қорхонаҳои адои хизмати маишӣ, аз ҷумла, филиалҳои ноҳиявии комбинатҳои хизмати маишӣ, бригадаҳои сайёри хизматрасон ташкил дода шуда буданд.

Тули солҳои 1966-1970 тасдиқи муассиса ва қорхонаҳои хизмати маишӣ 1,6 баробар, ҳаҷми қорҳои иҷрошуда 2,5 баробар зиёд шуд. Дар ҷумҳурӣ ба миқдори 5,4 млн. метри мураббаъ хонаву ҷой сохта шуд, ки қариб 3 миллиони он дар деҳот буд, 620 ҳазор аҳолии хонаи нав гирифт, 471 км.кубури обгузар сохта шуда, ба 122 ҳазор хона газ гузаронида шуд.

Барои муассисаҳои тиббӣ 354 млн. сӯм ҷудо карда шуда буд. Шумораи муассисаҳои тиббӣ соли 1970 то ба 1734 то ра-

сид, ки 294 гоҷаш бемористон буд. Ба 10 ҳазор аҳоли 98 кат рост меомад. 906 дорухона, дукони доруфурӯшӣ, лабораторияҳо ва фабрикаи дорусозии шаҳри Душанбе ба халқ хизмат мекарданд. Авиатсияи санитарӣ, ёрии таъҷилий, машваратхонаҳои тиббӣ ба аҳоли хизмати бепул (роӣгон) карда, корҳои тарғиботӣ, санитарӣ-профилактикӣ мебарданд. Барои модарону атфол нуқтаҳои консултатсионӣ, акушерӣ, санитарӣ, профилакторӣ ва ғайра амал мекарданд. Занони ҳомила ва навазод аз давлат ёрии моддӣ мегирифтанд. Танҳо солҳои 1966-1970 ба 2730 занҳои ҷумхурии унвони «Қаҳрамонмодар» дода шуда буд.

Меҳнаткашон дар ороишгоҳҳо, фароғатҷойҳо, курорту санаторияҳои Хоча Оби-Гарм, Обигарм, Шохамбарӣ, Гармчаппа, Явроз, Хушёрӣ, Қаратог, Шахристон, Харангон, Исфара, хонаҳои истироҳатии «Ҷавонон», Академияи илмҳо, «Бофанда», «Гулистон», Иттифоқи нависандагон, «Зимчӯд», «Ҳавотог», «Алмосӣ» ва ғайра истироҳат карда, табобат мегирифтанд. Баъзе дар курорту санаторияҳои Умумииттифок ва хориҷи кишвар дам мегирифтанд. Барои атфол ва мактаббачагон теъдоди зиёди лагерҳои тобистонаи пионерӣ, базаҳои туристӣ-экскурсионӣ ва санаторияҳои бачагона мавҷуд буданд.

Дар панҷсолаи нухум нафақаи коргарон, колхозчиён, хизматчиён, маҷруҳони ҷанг, ёрдампулӣ ба оилаҳои серфарзанд зиёд карда шуд. Даромади миалӣ 33 фоиз, фондҳои ҷамъиятии истеъмоли 64 фоиз, даромад ба ҳар сари аҳоли 23 фоиз афзуданд. Сифати ҳуҷуки умумӣ, сохтмони хонаҳои истиқоматӣ, хизмати тиббӣ, санитарӣ-гигиенӣ, баланд гашта, варзиш характери оммавӣ гирифт. Дар тӯли панҷ сол дар ҷумхурии ба теъдоди 5,821 м² хонаҳои истиқоматии бо газ ва нсруи барқ таъминбуда, сохта шуданд. Нуқтаҳои савдои ҷакана ба 6962 адад, муассисаҳои ҳуҷуки умумӣ ба 3370 адад, теъдоди духтурони маълумоти олидор ба 7198 нафар, маълумоти миёнаи тиббӣ дошта ба 21244 нафар расид. Қариб 177 ҳазор модарони серфарзанд аз давлат ёрдампулӣ мегирифтанд.

Ин анъанаи хуби даврони шӯравӣ дар солҳои 80-ум низ давом кард. Вале сиёсати «бозсозӣ» онро ҳелс халалдор карда, ба пешрафти ҳаёти фарҳангӣ ва иҷтимоии мардуми шӯравӣ, аз ҷумла, халқи тоҷик монеаи калон гардид. Бо мурури замон анъанаҳои хуби даврони шӯравӣ мисли дар мактабҳои миёна ва

олӣ бепул хондану табобат гирифтан ва дар курорту санаторияҳо бепул дам гирифтан, асарҳои илмӣ, адабӣ ва санъатро бепул ба ҷоп расондан барҳам хӯрданд.

§5. Фарҳанги халқи тоҷик дар давраи соҳибистиклӯлии комили Тоҷикистон (солҳои 1991-2011)

Баъди барҳам хӯрдани СССР ва соҳибистиклӯл гардидани Тоҷикистон қувваҳои муҳталифи сиёсӣ бо дастгирии хоҷагони хориҷиашон барои ба даст даровардани ҳокимияти сиёсӣ дар Тоҷикистон муборизаро оғоз намуданд. Дар натиҷа кишварро бесарусомонӣ ва ҳарачу мараҷ (анархия) фаро гирифта, тоҷикистониён ба кӯчаи сарбастас рафта қарор гирифтанд.

Аз кашмакашиҳои дохилӣ, бенизомии маҳаллӣ, гирдиҳамоиҳои тӯлони беъманӣ ва билохир ҷанги бародаркӯш (солҳои 1992-1997) ҳаёти фарҳангӣ ва аҳли зиёи ҷумҳурӣ зарару зиёни ҷиддӣ дид. Дар оташи ҷанг садҳо биноҳои мактабу муассисоти томактабии кӯдакон, китобхонаҳо, клубҳо, кинотеатрҳо, хонаҳои фарҳангӣ ва бисёр марказҳои илмӣ, фарҳангӣ-маърифатӣ сӯзонда нобуд карда шуданд. Намуди фарҳангии водихӣ шукуфони Ваҳш, Ҳисор, Рашт, Дарвозу Бадахшон ба сар ҷодари сиёҳ дошт.

То ба имзо расидани Созишномаи сулҳу ошти миллӣ мактабу маориф, муассисоти тандурустӣ, санъат, илму адабиёт давраи мушкилтаринро аз сар мегузаронд. Вазъи мактабу маориф дар ҳолати ғоҷавӣ қарор дошт. Маблағгузори давлатӣ ба мактаби таълимоти умумӣ, миёнаи махсус ва олӣ қатъ гардид. Бо сабабҳои муҳтоҷӣ ҳазорон хонандагон, донишҷӯён ва омӯзгорону устодон мактабро тарк гуфтанд. Сифати таълиму тарбия паст шуд. Талаботи нақша ва барномаҳои таълимӣ иҷро намешуд. Сатҳи дониши талабагону донишҷӯён ба пуррагӣ коҳиш ёфт.

Зиндагии тоқатфарсо талабагони зиёдро аз мактаб ба кӯча партофт. Онҳо дар бозорҳо аробакашӣ, носу сигорфурушӣ карда, дар кӯчаҳо барои пайдо кардани куги лоямут мошинҳои «тоҷикони нав»-ро шустушӯ мекарданд. Устодону омӯзгорон гушаи бозорро интиҳоб карда, майда-чӯйдафурушӣ мекарданд.

Зиндагӣ сафи ҷавонони маънавиёташон пасту равонашон шикастаро зиёд кард. Тасъдоди бедодгарон, майзадагон, напъамандон, напъачашибон, дуздон, шуранушгону гадоҳои сари кучаву бозор афзуд.

Илму муассисоти илмӣ аз набудани маблаг ва парасидани воситаҳои моддӣ-техникӣ ҳоли ногуворе доштанд. Олимону мутахассисони зиёд ҷумхуриро тарк намуданд. Бисёр ходимони санъату адабиёт дилшикаста шуданд. Вале дар байни ходимони илм, санъату адабиёт тасъдоди меҳанпарастони асил бештар буда, онҳо ба оянда бо ҷашми умед менигаристанд. Маҳз дар ҳамин давра филми Бақо Содиков «Имом-ал-Бухорӣ» эҷод шуд. Театри «Аҳорун»-и Фаррух Қосим амал кард. Гурӯҳи мусиқии «Борбад», гурӯҳи «Шапмақом» таъсис ёфтанд.

Дар давраи бӯхрони шадиди фарҳанги тоҷик фарзандони фарзонаи миллат роҳи рафъи ин бӯхронро ҷӯён буданд. Зарур буд, ки қабл аз ҳама ба бехбудии қори мактабу маориф аҳамият дода шавад. Қори мактаб дар ҷумхури мувофиқи қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», ки 27-уми декабри соли 1993 Маҷлиси Олӣ қабул карда буд ва «Дастуруламал оид ба мактаби маълумоти умумӣ», ки Ҳукумати Ҷумхури 12-уми октябри соли 1995 қабул карда буд ба роҳ монда мешавад.

Дар қонун омадааст, ки вазифаи таълиму тарбия дар доираи маориф мувофиқи шароитҳои давлати демократии дунявӣ иборат аз он аст, ки шаҳрвандони баландмаълумоти эҷодкору ҳамаатарафа инкишофёфтае тайёр карда шаванд, ки дорои дониши чуқур, тавоно, малакаи касбӣ буда, дар онҳо ғояҳои сулҳдӯстӣ, гуманистӣ, меҳанпарастӣ, ҳақиқати иҷтимоӣ, ҳифзи арзишҳои эътирофшудаи гуманистӣ, ҳуқуқ ва қонун мақоми ҳалқунанда дошта бошад.

Баъд аз истиқрори сулҳ ҳукумат доир ба тақмили қори мактабу маориф ҷандид қарору нишондодҳо қабул намуд, ки дар маҷмӯъ як ислоҳоти пурраи маорифро тапсил медиҳанд. Муидариҷаи асосии ислоҳотро концепсияи мактаби миллӣ дар бар мегирад. Дар ин қор қонун «Дар бораи забони давлатӣ» (соли 1989) амал мекунад.

Лоихаи «Концепсияи миллии маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» моҳи декабри соли 2001 ба муҳокимаи умумихалқӣ пешниҳод шуда буд. Ин ҳуҷҷат иборат аз 15 банд буда, мақсад ва вазифаҳои маълумот, сарчашмаҳои маълумот,

зинаҳои таълиму тарбия, омодасозии кадрҳои илмӣ-омӯзгорӣ, симои муаллими замон ва ғайраро дорост.

Дар назар буд, ки тамоми мактабу муассисоти фарҳангии дар натиҷаи ҷанг хароб ғашта барқарор карда шуда, таҳкурсии моддӣ-техникии онҳо мустақкам карда шавад, теъдоди қабли хонандагон пурра карда шуда, омӯзгорон ба ҷойҳои пештараи кор ба мактабҳо баргардонда шаванд. Талабагону донишҷӯён бояд мувофиқи талаботи муносибатҳои бозаргонӣ таълиму тарбия гирифта, на танҳо касби дӯстдошташонро мебоист интихоб мекарданд, балки донишу таҷрибаи наслҳои гузаштара аз бар карда, шахсони меҳнатдӯст, инсонпараст ба воқеаи мисал дида.

Бояд таҷрибаи пешқадам, усулҳои бехтарини таълиму тарбия дар мактабҳо ҷорӣ карда шуда, ба усули омӯзиши гимназиягӣ, литсей, коллеҷ ва мактабҳои шахсӣ гузашта мешуд. Дар назар буд, ки донишҷӯён ба асрори муносибатҳои бозаргонӣ пурра сарфаҳм рафта, таълим ба стандарти умумичаҳонӣ ҷавобгӯ мешуд.

То 1-уми январӣ соли 2001 дар 3567 мактабҳои маълумоти умумии ҷумҳурӣ 1506153 кас таҳсил доштанд, ки 693206 нафарашонро духтарон ташкил медоданд. Дар мактаб 97770 омӯзгорони соҳибмаълумот ба кори таълиму тарбияи ҷавонон машғул буданд. Дар кори мактаб камбудии низ ҷой доштанд. Теъдоди хонандагони аз мактаб дурмонда кам набуд. Таҳкурсии моддӣ-техникии таълим дар мактабҳо ба талабот ҷавобгӯ набуд ва аз сабаби камии маош дар мактаб омӯзгорон намерасиданд.

Мувофиқи ҳисоби мутахассисон то соли 2015-ум шумораи хонандагони мактабҳои таҳсилоти умумӣ ба 2 миллиону 350 ҳазор нафар мерасад. Дар айни замон дар ҷумҳурӣ 741 мактаб ва 8881 муаллим намерасад. Наврасони Тоҷикистон ба 600 ҳазор ҷои нишастӣ талаба ниёз доранд. Ҳарчанд, ки то имрӯз барои ҷои китобҳои дарсӣ беш аз 20 миллион доллар сарф шудааст, вале қисми зиёди китобҳои дарсӣ ҳанӯз наспр нашудаанд. Алоқаи мактаб бо истеҳсолот ва волидайнӣ хонандагон мувофиқи матлаб нест.

Тибқи қарори ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23-юми февралӣ соли 1996 дар мактабҳои олии усули бисёрзинагии касбомӯзӣ ҷорӣ шуда, донишҷӯён мувофиқи қобилият ва имко-

ниятишон ҳамчун бакалавру магистр тайёр карда мешаванд. Вале ин равия пурра одат нашудааст. Дар мактабҳои олии ҳунаристони ҷиёда аз 100 ҳазор донишҷӯён таълим мегиранд. Аз нӯҳ ҳазор кормандони соҳаи илм қисми зиёдашон дар мактабҳои олии ба кори таълиму тарбияи донишҷӯён машғуланд.

Табдоди мактабҳои олии ва коллечҳо дар ҷумҳурии сол то сол меафзояд. Вале қисми муайяни онҳо, хусусан мактабҳои олии худрои маҳаллӣ, на таҳкурсии моддӣ-техникии зарурии таълим ва на устодони унвондору соҳибтаҷриба доранд. Таълим дар ин гуна мактабҳои олии дар асосҳои шартномавӣ сураат гирифта, барои баъзе ашхос маънаи даромад мебарорад. Дар ҳамаи онҳо «иктисодчиён» ва «хукукпониносон»-ро омода месозанд. Аммо кадрҳои муҳандисӣ-техникӣ, соҳтмончиён, мутахассисони кӯҳкану роҳсоз дар ҷумҳурии ба табдоди ҳазорон намерасанд. Ҷавонони хушзеҳну қобил бояд майли омӯзиши ихтисосҳои техникӣ, хоҷагидорӣ ва табиатшиносӣ дошта бошанд, зеро пешрафти минбаъдаи кишварамон ба истифодаи захира ва боигарии табиӣ вобастагии зиҷ дорад.

Дарачаи дониши донишҷӯёни ҷабҳаи шартномавӣ дар тамоми факултет ва мактабҳои олии ҷумҳурии дар дараҷаи ниҳоят паст қарор дошта, бисёрии онҳо то ба курсҳои хатмкунӣ намерасанд. Бояд пени роҳи ин бенизوميҳо гирифта шуда, дараҷаи тайёр кардани кадрҳои баландихтисос ба талаботи замони мувофиқ карда шавад. Ислоҳоти мактаб, маориф ва илми Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон масъалаи муҳимтарини имрӯзу фардо донистааст, ки талаботи хоҷагии халқро ба кадрҳо омӯхта, мутахассисони ба иқтисодиёти бозаргонӣ ҷавобгӯ тайёр карда шавад.

Ҳукумат барои инкишофи илми академӣ аҳамияти зиёд медиҳад, зеро Академияи илмҳо маркази илмӣ хоҷагии халқ, густариши маориф ва фарҳанги ҷумҳурии мебошад.

Олимони академия пайвасти дар ҷустуҷӯи мавзӯҳои илмӣ, омӯзиши захираҳои табиӣ, нсрӯҳои тавлидотӣ буда, тамоми фаъолияти илмӣ худро барои пешбурди иқтисодиёт, баланд бардоштани дараҷаи маънавияти аҳли ҷомеа равона кардаанд. Зарур дониста шудааст, ки маҳсули илмӣ олимони ба талаботи иқтисодиёти бозаргонӣ мувофиқ карда шуда, ба миқёси ҷаҳонӣ бароварда шавад.

Илми академӣ бо тадқиқотҳои олимону устодони кафедраҳои мактабҳои олии пайванди ноғусастаи дорад. Мактабҳои олии ба масъалаи тайёр кардани наҷӯҳишгарони ҷавон аҳамияти калон медиҳанд. Дар ин кори хайр идорӣ президентӣ ба донишҷӯёни қобилиятноку аспирантҳо иқдоми нек аст. Халқи тоҷик бо олимони намоёни худ С.Табаров, А.А.Раҳмонов, Ҷ.Мирсаидов, А.Мухторов, С. Мухторов, О. Бобоев, Л. Саидмуродов, М. Илолов, И. Курбонов, Р.Масов, Ю.Носиров, Б.Сангинов, П.Бобочонов, Ҳ.Мансуров, Ҳ.Сафиев, Ю.Нуралиев, Ю.Ёкубов, Ю.Исҳоқӣ, М.Ғуломов, А.Пулодов, Б.Кимсанов, Н.Мирзоев, Ш.Холиков, М.Диноршоев, Х.Асозода, Д.Ғулмирзоев, С.Наврӯзов, Р.Набиева, Д.Уроков, Т.Ғаниев, Н.Саидов, А. Шамолов, С.Ҷононов ва дигарон ифтихор дорад.

Олимони Академия дар тӯли панҷ сол (солҳои 1996-2000) беш аз се ҳазор қорҳои илмӣ, 335 монография, китобча ва маҷмуаҳои илмӣ ва 2392 мақолаҳои илмӣ ҷоп карданд, ки 350-тои онҳо дар хориҷа ба ҷоп расидаанд.

Бо ташаббуси Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон Академияи илмҳои мактабҳои олии Тоҷикистон таъсис ёфт, ки бояд имкониятҳои илмии олиморо такмил дода, мутахассисони қобилиятноки ҷавонро ба воя расонад. Инчунин бо мактабҳои олии Иттиҳоди Давлатҳои Муштаракулманофеъ иртиботи наздики илмӣ дошта бошанд. Сифати қорҳои илмии олимони ҷавонро баланд бардошта, ба талаботи замона мувофиқ қунондаи лозим мсояд.

Бенизомиҳои солҳои 90-ум, хусусан гирдиҳамоиҳои тӯлонӣ ва ҷанги бародаркӯш ба аҳли зиё таъсири ғуногун доштанд. Баъзе зиёён диссидентӣ (муртад), баъзеҳо ба исломгарой, пешвои ҳизбҳои сиёсӣ ва ҷунбишҳои ҷамъиятӣ гаравида, ташаббускорони гирдиҳамоиҳо ва низои байни тоҷикон шуданд.

Иддас аз зиёиёни мансабҳо кураҳту қўхнапараст алайҳи С.Айнӣ ва шоири номвари тоҷик М.Турсунзода ҳаргуна бадгўйҳои нобарҷо ва тўхматангез иброс доштанд. Ҳатто нисбати Р.Ҷалил, Ҷ.Иқромӣ, С.Улугзода, А.Шукӯҳӣ, А.Баҳорӣ, М.Миршакар ҳам суҳанҳои ғаразнок ғуфта, онҳоро бо дурағай ном мегирифтанд.

Имрӯҳо ҳаёти адабӣ-бадеӣ дар ҷумҳурӣ ба тадриҷ пелл рафта, рангу бўи тоза мегирад. Адибон, шоиру нависандагон,

рӯзноманигорон, аҳли санъат ҳаётро омӯхта, асарҳои шоистаи замонавӣ эҷод мекунанд. Аз усули эҷоди реализми сотсиалистӣ ба реализми ҳақиқӣ гузашта, ҳодисоти ҳаётро аз назари танкидӣ меомӯзанд. Дар адабиёт ғояҳои таърихӣ, ҷғонагии миллий, бедории миллий тараннум мешаванд. Доир ба бинокорони истгоҳҳои баркии Сангтӯда, Рогун, ҳаёти шаҳриёну деҳотиён ва таърихи халқ асарҳо эҷод шуда истодаанд.

Эмомалӣ Раҳмон 19-уми ноябри соли 1997 дар анҷумани ХІ нависандагони Тоҷикистон ибраз дошт, ки нависандагони муосир идомадиҳанда ва меросбардорони адабиёти классикӣ аз А.Рӯдакӣ то С.Айнӣ мебошанд. Аз ин рӯ, адибон бояд дӯстиро тараннум карда, ҳақиқатҷӯву ростгӯ бошанд. Ин ғояҳо дар эҷодиёти Мӯъмин Қаноат, Гулназар Келдӣ, Аюбӣ, Камол Насрулло, Лоик Шералӣ, Гулрухсор, Бозор Собир, Фарзона, Зулфия Атоӣ, Аскар Ҳаким, Муҳаммад Ғоиб, Мехмон Бахтӣ, Саидали Маъмур, Абдулло Қодирӣ, Сорбон, Абдуҳамид Самадов, Низом Қосим, Урун Қўҳзод, Саттор Турсун, Юсуф Ақобиров, Убайд Раҷабов ва дигарон хеле инкишоф ёфтаанд.

Симои ҷомсаи ҳуқуқбунёду демократии Тоҷикистонро васоити ахбори умум, радио, телевизион, интернет, рӯзнома ва маҷаллаҳо ифода мекунанд. Дар Тоҷикистон ин васоитҳо ба таври озод амал мекунанд ва ҳаёти дохиливу берунии ҷумҳуриро инъикос менамоянд. Ба ғайр аз нашрияҳои «Садои Мардум», «Ҷумҳурият», «Шоми Душанбе», «Минбари халқ», «Садои Шарқ», «Помир», «Адабиёт ва санъат» боз бисёр нашрияҳои соҳавӣ, ҳизбӣ, шахсӣ, вилоятӣ, шаҳрӣ, ноҳиявӣ, маҷмӯаҳо ва ғайра ҷоп мешаванд.

Дар густаришҳои фарҳанг мавқеи коркунони телевизион, радио, осорхонаҳо ва театрҳои ҷумҳурӣ бузург аст. Ҳоло дар ҷумҳурӣ 1463 китобхона, 30 осорхона, 1100 хона ва қасрҳои фарҳанг, 15 театрҳои касбӣ ва дар тамоми шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ театрҳои маҳаллӣ кор мекунанд. Онҳо дар дилу дидаи мардум нури хирад, маърифат, зебоипарастиро мебарваранд.

Имрӯзҳо кӯшиши давлат ба рушд ва таъмини моддии инфраструктураи фарҳанг — дастгирии театрҳо, марказҳои фарҳангии ҷавонон, китобхонаҳо, наشري адабиёти таълимӣ ва бадеиву методӣ, бо технологияи компютерӣ таъмин намудани муассисаҳои таълимӣ, варзишӣ ва таҳияи барномаҳои гуногун

оид ба ташаккули арзишҳои ахлоқиву маънавӣ, тарзи ҳаёти солим ва тарбияи ҷисмонӣ нигаронида шудааст.

Кушода шудани барномаҳои телевизионии «Сафина», «Баҳористон», «Ҷаҳоннамо» «Пойтахт», «Симои мустақим» падидаи мусбат дар ҳаёти фарҳангии кишвар махсуб меёбад. Вазъи муассисаҳои фарҳангӣ хуб нест. Бемақсад хусусӣ кардани ин гуна муассисаҳо бояд манъ карда шавад.

Дар байни мардум дастаҳои навбунёди «Шашмақом», «Фалак» ба мисли дигар соҳаҳои санъат обрӯ ва эътибори баланд пайдо карда истодаанд. Овозхонҳои машҳури ҷумҳурӣ Одина Ҳошимов, Зафар Нозимов, Ҷурабек Муродов, Абдулло Назриев, Давлатманд Холов, Муродбек Насриддинов, Лола Азизова, Нукра Раҳматова, Ҷурабек Назриев, Саидкул Билолов, Афзалшо Шодиев, Хосият Орғикова, Хурсандмурод Зарифов, Нигина Рауфова ва дигарон маъруфу писанди мардум шудаанд. Мактаби овозхонии Одина Ҳошим, Ҷурабек Мурод, Дӯстмурод Алиев, Муқаллас Набиева барин ҳунарсешаҳо санъати сарояндагӣ, ромишгарӣ ва мусиқии ҷумҳуриро ганӣ гардонданд.

Дар пешбурди фарҳанги халқи тоҷик воҳӯриҳои ҳамасолаи Раиси Ҷумҳур Эмомалӣ Раҳмон бо аҳли зиё мавқеъ ва мақоми хоса доранд.

Вазифаи аввалиндараҷаи фарҳанги имрӯза он аст, ки ҷавонон дар руҳияи меҳнатдӯстӣ, инсондӯстӣ, ваҳдат, ободкорӣ тарбия ёбанд. Ба мардуми фарҳангдӯсти тоҷик ахлоқи ҳамида, гуфтори нек, кирдори нек ва пиндори нек хос мебошад. Тоҷикон ватани ягона, миллати ягонаи барои мо чун модари ғамхору мушфиқ доранд, ки ободу шукуфон нигоҳ доштани он мароми мост.

6-7 сентябри соли 2008 дар шаҳри Душанбе бахшида ба 1150-солагии қофиласолори шеър адаби тоҷику форс Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ Симпозиуми байналмилалӣ илмӣ дар мавзӯи «Рӯдакӣ ва фарҳанги ҷаҳон» баргузор гардид.

5-6 октябри соли 2009 бошад дар шаҳри Душанбе Симпозиуми байналмилалӣ «Мероси Абуҳанифа ва аҳамияти он дар муқолаи тамаддунҳо» шуда гузашт, ки дар он намоёндогони зиёда аз 50 давлати ҷаҳон ширкат варзиданд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ғайр аз кишварҳои алоҳида, бо бисёр танкилоту ҷамъиятҳо ва фондҳои шахсии байналхалқӣ

муносибатҳои неки ҳамкорӣ ва равобити судманди иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии дучониба дорад. Чунин муносибатҳо бо фонди Оғохонӣ IV умедбахшанд. Шохзода Шокарим ал-Хусайнӣ Оғохонӣ IV бо Тоҷикистон бисёр муносибати нек ва ҳамкорӣ дорад. Таваҷҷуҳи ӯ ба Тоҷикистон аз ташрифҳои шахсӣ ва кумакҳои бегаразонаи фонди Оғохон пайдоост.

Пӯшида нест, ки бо кӯмаки фонди Оғохонӣ IV дар давраи мудҳиши бӯҳрони иқтисодӣ сиёсии солҳои 90-уми асри XX аҳолии минтақаҳои Кӯҳистони Бадахшону Рапш аз гуруснагӣ ва мӯҳтоҷӣ наҷот ёфтанд. Ҳар як сокини ин ҷо аз тифли навзод то пири солхӯрда аз фонди номбурда ба андозаи муайян маводи гизо – орд, равшан, биринҷ, қанд ва ғайра ёриӣ бепулу бебозгашт мегирифт.

Мақтабҳои ин диёр бо ёрдами фонди мазкур таъмир шуда, соҳиби васоити таълим – китоб, компютер ва ғайра шуда, талабагон забони англисиро хуб азхуд мекарданд.

Дар шароити имрӯза равобити фарҳангӣ ва илмӣ байни Тоҷикистону Эрон густариш меёбад. Дар ҷанмиораҳои ҳазорсолаи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, 650-солагии зодрӯзи Мирсаид Алии Ҳамадонӣ, 675-солагии Камоли Хучандӣ, 1100-солагии давлати Сомониён, Соли бузургдошти «Тамаддуни ориёӣ», 80-солагии шаҳри Душанбе, ҷамъи 2700-солагии шаҳри бостонии Кӯлоб, 18-солагии Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон, 800-солагии зодрӯзи нобиғаи Шарқ Ҷалолиддин Муҳаммади Балхӣ, 1150-солагии устод Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Соли бузургдошти забони тоҷикӣ ва Соли бузургдошти Имоми Аъзам (с.2009) донишмандони ҳарду кишвар дар баробари намоёндагони дигар кишварҳо ширкати ғайриҷаҳонӣ доштанд.

Дар Душанбе мағозаи китобфурӯшии «Ал-Ҳудо» ҷойгир аст. Дар Эрон асарҳои олимони, адибон, шоирону нависандагон, аз ҷумла, таърихи бисёрҷилдаи халқи тоҷик ҷои мешаванд. Дар Тоҷикистон низ асарҳои олимону мутафаккирони Эрон нашр мешаванд.

Дар ибтидои асри XXI халқи тоҷик ба иқтисодиёти истеҳсолоти замонавӣ ҷавобгӯи манфиатҳои давлатдорӣ мишӣ, татбиқи дастовардҳои пешрафтаи иқтисоди ҷаҳонӣ ва илму технологияи нав, ҳамчунин тарбияи насли дорои тафаккури созанда, ҷаҳонбиниву дониши муосир, зираку соҳибмаърифат ва ватанпараст ниёз дорад.

Тарбияи чуниин насли соҳибмаърифат, огоҳу бедордил, забондону ҷӯянда ва донандаи техникаву технологияи муосир минбаъд низ ҳамчунин самти муҳими сиёсати давлат бояд боқӣ монад. Зеро пешрафту тараққиёти ҳар як давлатро маҳз кадрҳо ва мутахассисони баландихтисосу кордон таъмин карда метавонанд.

Дар доираи ин вазифаи муҳим Ҳукумати Тоҷикистон рушди соҳаи маорифро яке аз самтҳои афзалиятноки фаъолияти худ шумурда, дар тӯли бист соли истиқлолият ҳамасола маблағгузори соҳаро зиёд намуд, ки дар натиҷа шароити моддиву техникаи ва раванди таълим дар муассисаҳои таҳсилоти миёна, касбӣ ва олий хеле беҳтар гардид.

Масалаи, дар соли 1995 маблағгузори соҳаи маориф аз ҳисоби буҷети давлатӣ ҳамагӣ якуним миллион сомонӣ буд, вале соли 2008 он ба 700 миллион сомонӣ расонида шуд, ки ин 16 Ҷоизи буҷети давлатиро ташкил меод. Танҳо дар ҳашт соли охир (то соли 2008) маблағгузори давлатии соҳаи маориф 16 маротиба афзуд.

Ҳамзамон сиёсати иҷтимоии давлат ба ислоҳот ва инкишофи соҳаҳои тиб, ҳифзи иҷтимоии аҳоли, фарҳанг, инчунин баланд бардоштани макоми зан дар ҷомеа, рушди зехнӣву ҷисмонӣ ва ҷавонон ва тараққи додани варзиш нигаронида шуда буд. Дар ин самтҳо Тоҷикистон дар тӯли солҳои соҳибхисторӣ ба пешрафти назаррас ноил гардид. Натиҷаҳои бозиҳои олимпӣ дар Пекин (с.2008) гувоҳи равшани ин гуфтаҳои.

Баъди соҳибистиқлол гардидани Тоҷикистон яке аз масъалаҳои доғи руз ин авҷ гирифтани хурофотпарастӣ ва гузарошидани ҷашну маърақаҳои сермасраф дар ҷомеаи тоҷик буд. Ин ҷашну маърақаҳо бори гаронс буд бар дӯши мардуми Тоҷикистон. Ин ҳолат ҳукуматро водор намуд, ки тадбирҳои таъҷилии андешад.

Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон барои таъмини зиндагии осудаи халқ ба қонуни махсус оид ба танзими анъана ва ҷашну маросимҳо имзо гузошта, таъкид намуданд, ки «... То расму ойин ва маросимҳои милливу динӣ худро ба як низоми муайян надарорем ва хароҷоти беҳудаву зиёлатии мардумро аз байн набарем, ба қабули татбиқи барномаҳои давлатӣ ва сарфи маблағҳои зиёда дар масъалаи науст кардани сатҳи камбизоатии

аҳоли ба натиҷаҳои дилхоҳи назаррас ноил шуда наметавонем»¹.

Дар ҳақиқат анъана ва ҷашну маросимҳо ҳамчун омили муҳими зуҳуроти иҷтимоӣ зарурат ба танзими дошта, мутабиқи талаботи замон бояд илқиноф ёбанд. Тақлидкорӣ ва рақобати бемантикӣ одамон дар гузаронидани тӯю маъракаҳо боиси хароҷотҳо ва исрофкориҳои аз ҳад зиёд шуда, маросимҳои дафну азодорию ба бори гарони зиндагӣ табдил дода буданд. Кор то ҷое расида буд, ки ғаму андӯҳи хароҷоти пас аз марги наздикон на танҳо ворисон, ҳамчунин шахсони зиндари, қабл аз марг ба ғами вазнин гирифта мекард.

Воқеан, қисме аз мардуми тоҷик ба сабаби зоҳирпарастии беасос ва дар иҷрои маросимҳо ва маъракаҳои пойбанди таассубу хурофот будани худ ба амалҳои даст мезаданд, ки дар ягон ғушаи дигари олами ислом ба назар намерасад. Роҳи ягонаи ҳарчи зудтар раҳо кардани мардум аз ин вазниниҳои сохта ва билъатҳо қабул кардани қонун буд.

Ин буд, ки 8 июни соли 2007 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул гардида, тағйироту иловаҳо ба қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» ва Кодекси Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ ворид гардид. Бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Раёсат оид ба танзими анъана ва ҷашну маросимҳои Дастгоҳи Иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис ёфта, Низомномаи он тасдиқ гардид. Ин ва дигар чорабиниҳои ҳуқуқию ташкилӣ воситаи беҳтар кардани вазъи иҷтимоии мардум, наст кардани сатҳи камбизоатӣ ва таъмини шароити арзандаи зиндагӣ барои ҳар сокини кишвар гардид. Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» саривақти буда, дар шароити бодороавии нархи ҷаҳонии маҳсулоти хӯрокаи манфиатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии шаҳрвандонро ҳифз ва барои амалӣ гаштани стратегияи наст кардани сатҳи камбизоатӣ дар ҷумҳурӣ мусоидат намуд. Мардуми Тоҷикистон дар чор сол

¹ Саналҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба танзими анъана ва ҷашну маросимҳо. – Душанбе, 2007, сах.3.

(нимаи дуоми соли 2007 ва нимаи аввали соли 2011) бештар аз 4,5 миллиард сомонӣ маблағро ба маъфияти ҳеш сарфа карданд. Маблағҳои сарфагардида ба баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ ва пурсамар масраф намудани бучаи оилавии шаҳрвандон мусоидат намуданд.

Дар амалӣ гардидани Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» нақши раисони ҷамоатҳои деҳот ва раисони маҳаллаҳо ҳеле назаррас аст. Дар ин ҷода фаъолияти пурсамари раиси ҷамоати деҳоти «Чоргултеппа»-и ноҳияи Рӯдакӣ Сайфиддинов Абдусамад, раис ва ҷонишини раиси ҷамоати деҳоти «Чортешпа»-и ноҳияи Рӯдакӣ Шодиев Давлатбек, Нозимов Зиёдулло, раиси маҳаллаи Маърифатии ноҳияи Рӯдакӣ Алиев Ҷумъа ва раиси маҳалла аз ноҳияи Исмоили Сомонӣ ш. Душанбе Ситамов Назар ва дигарон ибратбахш буда, сазовори дастгирӣ мебошанд. Барои боз ҳам мукамал гардонидани мундариҷаи Қонун Ҳукумати Ҷумҳурӣ апрели соли 2008 ба он боз тағйиру иловаҳо ворид намуд.

Барои тақвият бахшидани робитаи оила бо мактаб ва баъд бардоштани ҳисси масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд 14 декабри соли 2010 лоиҳаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» таҳия ва ба муҳокимаи умумихалқӣ пешниҳод гардид. Ин лоиҳа яке аз муҳимтарин санадҳои батанзимдарорандаи одоби ахлоқ дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон махсуб мешавад. Зеро равандҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва маънавии ҷомеаи муосири башарӣ собит месозанд, ки имрӯз сатҳи пешрафту инкишофи ҳаёти маънавии инсониятро на шумораи зиёди аҳоли ва сарватҳои моддӣ, балки ахлоқи ҳамида, тарбияи нек, рушду нумӯи илму маориф ва техникаву технологияҳои муосир муайян мекунад.

Ин Қонун на танҳо падару модар, балки роҳбарони муассисаҳои таълимии ҳамаи зинаҳои таҳсилот, омӯзгорон, ҷомеа ва давлатро вазифадор менамояд, ки ба масъалаи таълиму тарбияи фарзанд диққати махсус диҳанд. Он ҳамчунин дар тарғибу татбиқи одоби муошират, риояи арзишҳои миллӣ ва умумибашарӣ ва дар рӯҳияи ватандӯстӣ, ҳештаншинӣ ва ҷавонмардиву ахлоқи ҳамида ба воя расонидани хонадагону донишҷӯён нақши муҳим мебозад. Дар ҳақиқат имрӯз дар за-

мони ҷаҳонишавии босуръати проблемаҳои башарӣ ва омезиши арзишҳо, ки нақш ва нуфузи таълиму тарбия ҳамчун меъёри иҷтимоӣ ба хоҳири рушди инсон ва таҳкими сармояи зеҳнӣ асоси бунёди ҷомеаи навро таъкил менамояд, қабули чунин санади муҳим иқдоми саривақтӣ мебошад ва он натиҷаҳои дилхоҳ дод.

Имрӯзо бошад мардуми шарифи Тоҷикистон ба мурочиатномаи Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон оид ба бунёди иншооти бузурги аср-Нерӯгоҳи барқӣ обии Роғун ҳамовоз шуда, баҳри бунёди он бо як рӯҳияи баланди ватандустию созандагӣ камари Ҳиммат бастаанд.

Дар давоми 20-соли истиқлолият паҳлӯҳои гуногуни фарҳанги миллий таҷдиду тақони тоза ёфтанд. Ба шарофати ғамхориҳои доимии ҳукумат садҳо муассисаҳои фарҳангӣ-театрӣ, толорҳои консертӣ, осорхонаву китобхонаҳо, ёдгориҳои нодири таърихӣ таъмиру азнавсозӣ гардиданд ва даҳҳо биноҳои замонавии фарҳангӣ қомат афрохтанд.

Дар ин замон Консерваторияи миллий таъсис ёфт, ки дар рушди санъати мусиқӣ ва омода намудани мутахассисони соҳибкасби соҳа сахми арзанда дорад.

Дар Душанбе бунёд гардидани Китобхона ва Осорхонаи миллий ҳамчун марказҳои бузурги илмиву фарҳангӣ аз ҷумлаи рӯйдодҳои муҳими даврони истиқлолият мебошад, ки дар хизмати наслҳои имрӯзаву оянда қарор хоҳад гирифт.

Дар ин радиф шоистаи зикр аст, ки силсилаи қонуну барномаҳои давлатӣ, асноди меъёрии ҳуқуқии вобаста ба инкишофи минбаъдаи соҳаҳои фарҳанг-театр, китобхонаву осорхона, воситаҳои ахбори омма ва ҳифзу истифодаи ёдгориҳои таърихӣ барои таҳкими заминаи моддиву техникаи муассисаҳои фарҳангӣ, бунёди инфраструктураи муосири фарҳангӣ, таъбиқи ҳуқуқи озодиҳои конституционии шаҳрвандон ҷиҳати истифода аз дастовардҳои соҳаи фарҳанги миллий ва умумибашарӣ мусоидат намуданд.

Бо вуҷуди ин, то ҳанӯз як силсила масъалаҳое ҷой доранд, ки ҳаллу фасли онҳо зарур аст.

Имрӯз дар мамлакат беш аз 40 осорхонаи таърихиву кишваршиносӣ, ки дорои теъдоди зиёди бозёфтҳои нодир мебошанд, фаъолият менамоянд.

Вале аз ҷониби мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳру ноҳияҳо барои ободонӣ, таъмиру тармим, таҳкими базаи моддиву техникаи онҳо ба қадри кофӣ маблағҳо ҷудо карда намешаванд, ки дар натиҷа шумораи зиёди ҷигораҳои дорони арзиши баланди илмӣ ва таърихиву фарҳангӣ осеб мебинанд.

Васоити ахбори умум дар ҷомеа иҷроии муассири иттилоотӣ ва таълиғоти афкори наз мебошад. Нақши онҳо дар раванди демократикунонӣ ва рушди ҷомеа ниҳоят калон аст.

Бояд қайд кард, ки таъдоди воситаҳои ахбори умум дар соҳаи истиқлолият ба таври назаррас афзудааст.

Барои қиёс, дар соли 1991 ҳамагӣ 139 адад рӯзномаву маҷалла вуҷуд дошт, ки фақат чортои он хусусӣ буд. Ҳамагӣ як агентии иттилоотии давлатӣ фаъолият мекард.

Имрӯз 404 рӯзномаву маҷалла ба таъби мерасад, ки аз ин таъдод 250-тоаш хусусӣ мебошад.

Аз ҳафт агентии иттилоотӣ, ки ба қайд гирифта шудааст, ҳафт агентии ғайриҳукуматӣ аст.

Ибро ҳамаҷун падидаи мусбат дар таънақкул ва рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ арзёбӣ намудан мумкин аст. Дар қомилсозии фазои иттилоотии кишвар дар баробари шабақаҳои радиои давлатӣ, инчунин радиоҳои ғайриҳукуматӣ низ саҳм мегиранд. Ҳоло дар мамлакат 44 шабакаи радиотелевизионӣ амал мекунад, ки аз ин миқдор 28 радиову телевизион хусусӣ мебошад.

Раванди таънаққули ҷомеаи шаҳрвандӣ ба давраи соҳибистиқлолии Тоҷикистон рост меояд. Ҳизбҳои сиёсӣ ва созмонҳои ғайриҳукуматӣ, ки ниҳодҳои муҳими ҷомеаи шаҳрвандӣ махсуб меёбанд, асосан дар давраи истиқлолият арзи вуҷуд намуданд.

Ин ниҳодҳо дар таънаққули ҷомеаи шаҳрвандӣ, демократикунонии ҷомеа ва таъсеаи фарҳанги таҳаммулпазирӣ дар Тоҷикистон мақоми ҳосаро соҳиб гардидаанд.

Агар соли 1992 шумораи онҳо 141 ададро таъкиқ карда бошад, соли 2011 ин шумора ба 2364 адад расидааст. Ҳафт ҳизби сиёсӣ озодона фаъолият дорад, ки панҷгои он дар парламенти кишвар намояндаи худро дорад. Ҳукумати Тоҷикистон барои таънаққулёбии ҷомеаи шаҳрвандӣ мусоидат мекунад. Ҷиҳати баланд бардоштани маънавияти ҷомеа бо дастгирии ҳукумати Тоҷикистон зиёда аз 600 номгӯй асарҳои классикон ва

адибони муосир чоп гардида, таъминоти китобхонаҳои давлатӣ бо адабиёти тозанаشر то андозае бехтар гардид ва шумораи мағозаҳои давлатии фуруши китоб ба беш аз 100 адад расонида шуд.

Боиси ифтихор аст, ки бо ташаббуси Тоҷикистон ва як қатор кишварҳои дигар соли 2010 тибқи қатъномаи махсуси Созмони Милали Муттаҳид чабини аҷдодиамон-Наврӯзи Аҷам мақоми байналмилалиро соҳиб гашт.

Рӯйдоди дигари таърихиву фарҳангӣ ин аст, ки бо қарори ЮНЕСКО ёдгории таърихиву археологӣи нодир ва панҷазор-солаи Саразм ба Феҳристи ёдгориҳои ҷаҳонии аз тарафи ин созмон ҳифзшаванда ворид гардид.

Барои ба ин рӯйхат тавассути барномаи трансмиллии «Шоҳроҳи бузурги абрешим» ворид намудани 8 ёдгории таърихиву фарҳангӣ аз қабili «Шаҳраки қадимаи Панҷакент», «Шаҳри Бунҷекат», «Қалъаи Ҳисор», «Маъбади булдоии Ачинатеппа», «Малрасаи Хоҷа Машиҳад», шаҳри «Тахти Сангин», «Шаҳри Ҳулбук», «Қалъаи Ямчун» корҳои тадқиқотӣ идома доранд. Фарҳанг ва ҳунари воло дар ҳама давраи замон ҳамчун василаи муҳими муаррифии халқу кишвар ба ҷаҳонӣён шинохта шудааст. Боиси қаноатмандист, ки имрӯз тоҷикониён дар бехтарин саҳнаҳои ҷаҳон ҳунарнамоӣ менамоянд. Тавассути дастгирии ҳукумати кишвар дар даврони истиқлолият санъаткорони тоҷик ба зиёда аз 50 кишвари ҷаҳон сафари ҳунарий анҷом доданд. Танҳо дар соли 2010 ҳунармандони тоҷик дар ҷашнвораи озмунҳо ва фестивалҳои 20 мамлакати ҷаҳон ширкат варзида, фарҳангу ҳунари волои миллати тоҷикро ба ҷаҳонӣён муаррифӣ карданд.

Ҷамаи ин дигаргунию ислохотҳо ва саъю кӯшишҳои халқи тоҷику сарвари давлати тоҷикон Эмомалӣ Раҳмон гувоҳи онанд, ки Тоҷикистони соҳибистиқлол дар ояндаи наздик ба яке аз кишварҳои пешрафтаи ободу шукуфон табдил хоҳад ёфт.

БОБИ XV. ФАРҲАҶИ МУОСИРИ ҶАҶОН

Дар асри XX ва ибтидои асри XXI сайёраи мо ва сокинони он ба проблемаҳои рӯ ба рӯ шуданд, ки аз ҳалли дурусту самарабахши онҳо тақдири тамаддуни аҳли башар вобаста аст. Ин проблемаҳо глобалӣ (ҷаҳонӣ) номида шудаанд. Истилоҳи «глобалӣ» латинӣ буда, маънои «кураи замин»-ро дорад. Баъди ихтироъи яроқҳои дахлнатбори қатли ом, тақдири сайёра ва инсоният дар зери хатар монд. Ин проблемаҳо аҳли башар ва тамоми давлатҳои ҷаҳон бояд дар якҷоягӣ ҳал намоянд.

Баъди ҷанги дуҷоми ҷаҳонӣ иқтисод ва фарҳаҷи умумиҷаҳонӣ дар заминаи дастовардҳои илмӣ пеш аз ҷанг тараққӣ мекарданд. Самти асосии рушди илм ворид шудан ба асрори сохтори ҳаста (атом) ва дарки имконияти истифодаи энергияи ҳастаи, асрори ҳуҷайра ва коинот буд.

Дар таҳқиқи олами атоф ва ба вучуд овардани намунаҳои нави техника гардиши бузург ба вучуд омад. Ин гардиш номи «инкилоби илмӣ-техникӣ»-ро гирифт ва марҳалаи аввали он ба миёнаҳои асри XX рост меояд.

Нерӯ ва маблағи зиёд барои тараққиёти воситаҳои нақлиёт (махсусан ҳавопаймоҳои реактивӣ), саноати нафту кимӣ, ба даст овардани энергияи ҳастаӣ сарф мешуд. Ихтироъи транзистор дар соли 1948 ба рушди радиотехника тақони ҷиддӣ дод.

Ба кайҳон баровардани аввалин ҳамсафари маснуи замин (соли 1957) ва парвози аввалин кайҳоншавард – Юрий Гагарин (соли 1961) дар Иттиҳоди Шӯравӣ ба кашф ва таҳқиқи фазои кайҳон ибтидо гузошт. Қадами дигари ҷиддӣ дар ин самт парвози ду фазонаварди америкоӣ ба моҳ (соли 1969) буд, ки 21 июли соли 1969 ба моҳ қадам гузошт.

Ҳамзамон кашфи «кайҳони дувҷум»- уқёнуси ҷаҳонӣ давом дошт. Бо ёрии дастгоҳҳои зеринӣ кайҳи уқёнус – олами бисолғӣ ва маъдании онро меомӯхтанд.

Адабиёти бадеӣ.

Баъди хотима ёфтани ҷанги дуҷоми ҷаҳон фарҳаҷи умумиҷаҳонӣ рӯ ба инкишоф ниҳод. Эҳсосот, афкор ва рӯҳияи мардум оид ба ҷанг дар осори адабӣ, санъати тасвирӣ, муҷассамасозӣ ва театру кино ба ҳубӣ инъикос ёфтаанд.

Фоҷиаи ҷанг, қурбонҳои бемислу монанди мардум дар муҷассамаҳои бузургу ғамангезе таҷассум ёфтанд, ки дар хиёбонҳои садҳо шаҳрҳои ҷаҳон гузашта шуданд.

Мавзӯи ҷанг ва муқовимат дар адабиёти бадси бисёр кишварҳо мақоми барҷаста дошт. Тараққиёти иҷтимоӣ сиёсӣ дар солҳои аввали баъд аз ҷанг ба пурзӯршавии анъанаҳои реалистӣ дар адабиёт ва санъат мусоидат намуд.

Дар Олмони Ғарбӣ мавзӯи асосии адабиёти солҳои аввали баъдиҷангӣ мавзӯи аз байн бурдани мероси фашизм буд. Ин мавзӯ ба таври васеъ дар ҳикояҳои Г.Белл, дар осори нависандагони олмонӣ, ки дар муҳоҷират буданд ифода ёфта буд. Дар романи фалсафии Т.Майн «Доктор Фаустус» (соли 1947) ва романҳои Э.М.Ремарк «Тоқи зафар» (соли 1946), «Вақти мурдан ва вақти зистан» (соли 1954), «Сугуни сиёҳ» (соли 1956) ва ғайра мавзӯи зиддифашистӣ ба таври равшан муноқида мешавад.

Дар ИМА нависандагони машҳур У.Фолкнер ва Э.Хемингуей, ки солҳои баъдиҷанг ба гирифтани ҷоизаи Нобел мушарраф гардидаанд эҷод мекарданд. Ҷанг ва фоҷиаи инсонӣ маҷбур мекард, ки дар бораи беҳимоягии одамон, талафоти ҷаброннопазири онҳо, дар бораи ҳаёти инсон ҳамчун олитарин арзиш фикр кунанд.

Эҷодкорон ба ин масъала ҳар ҳел муносибат мекарданд. Баъзеҳо кӯшиш мекарданд, ки аз ин воқеияти мудҳиш хурро дар канор бигиранд. Дигарон ба ҳимояи инсон, ҳуқуқи вай ба зиндагӣ хурсандӣ бархостанд.

Ақидаҳои гуногуни эҷодкорон ба ин масъалаҳо махсусан дар театр ва кинои солҳои баъди ҷанг ба хубӣ мушоҳида карда мешуд.

Санъати кино.

Намоёндагони адабиёт ва санъат ба масъалаҳои муҳими ҳаёти инсон ва ҷомеа, ба мафҳумҳои некию бадӣ, илқу нафрат, вафодорию хиёнат таваҷҷӯҳ зоҳир мекарданд. Дар синамои Италия ҷараёни наъве бо номи **неореализм** (реализми нав) ба вуҷуд омад. Филми Р.Росселини «Рим шаҳри кушода» (соли 1945) ба он ибтидо гузашт.

Қаҳрамонони филмҳои реализми нав одамони оддӣ, ташвишҳои рузмарраи онҳо, ҷустуҷӯи бахт, барору нобарорӣҳои онҳо буд. Тамошобин якҷо бо қаҳрамонони ин

филмҳо хурсандӣ мекард ва ашк мерехт. Солҳои 60-уми асри ХХ намоёндагони кинои аврупоӣ, махсусан фаронсавӣ Ж.Л.Годар, А.Рене, Ф.Трюфо машҳур гардиданд.

Бисёр филмҳо барои ҷавонони офарида мешуданд. Дар онҳо маъсала ва мушкилоти ҷавонони 14-19 сола интиқос меёфтанд. Баъзе филмҳо хеле серхарочот буданд. Ин гуна филмҳо асосан дар бораи ҷосусҳо (мисли филмҳо дар бораи ҷосуси 007 Ҷеймс Бонд), дар мавзӯҳои таърихӣ ва ғайраҳо буданд.

Театри абсурд¹.

Дар охири солҳои 40-ум ва ибтидои солҳои 50-ум дар санъати аврупоӣ театри ба ном **абсурд** ба вуҷуд омад. Қаҳрамони асосии намоишномаҳои ин театр инсонӣ кучак, беҳимояву бесарпаноҳ дар назди тақдир буд, ки ўро даҳнат фаро гирифтааст.

Дар намоишномаҳои асосгузори театри абсурд Э.Ионеско, С.Беккет сюжет ва амал дида наменавад. Қаҳрамонҳо ҳама вақт дар интизори чизе ё касе нишастаанд. Ҳама гуна кӯшиш ва амал, ҳатто ҳуди зиндагӣ аз назари онҳо маъно надорад. Онҳо мегуфтанд: «ҷаҳон маъно надорад, воқеият – ғайривоқеист», «одамон дар нобасомониҳо саргардонанд ва ба ҷуз тарсу воҳима, азоби вичдон... эҳсоси холигӣ дар зиндагии худ чизӣ дигаре надоранд» (Ионеско), «ба инсон вақт барои он дода мешавад, ки пир шавад...» (Беккет)

Санъати тасвирӣ

Равандҳои бўҳронӣ, ки ба муҳити атроф ва зиндагии маънавии ҷомеа таъсир мерасониданд, дар ҷараёнҳои муҳталифи санъати тасвирӣ таҷассум ёфтанд. Баъд аз ҷанги дуҷониба ҷаҳон дар санъати тасвирӣ марҳалаи нав оғоз гардид. Ин марҳала бо номи **постмодернизм** (баъд аз модернизм) маълум аст.

Ин аломати шартии фарҳангии охири асри XIX ва миёнаҳои асри XX мебошад. Модернизм ба навоҳарӣ дар соҳаи шаклу мундариҷа асос ёфтааст.

Постмодернизм ҳангоме ба вуҷуд омад, ки ҳатари аз байн рафтани тамаддуни инсонӣ ба воқеият табдил ёфт, ҳавфи фоҷиаи экологӣ, яъне муҳити зист вусъат пайдо кард.

¹ Абсурд аз калимаи латинӣ гирифта шуда, маънои бемаънӣ, беҳударо дорад.

Ҳамзамон ҷустуҷӯи шаклу шеваҳои тоза ифодагари тағйироти самту мактабҳои нав буд.

Дар даҳсолаҳои аввали баъд аз ҷанг дар санъати Аврупо нақши муҳимро устодони пасли калон П.Пикассо, М.Талли, Ж.Матте ва дигарон мебозиданд.

Авангардизм, модернизм, постмодернизм номҳои умумии падидаҳои вобаста ба ҷараёнҳои нав дар санъати асри XX буданд.

Авангард аз калимаи франсузӣ гирифта шуда, маънои пешопешираванда, пешоҳангро дорад. Авангардизм падидаҳои ҳаёти маданияти асри XX-ро муттаҳид мекард, ки ба таҷрибаи навоариҳои қатъӣ дар санъат вобаста буданд.

Авангардизм ҷараёнҳои гуногунро дар бар мегирифт. Яке аз ин гуна ҷараёнҳо **сюрреализм** буд.

Сюрреализм аз калимаи франсузӣ гирифта шуда, маънои боло ва реализмро дорад. Сюрреалистҳо Салвадор Дали, Рене Магрит, Макс Эрнс ва дигарон дар тасвири худ меҳостанд, ҳам зоҳири (берунӣ) ашқ ва ҳам моҳияти ботинии онро тасвир кунанд, ки акти инсонӣ онро дарк карда наметавонад. Онро фақат зершуури мо бо фаросат (интуитсия) эҳсос мекунад. Ҳамин тарафи ботинии олам, ки бо ҷашми муқаррарӣ дида наметавонад, барои сюрреалистҳо аз ҳама асосӣ буд. Мазмуни тасвириҳо на ҳама вақт ҳатто барои худӣ муаллифони онҳо маълум буд.

Бузургтарин намоёнҳои сюрреалистҳо расоми испаниягӣ Салвадор Дали мебуд, ки вақте тасвири ба вучуд меорад, сужети онро пурра намедонад. Ҳатто намедонад, ки он дар бораи чист. Тасвир худ аз худ ба вучуд меояд ва ба зиндагии худ идома медиҳад. Барои ҳамин ҳар кас асарҳои ӯро ба таври худ мефаҳмад. Шеваи кори худро ӯ «демонагии таққидӣ» меномид. С.Дали одами гайриоддӣ буд. Ӯ бо тарзи либоспӯшии мӯйлабмонӣ ҳам аз дигарон фарқ мекард. Дар зери бисёр асарҳои имзои «Гала-Дали» мегузошт, зеро чунин меҳисобид, ки бидуни зани дӯстдоштаи худ (занаи рус буд) эҷод карда наметавонад. Чехраи олиҳаи мукаддас дар «Қашфи Амрико» бо чехраи занӣ монанд аст.

Рушди адабиёт ва фарҳанг.

Авҷгирии ҳаракати миллӣ – озодихоҳӣ баъд аз ҷанг ва таназзули системаи мустамликадорӣ ба рушди фарҳанг дар

кишварҳои Осиё Африко ва Америкаи Лотинӣ мусоидат кард. Осори пурбаҳои адибони кубагӣ Николас Гилен (солҳои 1902-1989), чилиягӣ Пабло Неруда (солҳои 1904-1973), бразилиягӣ Жорж Помпиду саршор аз андешаҳои башардӯстӣ ва реализм буданд.

Дар миёни нависандагони Япония М.Йоко (солҳои 1925-1981), Хитой Мао Дун (солҳои 1896-1981), Ба Сзин, Лоо Шэ ва дигарон машҳур гардидаанд.

Масъалаи бисёрзабонию гуногунмазҳабӣ, қашшоқӣ, табақабандӣ дар ҷомеа масъалаҳос буданд, ки мазмунӣ осори адибон ва кинои ҳиндро ташкил меоданд. Нависанда ва коргардони кинои ҳинд Хоча Аҳмади Аббос бо филмҳои «Оворагард», «Ҷаноби 420» ва ғайра ба тамошобини тоҷик хеле хуб маълум аст.

Шоирону нависандагони тоҷик Садриддин Айний, Сотим Улугзода, Ҷалол Иқромӣ, Муъмин Қаноат, Мирзо Турсунзода, Лоик Шералӣ, Бозор Собир, турк- Нозим Ҳикмат, Азиз Несин, араб – Юсуф-ас Сибай, Абдурахим ал-Хамисӣ, африқоӣ – Питер Абраҳам (Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ), Агостино Нето (Ангола) ва ғайра дар осори худ воқеаҳои муҳими ҳаёти ҷомеаро тасвир мекарданд.

Дар Иттиҳоди Шӯравӣ ҷараёни реализм, ки чехраи тоталитаризмро тасвир мекард ба вучуд омад. Осори Б.Л.Пастернак (солҳои 1890-1960), «Доктор Живаго», А.И.Солженицин «Як рӯзи Иван Денисович» ва ғайра дар Ғарб машҳур шуданд. Ҳарду адиб ба мукофоти Нобелӣ мушарраф гардидаанд.

Фарҳанги оммавӣ

Дар асри XIX ва ибтидои асри XX ҳатто дар мамлакатҳои тараққиқардаи ҷаҳон аксари аҳоли бесавод ё камсавод буданд. Эҷодиёти бадеӣ ва театр барои қисми маълумотдори ҷомеа равона шуда буд. Афзоиши макотиби таҳсилоти ҳамагонӣ, саводнокии (дар баъзе мамлакатҳо) қариб саросарии аҳоли, афзоиши аҳолии шаҳрҳо заминаи бавучудоии фарҳанги оммавиرو муҳайё намуданд.

Бо ихтироъ ва рушди кинои овоздор, техникаи сабти овоз, ба зиндагии рӯзмарраи мардум ворид шудани радио ва телевизион раванди гузариш ба фарҳанги оммавӣ анҷом ёфт.

Фарҳанги оммавӣ, ба қавли асосгузори ин истилоҳ Д.Белл маҷмуи арзишҳои маънавӣ мебошад, ки ба завқ ва дараҷаи инкишофи истеъмолкунандаи оммавӣ мувофиқ аст. Вай талаботи оммаро ба маҳсулоти арзон қонсӣ мегардонид.

Ҳанӯз дар охири солҳои 30-юми асри XX коргардон ва расоми филмҳои тасвирий –Уолт Дисней дар тамоми ҷаҳон машҳур гардида буд.

Қаҳрамонони филмҳои ӯ – мушбача Микки, мурғобича Доналд, Барфак ва гайра ба кӯдакони қариб тамоми дунё маълум буданд.

Соли 1955 дар Калифорния (ИМА) аввалин боғи дилхушии кӯдакон Диснейленд сохта шуд. Баъдтар чунин марказҳои дилхушии кӯдакон дар бисёр кишварҳо ба вуҷуд омаданд.

Поп-арт. Қисми таркибии фарҳангӣ оммавӣ поп-арт буд. Яке аз асосгузорони поп-арт Р.Ҳамилтон шӯҳромез ҷараёни навро «ба ҳама дастрас, шӯх, истеъмолий, гузаранда, арзон, оммавӣ, ҷавон, шаҳвонӣ, фиребанда, зебо ва бизнеси калон номида буд».

Поп-арт аз калимаи англисӣ гирифта шуда, маънои санъати ба ҳама дастрасӣ оммавино дорад.

Ба фикри тарафдорони ин ҷараён, ҳама гуна ашё мавоҷид мавзӯи санъат шавад. Ба ҳам васл кардани ашё сифати навро ба вуҷуд меорад. Дар поп-арт мафҳуми «асари санъат» мазмуни муқаррарии худро гум мекунад. Рассом асари асил намеоғарад ва маводи зерӣ дасташ бударо бо ҳам ҷаспонда, як ҷизи нав меоғарад. Бисёр одамон поп-артро санъат нашуморида, зидди санъат меҳонданд. Намояндагони машҳури поп-арт амрикоӣ Р.Раушенберг, Й.Йонс, Э.Уорхел ва дигарон буданд.

Музикӣ. Гардиши муҳим дар санъати музикӣ нимаи дуюми асри XX маҳз ба поп-арт алоқаманд буд. Баъд аз ҷанг музикӣ классикӣ ба рӯи инкишофи худ идома меод. Аммо оммаи васеъ ба «рок-н-рол» беғтар тавачҷӯх доштанд.

Рок-н-рол аз калимаи англисӣ гирифта шуда, маънои қалавдан ва ҷарх заданро дорад. Ин як намуди ракси дукаси амрикоӣ, ки бо суръати баланд иҷро карда мешавад.

Музикнавозон ва сарояндагони амрикоӣ Билл Хейли, Чак Бери, Фетс Домино, Элвис Пресли бо таронаҳои навоҷаронаи худ дар байни ҷавонон хеле шӯҳрат ёфта буданд.

Дар солҳои 60-ум маркази мӯд ва мусиқӣ Лондон гардид. Гурӯҳҳои «Битлз» ва «Роллинг стоунз» дар мусиқӣ марҳалаи нав кушоданд.

Машҳур гардидани ин гурӯҳҳо на танҳо ба мусиқӣ ва шеваи иҷрои он, балки инчунин ба матни сурудҳо вобастагӣ дошт. Мавзӯи танҳой, умед, ишқу муҳаббат, ба руҳияи қисми зиёди ҷавонони он солҳо мувофиқ буд.

Картаҳои Элвис Пресли, ки соли 1957 баромада буданд, дар тамоми ғӯшаи канори Америка садо медоданд. Ин мусиқӣ рамзи насли нав буд, ки фарҳанги падару бобоҳои худро инкор мекарданд.

Гурӯҳи «Битлз», ки дар охири солҳои 50-ум ба ғаёлият оғоз кард, парварда ва ҳаракатдиҳандаи фарҳанги оммавӣ буд.

Гурӯҳи «Битлз» соли 1958 дар Ливерпул ба ғаёлият шуруъ кард ва солҳои 60-ум дар тамоми Англия машҳур гардид. Дар даҳ соли ғаёлияти худ «Битлз» чандин албоми мусиқӣ бароварда, дар филмҳои гуногун иштирок кард. Соли 1965 иштирокчиёни гурӯҳ – Ҷ.Леннон, П.Макарти, Ҷ.Харрисон ва Р.Старр бо орденҳои империяи Британия мукофотонида шуданд.

Дар аввалин консерти ин гурӯҳ соли 1964 дар Нью-Йорк 2 ҳазор нафар тамошобин иштирок карданд. Баъдтар 73 миллион нафар одамон ин консертро ба воситаи телевизион тамошо намуданд.

Ташаккули ҷараёнҳои нав дар миёни ҷавонон.

Рӯди фарҳанги оммавӣ шаклҳои нави рафтори ҷавонро ба вуҷуд овард. Кӯшиши «ба мисли ҳама набудан», «касе будан» ба афзоиши ҷараёнҳои гуногун, ки онҳоро хилофи фарҳанг ё акси фарҳанги ҷавонон меномиданд сабаб гардид. Дар ибтидои солҳои 50-ум намоёндагони ҷавонони табақаи коргар кӯшиш мекарданд, ки ба тарзи рафтору либоспӯшии намоёндагони табақаи болоии ҷомеа тақлид кунанд.

Пиджаки васеи гиребонаш маҳмалин, шимми духташ ниҳоят танг, пойафзоли пошнаҳояш резинӣ, галстуки ниҳоят борик дар байни онҳо мӯд буд. Ин ҷавонро «тэдди-бойз» (бачаҳои Тедди) меномиданд. Тедди номи кӯтоҳшудаи шоҳзодаи англис Эдуард буд. Онҳо бо ҷавонони гурӯҳҳои дигар ва бо муҳоҷирин хусумат доштанд. Дар Иттиҳоди Шӯравӣ,

аз ҷумла дар Тоҷикистон пайравони «тэдди бойз»-ро «стиляг» меномиданд.

Падидаи нави солҳои 60-ум рушди ҳаракати «битник»-ҳо буд. «**Битник**» маънои пикаста, зосъшударо дорад. Асосгузори ин ҳаракат шахсе бо номи Й.Каруак буд, ки дар флотии тичоратии ИМА хизмат карда буд ва баъдтар оворагардӣ мекард, шеърӣ қисса менавишт. Каруак пайравони худро аз байни ҷавонони оилаҳои осудаҳол, ки ба оворагардӣ ва ишқварзии озод машғул буданд пайдо кард.

Инкишофи битникҳо ҳаракати хиппӣ буд, ки бисёр мамлакатҳоро фаро гирифт. Дар Иттиҳоди Шӯравӣ бо номи хиппиҳо ёд мешуданд. Онҳо ҳама гуна ҳокимиятро инкор мекарданд. Оила доштан ва моликияти хусусиро рад менамуданд, вале ба сиёсат қоре надоштанд.

Акси битникҳо ва хиппиҳо рокер, скинхед ва панкҳо буданд. Ҳаракати рокерҳо дар байни ҷавонони 15-25 солаи ИМА ва Англия ба вучуд омада буд. Онҳо аз оилаҳои нопурра ва ноз баромада буданд.

Либоси маъмулии рокерҳо – курткаи чармин бо нишон ва навиштаҷот, шимҳои чинси кӯҳна ва пойафзоли дурушт буд. Онҳо бо овози дағал ва лаҳҷаи махсус гап мезаданд ва инро нишонаи мардонагӣ медонистанд. Ба мототсикл ва хунари рондани он диққати махсус меоданд.

Скинхедҳо (сартаропидагӣ) дар охири солҳои 60-ум ва ибтидои солҳои 70-уми асри XX дар Англия ба вучуд омаданд. Ин замоне буд, ки дар миёни ҷавонони бсихтисос бекорӣ меафзуд. Скинхедҳо бо доштани рӯҳияи наҷодпарастӣ фарқ мекарданд. Онҳо намоёндогони миллатҳои осеётиро лату қуб мекарданд, ба хиппиҳо дармеафтоданд.

Баъди барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ скинхедҳо дар Россия хеле ғаёл шуданд. Онҳо нисбати дигар халқияту миллатҳос, ки дар Россия қор ва ғаёлият менамоянд нафрати бепеён дошта, қисме аз ин аққалиятҳои миллиро таҳқир, лату қуб ва ваҳшиёна ҷисман нест мекунанд. Онҳо на ба қанон, на ба мардон ва на ба қудакони муҳочирони меҳнатӣ раҳму шафқат надоранд. Рӯзе нест, ки аз Федератсияи Россия ба Тоҷикистон тобути тоҷикеро наоранд. Ҳамаи онҳо бо дастии фашистони на-вбаромади рус-скинхедҳо қунта мешаванд. Ҳукуматдорони қу-

нунии Россия бошад ба таври бояду шояд псши рохи ин фашистони навбаромадро намегиранд.

Дар охири солҳои 70-ум панкҳо ба вучуд омаданд. Онҳо арзишҳои анъанавии ахлоқиро инкор мекарданд. Атрофӣро бо сару либоси ғайри маъмулӣ, мӯй сари рангшуда ва ба таври ғайриоддӣ ороёфта, ки тасвири зургӯй ва хунхӯрӣ дар онҳо хувайдо буд ба ваҳшат меоварданд.

Хулоса, инқилоби илмию техники ва технологияи нав пояҳои моддию техникии ҷомеаро тағйир дод. Воситаҳои нави истеҳсолот, асбобҳои техникии рӯзгор, инкишофи маорифу фарҳанг ва ғайра имконоти ташаккули инсон ва зиндагии ҷиҳатан нави ўро таъмин намуданд. Аммо инқилоби илмию техники дар ҷаҳон маънои тантапаи ғояҳои инсондӯстӣ, таъмини адолат, солимии ахлоқию ҷисмонии ҷомеа ва тозагии муҳити зистро надорад. Масалан, ҷомеаи Ғарб бо он, ки аз илму фарҳанги ғании умумибашарӣ баҳравар гардида, ба психрафти бузурги иқтисодию техники ноил гашта бошад ҳам, вале ҳоло дар бунбасти бӯҳрони азими ахлоқию маънавӣ қарор дорад. Албатта, он рӯз дур нест, ки ғарбиён ва ғарбпарастон баъд аз таҳқиқу дарки ҳақиқат ба арзишҳои волеи ахлоқию маънавии инсонӣ хоҳу ноҳақ рӯй хоҳанд овард. Барои ин зарур аст, ки ақлу заковати тамоми аҳли башар сафарбар карда шавад ва мардуми сайёра дар ин ҷода кӯшишу ғайратро идома диҳанд.

Воқеаҳои ибтидои асри XXI собит намуда истодааст, ки тақсимооти нави территориявии ҷаҳон дар байни давлатҳои абарқудрати дунё барои сарват ва мавқеи геополитикӣ оғоз ёфтааст (истилои Афғонистон, Ироқ, Либия ва воқеаҳои кишварҳои арабу Шарқи Миёна ва умуман ҷаҳон), ки ин падидаҳо барои тамоми мардуми сайёра хатари ҷиддӣ доранд. Чуноне, ки мебинем дар ибтидои асри XXI инсоният ба проблемаҳои рӯ ба рӯ шуда истодааст, ки ҳалли самарабахши онҳо тақдирӣ ояндаи мардуми ҷаҳону сайёро муайян менамоянд. Вазифаҳои асосии аҳли башар дар замони муосир дар ин самтҳо аз инҳо иборатанд:

– Баргараф намудани ҳавфи ҷанги термоядрӣ ва барпо намудани низоми умумибашарие, ки барои психрафти ҳамаи халқҳо дар заминаи ҳифзи манфиатҳои онҳо мусоидат намояд;

– Бартараф намудани тараққиёти ноҳамвори иқтисодию маданияи кишварҳое, ки тобеи муносибатҳои гуногуни иқтисодӣ ва марбути даврҳои гуногуни таърихӣ мебошанд;

– Бартараф намудани ақибмондагии иқтисодӣ, қашшокию гуруснагӣ, экологию демографӣ ва бсаводию бифарҳангӣ;

– Бо маводҳои табиӣ ва иқтисодӣ таъмин намудани инсоният (аз ҷумла, бо маводи ҳӯрока, ашёи хом ва манбаҳои энергия);

– Бартараф намудани бӯҳрони экологӣ, ки натиҷаи мудохилаи бемулоҳизаи инсон ба биосфера буда, боиси захролуд шудани муҳити зист, баҳру уқёнусҳо ва кайҳон гардидааст;

– Ба таъзим даровардани афзоиши босуръати аҳолии рӯи замин (таркиши эҳтимолии демографӣ), ки вазъи иҷтимоию иқтисодии инсониятро мураккаб мегардонад;

– Пеширӣ ва бартараф намудани оқибатҳои манфии инқилоби илмӣ-техникӣ ва самаранок истифода бурдани қомеъҳои он ба манфиати тамоми инсоният.

– Баромадан аз бунбасти бӯҳрони азими ахлоқию маънавӣ, ки имрӯз мардуми сайёра ба он гирифтور шудааст.

Ҳалли самарабахши ин проблемаҳо амалиёти ягонаи тамоми сокинони кураи замин ва сарварони кишварҳои оламо тақозо менамояд, зеро ҷунун ки Саъдии бузургвор гуфтааст:

*Бани одам аззои якдигаранд,
Ки дар офариниши зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.*

РУЙХАТИ САРЧАШМАҲО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Абасев В.И. Авеста. География Ирана. Авеста (религия).- Хрестоматия по истории древнего Востока.-М., 1963).
2. Абдуллоев Ш. Маорифпарварӣ ва озодфикрӣ-Душанбе, 1994
3. Абдуллозода Ш. Муқаддима ба исломшиносӣ-Душанбе, 1998.
4. Абдураззоков А.А. и др. Стеклоделие в Средней Азии в древности и средневековье –Ташкент, 1963.
5. Авеста. Избранные гимны.-Душанбе, 1990.
6. Абулхусайн Зарринкуб. Ҷустуҷӯ дар тасаввуфи Эрон. – Душанбе, 1992.
7. Адаш Истад, Аскаралӣ Раҷаб. Ҳикояҳо аз рӯзгори Борбад.-Душанбе, 1990.
8. Азимова А. Танцевальная искусство Таджикистана-Душанбе, 1957.
9. Айний С. Намунаи адабиёти тоҷик - М., 1926.
10. Айний С. Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик. Исёни Муқаккаъ. -Душанбе, 1987.
11. Айний С.Куллиёт. Иборат аз 13 ҷилд.-Душанбе, 1966.
12. Айний С. Устод Рӯдакӣ.-М., 1959.
13. Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба.-Ташкент, 1975.
14. Андреев И.Л. Происхождение человека и общества.-М., 1988.
15. Античная цивилизация.-М., 1973.
16. Античность как тип культуры.-М., 1982.
17. Арабская поэзия средних веков.-М., 1975.
18. Арабская средневековая культура и литература.-М., 1978.
19. Артановский С.Н. Историческое единство и взаимное влияние культур.- Л., 1987.
20. Арбобзода А. Таърихи фарҳанги халқи тоҷик.-Душанбе, 2003.
21. Асмус В.Ф. Античная философия.-М., 1986.
22. Афсаҳзод А. Абдурахмони Ҷомӣ.-Душанбе, 1978.
23. Ахмедов Б.А. Улутбек и политическая жизнь Мовераннахр первой половины XV века.-Ташкент, 1965.

24. Ахмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ.-Душанбе, 1976.
25. Ахромов А. Таджикское кино.-Душанбе, 1971.
26. Ашрафи М.М. Персидско-таджикский поэзия в миниатюрах XIV-XVII вв.-Душанбе, 1974.
27. Ашуров Г. Философские взгляды Носира Хисрава.-Душанбе, 1965.
28. Бартольд В.В. К вопросу об языках Согдийским и Тохарском.Соч. т.2.-М., 1964
29. Бартольд В.В. Согд. Соч. т.3.-М., 1965.
30. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч. т.2.-М., 1963.
31. Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья.-Соч. т.2. -М., 1963.
32. Бартольд В.В Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т.1.-М., 1963.
33. Бартольд В.В. Таджики. Соч. т.2., ч.1.-М., 1963.
34. Бартольд В.В. К истории арабских завоеваний в Средней Азии. Соч. т.2., ч.2.-М., 1964.
35. Беляев Е. А. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннем средневековье.-М., 1972.
36. Бертельс Е.С. Навои и Джами.-М., 1956.
37. Бертельс Е.С. Носири Хисрав и исмаилизм.-М., 1959.
38. Бертельс Е.С. История персидско-таджикской литературы.-М., 1960.
39. Библер В.С. От наукоучения к логике культуры.-М., 1990
40. Богомолов А.-Античная философия.-М., 1985.
41. Бобокулов И., Дилоев Н. Фарҳангиноӣ. (Дастури таълимӣ). -Душанбе, 2007.
42. Большаков О.Т. История и культура народов Средней Азии (древность и средние века).-М., 1976.
43. Бойс Мэри. Зороастрийцы. Верования и обычаи.-М., 1988.
44. Брагинский И.С. Исследования по таджикской культуре.-М., 1977.
45. Бонгард Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Индия в древности.-М., 1985.
46. Буддизм. Словарь.-М., 1992.
47. Буддизм и средневековая культура народов Средней Азии. -Новосибирск, 1980.

48. Василевский В.Г., Гендлин Д.Д. Архитектура советского Таджикистана.-М., 1972.
49. Василевский В.Г. Архитектура и градостроительство в Таджикистане.-Душанбе, 1972.
50. Васильев Л.С. История религии Востока.- М., 1988.
51. Вейрман Б.В. Искусства арабских стран и Ирана.- М., 1974.
52. Гиляров А.Н. Платон как исторический свидетель.- Киев, 1991.
53. Гуревич П.С. Культурология.-М., 1998.
54. «Гуругли». Таджикский народный эпос.-М., 1987.
55. Гуревич А.Я. Категория средневековой культуры.-М., 1987.
56. Гафуров Б.Ғ. Тоҷикон. Ҷ. 1-2.-Душанбе, 1998.
57. Джами А. Трактат о музыке.-Ташкент 1961.
58. Дмитриева О.Б. Художники итальянского Возрождения XIV-XVI вв. -М., -Л., 1946.
59. Довудов Д. Шохони Кушонӣ. Мероси ниёгон, 1995, №5, с.- 30-32
60. Дорошенко Е.А. Зороастризм в Иране.-М., 1982.
61. Древние цивилизации.-М., 1989.
62. Драч Г.В. Культурология.- Ростов-на Дону, 1996.
63. Ерасов Б.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке. Очерки общей теории.- М., 1990
64. Зайналобиддин Махмуди Хусайнӣ. Қонуни илмӣ ва амали мусиқӣ.- Душанбе, 1978.
65. Ибн-Сина. Избранные философские произведения.-М., 1980.
66. Ибн-Сино. Донишнома.-Сталинобод, 1957.
67. Иконникова С.Н. Диалог о культуре.-Ленинград, 1987.
68. История Самарканда.-Ташкент, 1969.
69. История Бухары с древнейших времен до наших дней.- Ташкент 1976.
70. История таджикского народа. Т.1-2.-М., 1963, 1964.
71. История, археология и этнография Средней Азии. Сб. стат.- М., 1968.
72. История античной дипломатики.-М., 1972.
73. Ислам. Исторические очерки. Ред. С М. Прозорова.-М., 1982.

74. Ислам. Религия, общества, государство.-М., 1984.
75. Крачковский И.Ю. Коран.-М., 1963.
76. Комилов Р. Мухтасари таърихи адён.-Душанбе, 1995.
77. Конрад Н.И. Запад и Восток.-М., 1966.
78. Культура эпохи Возрождения и Реформации.-М., 1982.
79. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» (Лоиха). – Душанбе, 2010.
80. Леваш И.Я. Культурология. Курс лекций.-Минск, 1998.
81. Леви Провансаль Э. Арабская культура в Испании.-М., 1982.
82. Лазарев В.Н. Происхождение итальянского Возрождения.- М., 1959.
83. Луконин В.Г. Культура Сасанидского Ирана. -М., 1989.
84. Луконин В.Г. Иран в эпоху первых Сасанидов.-Л., 1961.
85. Луначарский А.В. Об изобразительном искусстве. Т. 1-2.-М., 1965.
86. Мамонтов С.П. Основы культуры и современная наука.-М., 1983.
87. Малюга Ю.Я. Культурология. Учеб. пособие.-М., 1999.
88. Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука.-М., 1983.
89. Маркарян Э.С. Очерки теории культуры.-Ереван, 1969.
90. Мери Бойс. Зороастризм.-М., 1988.
91. Мехрдоди Мехрӣ. Тамаддуни Эрони Бостон.- Техрон, 1962.
92. Мец Адам. Мусульманский ренессанс.- М., 1966.
93. Мир Саид Алиӣ Ҳамадонӣ. Осори мунтахаб. Ҷ. -1-2.-Душанбе, 1985.
94. Мирзоев С.Ш. Роҳи кинои тоҷик.-Душанбе, 1973.
95. Мухаммад Ҳусайн. Зиндагонии Мухаммад. Ҷилди 1.-Душанбе, 1990.
96. Мухаммадҷон Шакурӣ. Хуросон аст ин ҷо.-Душанбе, 1997.
97. Назри Яздонӣ, Далер Баҳромӣ. Маданиятшиносӣ.-Душанбе, 2006.
98. Назаров Р. Толерантность в учении Имома Аъзама и его вклад в становлении исламской цивилизаций. Журнал Из-

вестия АН РТ (Серия философии и право), №3.- Душанбе, 2009.

99. Наука и человечества.- М., 1964.
100. Ниезй Ш. Назми эпикии тоҷик дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ.-Душанбе, 1965.
101. Негматов Н. Давлати Сомониён.- Душанбе, 1989.
102. Новерр Ж. Письма о танце и балетах.-Л., -М., 1965.
103. Нурулхақов К. Ислоҳ ва муносибатҳои миллӣ.- Душанбе, 1987.
104. Нурджонов Н.Х. Таджикский театр.- М., 1968.
105. Нурджонов Н.Х. История таджикского советского театра (1941-1957гг). -Душанбе, 1990.
106. Одилов Н. Ҷаҳонбинии Ҷалолиддини Румӣ.- Душанбе, 1964.
107. Одинаев Е. Бунёди маданияти шахс.-Душанбе, 1989.
108. Очерки по истории культуры.-М., 1969.
109. Очерки истории арабской культуры V-XV вв.- М., 1982.
110. Очерки русской культуры XVIII века.-М., 1985.
111. Паёми Эмомалӣ Раҳмон, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 20 апрели соли 2011.- Рӯзномаи «Ҷумҳурият», 21 апрели соли 2011.
112. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV вв. -Л., 1966.
113. Пигулевская Н.В. и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века.- Л., 1958.
114. Полищук В.И. Культурология. -М., 1999.
115. Пospelов Т.Н. Искусство и эстетика.-М., 1984.
116. Раджабов З. История общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX века.-Душанбе, 1957.
117. Раджабов З. Некоторые страницы культурной жизни советского Таджикистана.- Душанбе, 1964.
118. Раҳматуллоев А., Сатторов Х., Тоҷов Н. Таърихи ҳалқи тоҷик. Китоби 1-2.- Душанбе, 2008.
119. Раҳмонов Э. Тоҷикон дар оинаи таърих.-Душанбе, 1999.

120. Раҳмонов Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ.- Душанбе, 2006
121. Раҳмонов Э.Ш. Ваҳдати миллӣ мароми мост.-Душанбе, 1997.
122. Ремпель Л.И. Мавзолей Исмаила Самани. - Архитектура СССР. 1936, № 5.
123. Рипка Я. История персидской таджикской литературы.- М., 1970.
124. Сулаймонов С. Фарҳангшиносӣ.-Душанбе, 2001.
125. Сайидои Насафӣ. Асарҳои мунтахаб.-Душанбе, 1977.
126. Султонов У. Ақидаҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ ва ахлокии Абӯалӣ ибни Сино.-Душанбе, 1975.
127. Табаров С. Ҳаёт, адабиёт, реализм.-Душанбе, 1966.
128. Темур Атаханов, Сафар Сулаймонӣ. Тамаддун. Китоби 1-2.-Душанбе, 2003-2005.
129. Тен И. Характер человека в эпоху итальянского Возрождения.-М., 1969.
130. Тихвинский С.А. Татаро-монгольское завоевания в Азии и Европе. В кн. «Татаро-монголы в Азии и в Европе».-М., 1970.
131. Толстых В.И. Искусство и мораль.-М., 1973.
132. Турсунов А. Эҳёи Аҷам.-Душанбе, 1984.
133. Турсунов А. Шаҳри Оғтобӣ.- Душанбе, 1989.
134. Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литератур. Кино.-М., 1977.
135. Убайдуллоев Ф. Имоми Аъзам. Зиндагӣ, мазҳаб ва васоё.- Душанбе, 2009.
136. Улуғзода С. Пири ҳақимони машриқзамин.- Душанбе, 1980.
137. Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века.- М., 1977.
138. Фридрих Ницше. Так говорил Заратустра.-М., 1990.
139. Фрай Р. Наследие Ирана.-М., 1971.
140. Ҳазратқулов М. Эътиқод ва анъанаҳои бостонии Аҷам.- Душанбе, 1986.
141. Хусайн Воизи Кошифӣ. Фугувватномаи Султонӣ. Ахлоқи Муҳсинӣ. Рисолаи Ҳотамия.-Душанбе, 1991.

142. Эмомалӣ Раҳмон. Моҳияти таҳаммулпазирии мазҳаби Имоми Аъзам ва вазъи дин дар кишвар.-Рузномаи «Минбари халқ», 27 феввали соли 2009.
143. Эмомалӣ Раҳмон. Имоми Аъзам ва гуфтугӯи тамаддунҳо.-Рузномаи «Садои мардум», 17 январи соли 2009.
144. Эмомалӣ Раҳмон. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон оид ба лоиҳаи қонун «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд», 14 декабри соли 2010.-Душанбе, 2010.
145. Яковлев Е.Г. Искусство и мировые религии. -М., 1985.

МУНДАРИҶА

	сах.
Сарсухан	3
Боби I. Назарияи фарҳанг ва инъикоси он дар илми фарҳангшиносӣ.....	6
§1. Мақсад, вазифа ва мавзӯи илми фарҳангшиносӣ.....	6
§2. Омилҳо ва унсурҳои муҳимтарини фарҳанг.....	8
§ 3. Навъҳо ва шаклҳои асосии фарҳанг. Фарҳанг ва тамаддун. Фарҳанги моддӣ ва маънавӣ.....	9
§ 4. Функсияҳои асосии фарҳанг.....	12
§ 5. Фаҳмиши фалсафии фарҳанг. Инсон эҷодкори фарҳанг. Моҳияти мафҳумҳои «культура» ва «фарҳанг»...	16
§6. Санъат ҳамчун унсури фарҳанг.....	17
§7. Нақши фарҳангофаринии дин дар ҷомеа.....	19
Боби II. Илми фарҳангшиносӣ дар асри XX ва ибтидои асри XXI.....	23
Боби III. Фарҳанги давраи ҷамоаи ибтидоӣ.....	30
Боби IV. Фарҳанги Шарқи Қадим.....	33
§1. Фарҳанги Мисри Қадим.....	34
§ 2. Фарҳанги Байнаннаҳрайнӣ Қадим.....	35
§3. Фарҳанги Ҳиндустони Қадим.....	38
§4. Фарҳанги Хитойи Қадим.....	42
§5. Фарҳанг ва тамаддуни Эрони Қадим.....	45
Боби V. Фарҳанги Атиқа.....	48
§1. Фарҳанги Юнони Қадим.....	48
§2. Фарҳанги Рими Қадим.....	54
Боби VI. Фарҳанги арабу исломӣ.....	59
Боби VII. Фарҳанги давраи Эҳё ва Ислоҳот.	
Маорифпарварӣ ва Эҳёи Шимолӣ. Хусусиятҳои хоси та-	
шаккули фарҳанги Ғарб дар замони Нав	63
§1. Фарҳанги давраи Эҳё.....	63
§2. Фарҳанги давраи Ислоҳот (асрҳои XVI- XVII).....	67
§3. Маорифпарварӣ.....	68

§4. Эҳёи Шимолӣ.....	71
§5. Хусусиятҳои хоси ташаккули фарҳанги Ғарб дар За- мони Нав.....	71
Боби VIII. Давраҳои марҳалаҳои асосии инкишоф ва ташаккули фарҳангу тамаддуни халқи рус.....	73
Боби IX. Фарҳанги халқи тоҷик дар давраи тамаддуни ориёӣ ва исломӣ.....	80
§1. Фарҳанги халқи тоҷик дар давраи тамаддуни ориёӣ.....	80
§2. Гул-гулшукуфии фарҳанги халқи тоҷик дар давраи Сомониён (асрҳои IX-X)	88
Боби X. Фарҳанги халқи тоҷик дар асрҳои XI-XIII	103
Боби XI. Забткориҳои муғулҳо ва огози таназзули фарҳанги халқи тоҷик	116
§1. Аз тарафи муғулҳо истилои шудани Осиёи Миёна.....	116
§2. Оқибатҳои ҳукмронии муғулҳо дар Осиёи Миёна.....	118
§3. Фарҳанги халқи тоҷик дар давраи ҳукмронии муғулҳо.....	119
§4. Илму адаби тоҷик дар асри XIII ва миёнаҳои асри XIV.....	121
Боби XII. Фарҳанги халқи тоҷик дар давраи ҳукмронии Темир ва темираён.....	128
§1. Таърихи сиёсӣ.....	128
§2. Биноқорӣ ва меъморию.....	130
§3. Инкишофи илму адаб.....	135
Боби XIII. Фарҳанги халқи тоҷик дар асрҳои XVI-XX....	144
§1. Таърихи сиёсӣ.....	144
§2. Маданияти модӣ ва маънавӣ.....	145
§3. Адабиёти бадеӣ ва таърихнигорӣ тоҷик.....	151
§4. Маорифпарварӣ ва адабиёти тоҷик (нимаи дууми ас- ри XIX-ибтидои асри XX).....	161
Боби XIV. Фарҳанги халқи тоҷик дар даврони Шуравӣ ва соҳибистиклолии комили Тоҷикистон (асри XX -ибтидои асри XXI).....	165
§1. Фарҳанги Шуравии тоҷик дар солҳои 1920-1941.....	165
§2. Илм ва фарҳанги халқи тоҷик дар солҳои Ҷанги Бу- зурги Ватанӣ (1941-1945).....	177

§3. Инкишофи илму фарҳанги халқи тоҷик дар солҳои баъди ҷангӣ (1946-1960).....	182
§4. Фарҳанги халқи тоҷик дар солҳои 60-80-уми асри XX.	187
§5. Фарҳанги халқи тоҷик дар давраи соҳибистикдолии комили Тоҷикистон (солҳои 1991-2011).....	198
Боби XV. Фарҳанги муосири ҷаҳон.....	212
Рӯйхати сарчашмаҳо ва адабиёти истифодашуда	222

**НАҶМИДДИН ТОҶОВ, КАРИМҶОН ХУСЕЙНОВ,
РУСТАМ НАЗАРОВ, МАНУЧЕҲР ТОҶЕВ.**

ФАРҲАНГШИНОСӢ

*Китоби дарсӣ барои допишҷуёни макотиби олии
Ҷумҳурии Тоҷикистон*

Ҷопи компутерӣ: *Низора Файзуллоева,
Басгулмоҳ Файзиддинова,
Фарухрӯз Тоҷов.*

Мухаррири техникӣ: *Комрон Икромов*

Тарроҳи компутерӣ: *Бунафша Ҷабборов*

Дизайни муқова ва расмҳо: *Диловар Ҷабборов*

Ба матбаа 12.09. 2011 супорида. Ба ҷоп 01.10.2011 имзо шуд.

Андозаи 60x84 1/16. Коғози офсет. Ҷопи офсет.

Ҷузъи ҷопӣ 14,5. Адади напір 1000 нусха.

Нарҳаш шартномавӣ.

ҶДММ «Шуҷоиён»

шаҳри Душанбе, хиёбони «Дӯстии халқҳо», 47

тел.: 227-61-47
